

**PANOPTİKONİK GÖZETİMDEN
SYNOPTİSİZME GÖZETİM TOPLUMU**
Merve GÜCÜYENER
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Doç. Dr. Kenan ÇAĞAN
Mayıs 2011
Afyonkarahisar

**T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**PANOPTİKONİK GÖZETİMDEN
SYNOPTİSİZME GÖZETİM TOPLUMU**

**Hazırlayan
Merve GÜCÜYENER**

**Danışman
Doç. Dr. Kenan ÇAĞAN**

AFYONKARAHİSAR 2011

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Panoptikonik Gözetimden Synoptisizme Gözetim Toplumu” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

... / ... / 2011

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Doç.Dr.Kenan ÇAĞAN

Jüri Üyeleri : Yrd.Doç.Dr. A.Kemal BAYRAM

: Yrd.Doç.Dr. Kerim ÇINAR

İmza

The image shows three handwritten signatures in black ink. The first signature is 'Kenan Ç.' with a dotted line underneath. The second signature is 'A. Kemal Bayram' with a dotted line underneath. The third signature is 'Kerim Çinar' with a dotted line underneath.

Sosyoloji Anabilim Dalı tezli yüksek lisans öğrencisi Merve GÜCÜYENER'in "Panoptikonik Gözetimden Synoptisizme Gözetim Toplumu" başlıklı tezini değerlendirmek üzere 18.05.2011 Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir

Doç.Dr.Mehmet KARAKAŞ
MÜDÜR

ÖZET

PANOPTİKONİK GÖZETİMDEN SYNOPTİSİZME GÖZETİM TOPLUMU

Merve GÜCÜYENER

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

Mayıs 2011

Danışman: Doç. Dr. Kenan ÇAĞAN

Tarih boyunca tüm toplumlarda gözetim, toplumsal denetim mekanizmalarından biri olarak işlev görmüştür. Toplumlar yeni ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelerle dönüşüm geçirdikçe gözetim de bu yeni durumlara uygun şekilde uyarlanmıştır. Buradan yola çıkarak gözetimin, toplumsal dönüşümde kırılma noktası olarak görülebilecek üç değişim evresiyle (sanayi toplumu, enformasyon toplumu ve tüketim toplumu) uyumlu biçimde nasıl şekillendirildiği ve toplumsal dönüşümleri nasıl şekillendirdiği araştırılmış; bir toplumsal denetim mekanizması olmasından öte, iktidarlarca bir tahakküm ve ıslah aracına dönüştürülmesinin izi sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Gözetim Toplumu, Panoptikonik, Enformasyon Toplumu, Süperpanoptikon, Tüketim Toplumu ve Synoptisizm

ABSTRACT

FROM SURVEILLANCE OF PANOPTICONIC TO SYNOPTICISM SURVEILLANCE SOCIETY

Merve GÜCÜYENER

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY**

May 2011

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Kenan ÇAĞAN

Surveillance had a functional role in all societies as a social control mechanism along the history. It was adapted following new situations formed as a result of new economical, political, social and cultural developments to be appropriate for the new situations. So, how the surveillance was formed in accordance with the surveillance society, information society and consumption society which can see as a turning point in the social transformation? Also it was followed the tracks of which surveillance is not only a social control mechanism but also is a tool of power and reformation for the authorities.

Keywords: Surveillance Society, Panopticonic, Information Society, Superpanopticon, Consumption Society and Synopticism.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ.....	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM MODERN TOPLUM VE PANOPTİKONİK GÖZETİM

1. GÖZETİM KAVRAMI VE GELENEKSEL TOPLUMLARDA GÖZETİM.....	4
2. MODERN TOPLUM VE GÖZETİM.....	8
2. 1. MODERNLİK DÜŞÜNCESİ.....	8
2. 2. PANOPTİKON MODELİ VE MODERN GÖZETİM.....	14
2. 3. KURUMSAL KAPATMA VE GÖZETİM.....	19
2. 4. BÜROKRATİKLEŞME VE GÖZETİM.....	30
2. 5. ULUS-DEVLET VE GÖZETİM.....	33
2. 6. RİSK YÖNETİMİ VE GÖZETİM.....	35
2. 7. MODERN İŞ YERİ VE GÖZETİM.....	41
2. 8. MODERN EĞİTİM VE GÖZETİM.....	43

İKİNCİ BÖLÜM ENFORMASYON TOPLUMU VE SÜPERPANOPTİKON

1. ENFORMASYON TOPLUMU TARTIŞMALARI.....	45
2. ENFORMASYON TEKNOLOJİLERİNİN GÖZETİM PRATİKLERİNE ETKİSİ: SÜPERPANOPTİKON.....	55
2. 1. KURUMSAL KAPATMANIN SONU	55
2. 2. PANOPTİKON MODELİNDEN SÜPERPANOPTİKONA	58
2. 3. İSTİHBARAT FAALİYETLERİ VE GÖZETİM.....	61
2. 4. BİR GÖZETİM ARACI OLARAK BİLGİSAYAR	68
2. 5. YENİ EKONOMİ VE GÖZETİM.....	75
2. 6. KÜRESELLEŞME VE GÖZETİM.....	82
2. 7. BİYOLOJİK GÖZETİM.....	83
2. 8. KENTSEL GÖZETİM.....	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÖZETİMDE YENİ BİR YÖN: SYNOPTİSİZM

1. SYNOPTİSİZM VE KİTLE İLETİŞİMİ.....	88
2. SYNOPTİSİZM VE TÜKETİM.....	96
2. 1. TÜKETİM TOPLUMU.....	96
2. 2. TÜKETİM EYLEMİNİN SYNOPTİSİZME KATKISI.....	100
3. MAHREMİYETİN İHLALİ VE TOTALİTERİZM TEHLİKESİ.....	108
4. GÖZETİMDE MEŞRUIYET SORUNSALI.....	113
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA.....	122

GİRİŞ

Yaptıklarını kontrol etmek, kaydettikleri ilerlemeyi izlemek için toplumlar tarih boyunca gerek kendilerine gerekse başka toplumlara bakagelmüşlerdir. Bu anlamda aslında tüm toplumlar birer gözetim toplumu olmakla beraber, gözetimin bir topluma adını vermesi, modernliğin özellikle aydınlanma, kapitalizm, sanayi devrimi ve enformasyon devrimi gibi oldukça önemli değişimlerin önünü açan önemli ayrımları ile olanak bulmuştur.

Geleneksel devletlerden modern ulus-devletlere dek gözetim önemli değişim ve dönüşümlere maruz kalmış, geleneksel gözetim pratiklerinden teknik ve sistematik gözetime geçilmiştir. Bu geçişte enformasyon teknolojilerinin gözetime tanıdığı olanaklar da sistematik gözetimin etkisini artırmasına yardımcı olmuştur.

Modern toplumlarda gözetim, geleneksel toplumlarda olduğunun aksine, insanların gündelik yaşamlarının her anına müdahil olmaktadır. Gözetimde sınırlar ortadan kalkmıştır; hem mekansal hem de insanlar arası tüm ilişkilere yayılması anlamında. Özellikle enformasyon toplumu olarak adlandırılan aşama ile gözetim, teknolojinin imkânlarına sarılarak neredeyse kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu bağlamda çalışmamız, geleneksel toplumlardan günümüze gözetim pratiklerindeki değişim ve dönüşümleri incelemektedir.

Modern ulus-devlet, bürokratikleşme, refah devleti anlayışları ve risk yönetimine dair çalışmalar, modern ekonomik anlayışın toplumsal yaşam üzerindeki etkileri, tüm bu değişimlerin sonucu eğitim sisteminde meydana gelen değişimler ve daha pek çok durum, modernlik düşüncesinin rasyonel akılcılık anlayışıyla şekillenmiştir ve bu anlayış, postmodern toplum aşamasında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin, kitle iletişim araçlarının da yardımını alarak daha etkili bir biçim almıştır. Çalışmamız, söz konusu şekillenişte gözetimin yerine dikkat çekmekte, gözetim pratiklerinin bizzat kendisinin de bu şekilleniş sırasında nasıl dönüşümlere maruz kaldığını incelemektedir.

Çalışmamız, geleneksel toplumlardan, postmodern toplumlara dek geçen sürede sürekli değişerek ve dönüşerek hep var olan gözetim pratiklerini sırasıyla, “panoptikonik gözetim”, “süperpanoptikon” ve “synoptisizm” olarak adlandırmaktadır.

Çalışmamızın Birinci Bölüm’ü modernlik düşüncesinin ilkeleri doğrultusunda ve bu düşüncenin oluşmasına etkide bulunan siyasi, ekonomik ve toplumsal faktörlerin toplum yapısında ve kültürde meydana getirdiği değişiklikler doğrultusunda modern gözetim düşüncesinin nasıl doğduğu ve toplumu ve kültürü nasıl etkilediği anlatılmaktadır. Bu bağlamda modern gözetimin doğduğu mimari yapı olan panoptikon modeli ve bu model sonucu doğan panoptizm incelenmiştir.

Ulus-devletin Tanrısal gözetimin dünyevi hali üzerinde tekel kurması ve berberinde sanayi ve kapitalizm ile birlikte gözetim pratikleri kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Artık gözetimle devlet, istenmeyen vatandaşlardan ve iç-dış düşmanlardan korunacak; kapitalist mantıkla işleyen fabrikalarda işçilerin her anı rahatça programlanacak ve böylece verim artırılabilecek; insanların kamusal alandaki her faaliyetleri kayıt altına alınacaktır ve bir mimari model olarak panoptikon, bir topluma adını verecek şekilde toplumsal denetimde işlevselleşecektir.

Panoptikonik gözetim, panoptikon mimari modelinin bünyesine dahil edilen norm dışı davranan bireylerin, bu model içerisindeki her anlarının gözetim altına alınarak ve bu gözetim sayesinde onlarla ilgili her türlü bilgi edinilerek yine onlar üzerinde sağlanan denetim, ıslah ve disiplin uygulamaları sonucunda normalleştirilmelerini; bir özne yaratma sürecini ve bu sürecin meydana geldiği toplumları ifade eder.

İkinci Bölüm, modernlik sonrası toplumlarda gözetiminin aldığı yeni şekli incelemekte, bu yeni şekilde etken olarak iktidarların gelişen teknolojinin imkanlarını yoğun bir veri toplama faaliyetine dönüştürerek gözetimi yaygınlaştırıp yoğunlaştırmaları konusunu kabul etmektedir. Enformasyon teknolojilerinin panoptikonik gözetim modeline eklenerek panoptikonik gözetimi daha kuvvetli bir hale getirmesi ve onu kurumsal kısıtlamalardan kurtararak toplumsal ve bireysel yaşamın her anına yayılan süperpanoptikona yol açmasının üzerinde durulmaktadır.

Normalleştirme uygulamalarına teknolojik yeniliklerin, özellikle de enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin yoğun biçimdeki etkisi ile toplumlar süperpanoptikonun kucağına düşmüşlerdir. Süperpanoptikon, gözetimi gerçekleştirebilmek için son derece önemli olan veri toplama ve bilgi edinme faaliyetlerinin yoğun, hızlı, kolay ve ekonomik olarak yapılabildiği gözetim aşamasını ifade etmektedir. Modern dünyada kurumlara çağırıldığı bireylerin gündelik yaşamının her anına giren gözetim, süperpanoptikonla birlikte kurumsal sınırlarını yıkmış ve gözeteceği bireyleri bünyesine çağırarak yerine onlara doğru gitmeye odaklanmıştır. Bu gidişte en büyük yardımcısı ise gelişen teknoloji, özellikle de enformasyon teknolojileri olmuştur. Özellikle bilgisayarın veri toplama faaliyetleri için kullanımı ve gelişen istihbarat faaliyetleri ile bireylere gitmek hiç de zor olmamıştır.

Üçüncü Bölüm’de, yoğun bilgi toplama faaliyetinin tüketim alanında ve kitle iletişim araçları aracılığı ile bireysel ve toplumsal bilinç oluşturma noktasında sağladığı olanaklara ve bu olanaklar sayesinde gözetimin aldığı yeni biçime odaklanılmaktadır. Bu yeni biçimin; azınlığın çoğunluğu gözetlediği panoptikon modelinin oldukça kolay ve ekonomik bir hale getirilmesini ifade eden ve çoğunluğu, azınlığa bakmaya ayartarak işleyen synoptisizmin uygulama alanı olarak kitle iletişim araçları, özellikle de televizyonun ve tüketim eyleminin gözetim aracılığı ile ıslah adına bilinçlere etki etme konusundaki rolü incelenmektedir.

Günümüzün küresel dünyasında gözetim, yaygınlığının ve yoğunluğunun en geniş sınırlarına ulaşmak zorunda kalmıştır; zira artık ulus-devlet sınırları içerisindeki gözetim yerini dünyanın sınırları içerisindeki gözetime bırakmıştır. Bu durum ise gözetimin oldukça ekonomik ve kolay uygulanmasını gerektirmektedir. Bu gereklilik, gözetimde synoptisizmin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Çoğunluğun azınlığı gözetime tabi tutmasını ifade eden synoptisizm, azınlığın çoğunluğu gözetlediği panoptikon modeline tercih edilir olmuştur. Gözetime tabi tutulacakların, gözetim mekanının ve normalleştirmeye olanak verecek verilerin zaman içerisindeki sürekli artışı nedeniyle gözetim modelleri de böyle bir değişim ve dönüşüm geçirmeye mecbur kalmışlardır. Synoptisizm kendisine yardımcı olarak enformasyon ve iletişim teknolojileri ile kitle iletişim araçlarını seçmiş ve gözetimin normalleştirici etkisini tüketim eylemi ile sağlamaya çalışmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN TOPLUM VE PANOPTİKONİK GÖZETİM

1. GÖZETİM KAVRAMI VE GELENEKSEL TOPLUMLARDA GÖZETİM

Türk Dil Kurumu'nun 2005 yılında yayımlanmış Türkçe Sözlük'ünde gözetim, "gözetme işi, nezaret ve himaye" anlamlarına sahiptir. Yine aynı sözlükte gözetimin hukukta, "gözaltı" anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. Gözetimin türediği "gözetmek" fiilinin de oldukça farklı ve konumuz açısından bir hayli yararlı olacak beş anlamı verilmiştir: "Korumak, bakmak, özen göstermek, himaye etmek; önem vermek, göz önünde bulundurmak, ayrı tutmak; kollamak, beklemek; bir sonuca giderken bütün ayrıntı ve etkenleri dikkate almak"; son olarak da, "kayırmak." Oxford Wordpower Dictionary'de ise gözetim (surveillance) "yanlış bir şeyler yapma potansiyeli bulunanları dikkatlice izlemek" olarak tanımlanmıştır. Sevgi Kesim Güven (2007: 64) kelimenin kökenini Fransızca olarak belirtmiştir. Kelimenin, ilk olarak 18. yüzyılın sonlarına doğru, "bir kişinin hareketlerini yakından izlemek" anlamında kullanıldığını belirten Güven, Concise Oxford sözlüğünde ise kelimenin anlamının "bir şüphelinin gizlice gözetim altına alınması" şeklinde geçtiğini belirtmektedir.

Kelimenin yabancı kaynaklarındaki vurgunun, bütün bireyleri değil, yalnızca şüphelileri kapsadığı veya gözetime tabi tutulmanın nedeninin bireylerdeki şüphelilik potansiyeli olması dikkat çekicidir.

Toplumsal yaşamdaki gözetim pratikleri yukarıda bahsi geçen tüm anlamlara; hatta daha da fazlasına sahiptir: Gözetim pratikleri doğrultusunda sürekli ve oldukça özenli bir bakışa maruz kalanlar, korunduklarının ve bu bakış sayesinde güven altında olduklarının bilinciyle, yine bu bakışın himayesinde, hukuki anlamıyla gözaltına alınmaktan kurtulmakta; böylece toplumun geri kalanından ayrı şekilde tecrit edilmekten de kurtulmuş olmaktadır. Bu durum, herkesin potansiyel şüpheli ve suçlu olarak görünüp toplumsal paranoyaların ortaya çıkmasına da neden olmaktadır.

Kısaca ve kabaca söylemek gerekirse gözetim, polisiye, güvenlik, istihdam, ticaret, yönetim gibi çok çeşitli alanlara ait kurumlarca, sürekli genişleyen bir kapsam ve yoğunlaşmayla kişisel verilerin elde edilmesini ve biriktirilmesini; analiz ve senteze tabi tutulmasını ifade eder. Bu anlamda gözetim, gündelik yaşamın tüm alanlarını ve her anını kendisine hedef olarak seçer.

Gözetim, bir veri toplama faaliyeti ile bireylere ait her şeyi ve her anı şeffaflaştırmaya; açık bir biçimde görünür kılmaya ve topladığı veriler aracılığı ile verisi elde edilen kişilerin yönetilmesine odaklanmıştır.

Giddens'a göre (2005: 24-25) toplumsal gözetimin birbiriyle sürekli ilişki içerisinde olan iki görünümü vardır: İlki veri toplamaya dayalı gözetimdir. Burada bir kurum ya da topluluk tarafından saklanabilecek sembolik materyaller olarak, kodlanmış bilgi birikimi söz konusudur. Bireyler hakkında toplanan, depolanan, şifrelenen bilgi birikimi, bireylerin eylemlerini yönetmek için kullanılır. İkincisi ise denetleyen gözetimdir. Herhangi bir topluluk içerisindeki bazı bireylerin eylemlerinin, bunlar üzerinde otorite kuran diğer bazı bireyler tarafından doğrudan izlenmesini içerir. Bu durum topluluk içindeki izlenenleri izleyenlerden daha alt bir konuma yerleştirir ve böylece izlenen bireylerin etkinlikleri rahatça koordine edilebilir.

Giddens'a göre (2004: 64) gözetim (enformasyonun ve toplumsal denetlemenin kontrolü), kapitalizm (rekabetçi emek ve ürün piyasaları bağlamında

sermaye birikimi), endüstriyalizm (doğanın dönüştürülmesi, yapay çevrenin gelişimi) ve askeri iktidar (savaşın endüstrileşmesi bağlamında şiddet araçlarının kontrolü) ile birlikte, modernliğin kurumsal boyutlarını oluşturur. Bu kurumsal boyutlar birbirleriyle daima ilişki içinde bulunurlar ve hiçbirini bir diğerine indirgenemez: Gözetim kapitalizmin gelişmesi için gerekli fırsatları sunarken, askeri disiplini kendisine örnek alır ve şiddet araçlarının kontrolü ile iktidarlar güçlerini pekiştirir.

Gözetimde, hakkında bilgi edinilen ile bu bilgiyi edinen olmak üzere iki farklı kutup vardır. İster bir hükümdarın kişiliğinde somutlaşsın, ister devlet gibi soyut bir yönetim aygıtı olsun, ister bu devlete bağlı denetim aygıtlarından biri (polis teşkilatı gibi) olsun, ister ebeveyn-çocuk, öğrenci-öğretmen ilişkisi gibi sosyal ilişkilere yayılsın gözetimde mutlaka iki kutup vardır. Yalnız, şunu belirtmekte yarar vardır: Hem kontrol edip denetim kurma, hem de koruma içeren gözetim, taraflar arasında bir güç farklılığı olduğunda ortaya çıkar. Ayrıca gözetimde taraflar sabit değildir; bir gözetleyen aynı zamanda bir gözetlenendir de.

Gözetimde güçlü taraf zayıf tarafı kendi etkisine maruz bırakıp onu kontrol ederken, zayıf taraf da güçlü tarafı sürekli gözetim altında tutarak onun olumsuz etkilerinden kurtulmaya çalışır. Bu, zayıf tarafın kendi kendine kontrolü yoluyla güçlü tarafın kendisine yönelteceği olumsuzlukları kontrol edebilmesi anlamına gelir. Bir başka deyişle, kendi kendinin kontrolünü gerçekleştiren zayıf taraf, herhangi bir cezai yaptırıma karşı kendini korumuş olur. Bunu yaparken ise, kendisine yaptırım uygulama yetkisini elinde bulunduran güçlü tarafı her zaman hatırlamak ve onu bu yetkiyi kullanmaya niyet ettiği aşamada bertaraf etmek zorundadır. Bu durum yine de şu gerçeği değiştirmez: Gözetim pratikleri tarihsel süreçte her zaman belirli kurum, grup ya da kişilerin çıkarlarına hizmet etmiştir. Burada güçlülük gözetim aracına sahip olmakla eş anlamlıdır. Bir gözetim aracına, yöntemine sahip olan taraf, kendi kendini kontrole odaklanarak bu aracın etkilerinden uzak kalmak isteyen diğer taraf karşısında her zaman “sıfır” kaybedendir.

Gözetim, gerek bireysel gerekse toplumsal bir faaliyet olarak insanlık tarihi kadar eskidir. Hatta gözetimin hem bireysel hem de toplumsal anlamlarıyla kalıtımsal olduğu bile söylenebilir. Bunun kanıtı olarak son dönemlerde “mahalle baskısı” kavramıyla bakışın ve gözetimin önemine dikkat çeken Şerif Mardin (2008:

6), bakış ve buna bağlı olarak gözetimin her zaman bireylerin kendilerini ve başkalarını denetim altına almanın ve disipline etmenin en etkili aracı olduğunu belirtmiştir. Göz her zaman Tanrısal iktidarların, meşruiyetlerini Tanrı'dan alan iktidarların denetim araçlarından biri olmuştur. Panoptikon ile birlikte ise bu Tanrısal kutsallık yerini din dışı, dünyevi kutsallıklara bırakmıştır.

“Gözetim Toplumu”nun bir terim olarak kullanımı oldukça yenidir: J. Rule, 1970’lerde, “Özel Hayatlar ve Genel Gözetim” adlı bir çalışma yayımlamıştır. Ancak sosyal bilimlerin tüm alanlarında terimin ciddiye alınması Foucault’nun çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Gary T. Marx’ın 1985’teki “Gözetim Toplumu: 1984 Tarzı Tekniklerin Tehdidi” başlıklı makalesi ise bu konuya teknolojideki yeni olanakların sağladığı imkânları dahil etmesi açısından oldukça önemlidir. Terim daha sonra David Flaherty’nin “Gözetim Toplumunda Mahremiyetin Korunması” adlı makalesinde ve Anthony Giddens’in çeşitli yazılarında yer almıştır.

Geleneksel toplumlarda (kabile kültürü, şehir-devletler, feodal sistemler, imparatorluklar)* gözetim, yönetim erkince gerçekleştirilen, insanların yönetim erkinin gözetiminde olduklarını hissettikleri bir pratiktir. Yönetici, yönetimi altındakileri denetim altında tutar. Ancak bu denetim yönetim erkinin tebaasıyla karşı karşıya geldiği durumlar için geçerlidir. Bu durumlar dışında cemaatsel yapıların kendi içlerinde geliştirdikleri gözetim ve bakış mekanizmaları işlev görmektedir.

Geleneksel toplumlarda cemaat yapıları, içinde buldukları sınırlı alan içerisinde her zaman ötekileri bilinir kılmış, onları bilinen dünya içinde sabit konumları olan tamamen bilindik kişilere dönüştürmüştür. Cemaat içinde karşılaşılacak herkes diğerlerince tanınmaktadır. Zira herkes birbirini izleme imkânına sahiptir. Cemaatler birbirini sürekli olarak ve karşılıklı biçimde izleyerek oluşturulmuştur. Şeffaflık günlük yaşamın sıradan gerçeğidir.

Geleneksel toplumlarda tebaanın verisinin toplanması da nüfus sayımları, yardıma ihtiyacı olanların belirlenmesi, hazırdaki asker sayısının tespit edilmesi, vergi alımlarının düzenlenmesi gibi nedenlerle gerçekleştirilmiştir. Denetim daha çok fiziksel şiddet ve baskı araçları ile sağlanmıştır.

---

* Bu sınıflama, Giddens’a ait bir sınıflamadır. Sınıflandırma ile ilgili ayrıntılar için bkz. Anthony Giddens; *Ulus Devlet ve Şiddet*, Çev. C. Atay, Devin Yayıncılık, İstanbul 2005.

G. T. Marx (2002: 17), veri toplama faaliyetinde özellikle kilisenin önemine vurgu yapar. Ona göre 15. yüzyılda Batı’da gözetimde egemen form din adamlarının ve kilisenin gözetimidir. Bu dönemde gözetim, şeytan ve cadıların, zina yapanların, heretiklerin, evlenenlerin, doğum yapanların, ölenlerin, vaftiz olanların vs. kayıt altına alınması gibi işlemlerden ibarettir. Aynı dönemde Doğu toplumlarında ise bu denli yoğun bir gözetim söz konusu olmamıştır. Orada daha çok mezheplerin üyelerini denetimi ve bireylerin kendi içsel denetimlerini yerine getirmeleri söz konusudur.

2. MODERN TOPLUM VE GÖZETİM

2. 1. MODERNLİK DÜŞÜNCESİ

16. yüzyılda başlayan ve 20. yüzyıla dek devam eden dönem ve bu dönem içerisinde ortaya çıkan belli bir dönüşüm, özellikle de Batı Avrupa’nın dönüşümü, tarihsel açıdan “modernleşme süreci” olarak ifade edilebilir.

Giddens’a göre (1998: 11) modernlik, “17. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder”.

Eisenstadt’a göre (2007: 11) de modernleşme süreci tarihsel olarak 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişmiştir ve sırasıyla diğer Avrupa ülkelerine, Güney Amerika’ya, Asya ve Afrika kıtalarına yayılmıştır. Ona göre modern toplumların temel özellikleri şunlardır: Farklılaşmanın gittikçe artması, toplumsal yaşamın bütün düzeylerinde birbirlerine olan bağımlılığın arttığı ortak bir çatı altında farklılaşan grupların bir araya

getirilmesi, bu grupların toplumun merkezinde artan etkisi; yani modern toplumların kitlesel-uzlaşmacı özelliği (Eisenstadt, 2007: 64).

Yıldırım (2007: 114) da modernliği 17. yüzyıla başlatır ve modernitenin 20. yüzyıla dek devam ettiğini söyler. Ona göre, modern toplum gerçekliği, Rönesans'la birlikte görünmeye başlamış, Sanayi Devrimi ile altyapısal boyut kazanmış ve Aydınlanma hareketi ile üstyapısal temelleri belirlenen bir süreçtir.

Kızılcılık (1996: 12) ise modernliği Aydınlanma süreciyle başlatmaktadır: “En genel anlamda modernliğin tarihi Aydınlanma hareketinin gerçekleştiği 17. ve 18. yüzyıla birlikte başlar ve burjuvazinin oluşmasıyla yakından ilgilidir. Modernlik, genel bir ifadeyle feodal toplumu izleyen dönemdir”.

Arendt (2000: 33) ise “İnsanlık Durumu” adlı çalışmasında genel olarak ikili bir ayrım yapar: Modern çağ ile modern dünyanın farklı şeyler olduğunu belirten Arendt'e göre modern çağ bilimsel bir anlama sahiptir ve 17. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılda sona ermiştir. Modern dünyanın anlamı ise siyasidir ve ilk atom bombasının kullanılmasıyla doğmuştur.

Arendt'in modern çağına Giddens, “basit modernleşme” adını vermiştir. Modern dünya ise Giddens için “düşünsel modernleşme” anlamına gelmektedir: “Basit modernleşme eski tip, tek çizgi üzerinde ilerleyen bir modernleşmedir; düşünsel modernleşmeye bunun aksine, modern düzenin çelişkilerini ve sınırlarını kabul etmeyi ima eder”(Giddens ve Pierson, 2001: 228).

Var olabilmek ve varlığını sürdürebilmek için, kapitalizm, ulus-devlet, kentleşme, pozitivism gibi unsurlara dayanan modernite (Jeanniere, 1994: 20), Fransız Devrimi, Aydınlanma düşüncesi, bilimsel gelişmeler ve başta İngiltere olmak üzere daha sonra Avrupa ülkelerinde gerçekleşen Sanayi Devrimi gibi gelişmelerle birlikte ortaya çıkmıştır. Modernite, düşünsel olarak Aydınlanma Çağı'na, politik olarak Fransız Devrimine ve ekonomik olarak da Sanayi Devrimine bağlıdır. Özellikle sanayi devrimi toplumsal yaşamın tüm alanlarında sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal dönüşümlere neden olmuş bir devrimdir. Bu bağlamda, moderniteye geçişi belirleyen dört devrim tespit edilebilir: Bilimsel devrim; teknik ve endüstriyel devrim; siyasal devrim; son ve tüm bunların sonucu olarak da kültürel devrim.

Kopernik, Kepler, Galileo ve Newton'un çalışmaları, bilimsel devrimi oluşturmuştur. Fiziksel bilimlerde gerçekleşen bu ilerleme, evrene ve onun içindeki yerimize dair algımızı kökten değiştirmiştir. Modern bilimin temellerini atan bu rasyonel hümanistlere göre insan aklı her şeye kâdirdir; insan aklının çözemeyeceği problem yoktur.

Bilimsel bilgiyi teknolojiye dönüştüren, yeni insan ortamları yaratıp eskilerini yok eden, hayatın tüm temposunu hızlandıran, yeni tekeli iktidar ve sınıf mücadelesi biçimleri yaratan endüstriyel devrimle emek soyut bir hale gelmiştir (Berman, 1994: 28.). Emek süreci makineye bağlıdır artık; üretici insana değil. Bilgi ve emeğin örgütlenişi yeni kapitalist dünya pazarı içerisinde tamamen mekanikleştirilebilmektedir. Belirtmek gerekir ki endüstriyel devrim beraberinde hızlı ve çarpık kentleşmeye, kendilerine yeni hayatlar kurmak zorunda kalanların demografik altüst oluşlarına da neden olmuştur.

Siyasal devrimle modern ulus-devlet sadece demokratik olabilir. İktidar, ulus biçimindeki halkın onayıyla meşruiyet kazanır; Tanrı tarafından, geleneksel olarak ya da bir soya bağlı olarak değil. İktidar, meşruluğunun yanında, akla uygun da olmalıdır; zaten, akla uygun olmayan iktidar meşru olamaz. Artık geniş kitleler merkez üzerinde daha müdahalecidir. Yapı ve işleyiş açısından bürokratik diye tanımlanan, her an güçlerini daha da artırmak için çabalayan ve gitgide güçlenen ulus-devlet içerisindeki başlıca sosyo-politik düzen, sivil bir hal alacaktır artık (Berman, 1994: 28). Siyasi merkezileşme ve demokratikleşme sürecinin sonucu, siyasi eşitliğin yayılması olmuştur. Bu noktada eğitimin de siyasetle olan yoğun ilişkisi başlamıştır. Geniş kitleler siyasi mücadeleye katılım olanağı bulunca daha duyarlı bir hale gelmişlerdir ve nesnel sorunları (uluslararası ilişkiler, ekonomik koşullar, toplumsal sorunlar vs.) daha iyi anlama ve bu sorunlarla ilgilenebilme becerisine sahip olma çabasına girişmişlerdir. Tüm bu çaba ve siyasi etkiler, eğitim sürecini yönlendirmiştir. Demokratik katılım için eğitim şart olmuştur.

Modernitedeki kültürel devrim ise, yukarıdaki tüm gelişmelerin yol açtığı değişimlerin topluma ve kültüre yansımaları ile birlikte Aydınlanma düşüncesinin nitelikleriyle oluşmuştur.

Aydınlanma, burjuvazi ve aristokrasinin,18. yüzyıldaki dünya görüşüyle uyum içindedir. Bu çağda, düşüncede ve pek çok toplumsal boyutta (ekonomi, sanat, siyaset...) sekülerleşme yaşanmıştır. Dünya, Tanrı tarafından yaratılmış olmakla birlikte, insanoğluna hizmet etmektedir. Hümanizme paralel biçimde insan aklı her şeyin ölçütü olarak kabul edilmiştir. Akıl, akıl dışı her şeye (kilise, batıl inançlar, sefalet vs.) egemen olabilir.

İnsanlığın ilk dönemlerinden beri insanın önüne hazır halde konan, ona kılavuzluk eden pek çok şey, bu dönemde eleştiriye tabi tutularak, tek kılavuz olarak insanın kendi aklı seçilmiştir. Artık insan aklını, herhangi bir rehber ihtiyacı olmadan kullanabilecektir. İnsan davranışının tek rehberi, gelenek veya din değil, kendisi dışında başka hiçbir kaynaktan yardım görmeyen akıldır.

Genel olarak Aydınlanma ile ilgili şu noktalar formüle edilebilir (Skirbekk ve Gilje, 1971: 316): Herkes akla sahiptir (sadece öncelikli olanlar yani ayrıcalıklılar değil). Doğal hukuk bireyin haklarını korur (ayrıcalıklara ve zalimlere karşı). Aydınlanmış öz-çıkarcı ahlak teorisi hepimizin kendimiz için en iyi olanı aramamız gerektiğini vaaz eder. Sosyolojik olarak öz-çıkarcıların bir uyumu vardır: Kendi çıkarımız için savaşmak herkesin saadetine katkıda bulunmaktır. İdeal bir devlet, mülkiyet haklarını ve birey özgürlüğünü garanti eder, ayrıca verimlidir de (devletin koruması altındaki özel kapitalizm, ulusal olarak; korumacılık ve kolonizasyon, uluslar arası olarak).

Aydınlanma, bilim devrimi ile doğa üzerinde egemenlik kuran insan aklının, insanî olanı da egemenlik altına alabileceği ve bu bağlamda, toplumsal işleyişin yasaları bulunursa, toplumun en iyi şekilde düzenlenebileceği ve mükemmelleştirilebileceği; yani insan aklına dayalı bir düzene kavuşabileceği anlayışını getirmiştir. İnsan aklına dayalı olarak oluşturulmuş modern dünya düzeninin başlıca özelliklerini Bauman (2001b: 128) şöyle belirler:

İnsan faaliyetlerini, her türlü kendiliğindenlik ve bireysel inisiyatifi sınırlı tutulup, zihinsel yetenekler kullanılmaksızın tartışmasız ve mekanik biçimde izlenmesi gereken basit, rutin ve genellikle önceden tasarlanmış hareketlere indirgeyen *Fordist fabrika*; memurların kimliklerinin ve toplumsal bağlarının, şapkalar, şemsiyeler ve paltolarla birlikte vestiyere bırakıldığı, böylece sadece emir ve talimatlar kitabının, içeridekilerin eylemlerine, orada kaldıkları sürece Weber'in ideal modelini andıran

bürokrasi; gözetledikleri kişilere asla güvenmeyen, her an uyanık sakinleri ve gözetleme kuleleriyle *panoptikon*; asla uyumayan, sadakat göstereni ödüllendirmek ve sadakatsiz olanı cezalandırmak için daima hızlı ve aceleci olan *Büyük Birader*; ve nihayet, insan uysallığının labaratuvar koşullarında sınındığı ve yeterince uysal olmadığı sanılan herkesin gaz odaları ve Auschwitz krematoryumları için seçildiği yer olan *toplama kampı* (daha sonra modern iblislerin anti-panteonunda *gulag* da ona katılacaktı).

Anlaşılabacağı gibi modernlik, geleneksel dönemden önemli ölçüde farklılaşmış bir projedir. Bauman'ın (2001b: 86) da ifade ettiği gibi modernite, "bir yaratıcı yıkım, sürekli bir sökme ve yıkma çağı" dır. Ayrıca Berman'ın (2001: 163) belirttiği gibi, modern olmak, bir yandan dünyayı istenilen biçimde dönüştürme olanağına sahip olmak diğer yandan da sahip olunan her şeyin yok olmakla yüzyüze geldiği bir ortamdır.

Giddens (2004: 14) da modernlik sonucu ortaya çıkan yaşam tarzlarının, geleneksel toplumsal düzen türlerinin tamamından farklı olduğunu söyler: "Modernliğin getirdiği dönüşümler, hem yaygınlıkları hem de yoğunlukları açısından önceki dönemlere özgü değişim biçimlerinin çoğundan daha etkilidirler".

Eisenstadt'a (2007: 72) göre de modernlik, değişmeye, ilerlemeye, sistemin sürekli olarak dönüşümüne yönelik büyük bir eğilime sahiptir. Bu eğilim, hem bir toplumun yapısal özelliği, hem de tüm toplumca amaç edinilmiş bir kültürel değer ve idealdir. Bu durum, modern sistemlerin diğer tüm toplumsal sistemlerden farkını meydana getirir: Dönüşümler, diğer sistemlerde olduğu gibi mevcut düzenin bir parçası olmaktan daha öte bir şeydir.

Callinicos (2001: 53-54) için de modern toplum, geleneksel toplumların durağan yapısından köklü bir kopuşu temsil eder: Genişleyen dünya pazarı yoluyla yayılan sürekli teknik yeniliklerle tüm gezegen kısa sürede hızlı bir toplumsal değişme sürecine girer ve geleneksel toplumsal ilişkiler, kültürel pratikler ve dinsel inançlar, bu değişim girdabında kendilerini silinip süpürülmüş bulur.

Modern olmak, yapmak için yıkmaktan çekinmemek ve yıkmak için yapmaktan geri durmamak demektir. Bu anlamda modern insan modernitenin hem öznesi hem de nesnesidir. Onu inşa ederken onun tarafından inşa edilir ve modernitedeki her nesne gibi bir gün yıkılması kaçınılmazdır. Yapılanların ve

yıkılanların bilincinde olmak ve özne olma özelliğini nesne olma özelliğinin geri planında bırakmamak gerekir. Aksi durumda Touraine'in (2007: 16) "modernlik bunalımı" dediği ve akıl ile özne arasındaki gerilimle gelişen kriz ortaya çıkmaktadır. Berman (1994: 460), olanı ve olması gerekeni basitçe özetlemiştir:

Modern olmak, kişisel ve toplumsal yaşamı bir girdap deneyimi gibi yaşamak; insanın kendini ve dünyasını sürekli bir çözülüş, yenilenme, sıkıntı, kaygı, belirsizlik ve çelişki içinde bulması demektir. Kısaca, katı olan her şeyin ergiyip havaya karıştığı bir evrenin parçaları olmak... Öte yandan bir modernist olmak, insanın kendini bu girdabın içinde bile bir şekilde evinde hissetmeyi başarması, bu girdabın ritimlerini özümsemesi; bu girdabın akıntıları arasında, mahvedici akışının ortaya çıkmasına izin verdiği gerçeklik, güzellik, özgürlük ve adalet biçimleri arayışında olmak demektir.

Modernliğin tam da toplum üzerinde akılcı eylemlerde bulunulmasına olanak vermesi, iktidarların denetim ve baskı araçları kullanarak özneleri yönetim nesnelere dönüştürmelerine neden olmuştur. Modernitenin üretici öznesi, kendisi üzerinde kullanılacak baskı ve denetim araçlarını da inşa etmiş, nesne konumuna itilerek özgürlüğünden feragat etmiştir. Yapıcı özgürlük, yıkıcı özgürlükle atbaşı gitmiştir.

Modern düşünce, özellikle de Aydınlanma ile doruk noktasına ulaşan, doğaya, topluma ve özelde insana akılla ve bilimle hâkim olup bunların istenilen biçimde yönlendirilebileceği ve yönetilebileceğine yönelik temel karakteristikler, modern toplumların oluşum ve gelişim süreçlerinde birtakım gözetim pratiklerinin kullanılmasını hem gerektirmiş, hem de modern toplum projelerinin hayata geçiriliş aşamasının sonucu bu gözetim pratiklerinin ortaya çıkışı olmuştur. Bilime sonsuz bir güvenle şekillenen modernitenin bilme isteğinin yanında denetlemeyi de bilime amaç olarak belirlemesi, Wagner'in (2005: 318) deyiimiyle "dünya hakkında kavranılabilirlik ve şekillendirilebilirlik" bilime güç ve iktidar ilişkileri bağlamında da roller biçmiş ve bilim ile teknoloji egemen güçlerin emrine girmiştir. Bunun sonucu ise toplumda gözetim pratiklerinin doğuşu ve yaygınlaşması olmuştur.

Modern toplumlarla birlikte kurumsallaşan ve teknik-sistematiik bir hal alarak yaygınlaşan gözetim pratikleri, 19. yüzyıldan itibaren kapitalizmin ileri aşamasında ve özellikle enformasyon teknolojileriyle birlikte, kamusal-özel ayrımını ortadan kaldırarak, gündelik yaşamın her ayrıntısına yayılmıştır. Modern toplumlarda gözetim, mevcut düzeni devam ettirme ve bireylerin faaliyetlerini koordine etme, toplumsal hizmetlerden yararlanma adına çeşitli verilerin derlenmesi ve kapitalist ekonomi doğrultusunda verimlilik ve üretkenlik gibi hedefleri izlemek maksadıyla, okul, fabrika, ordu gibi kurumlarda göze batmayacak biçimde ve geleneksel toplumlardaki her türlü fiziki baskı ve zorlamanın yerini alacak sembolikliğe ulaşarak, gündelik yaşamın tüm alanlarına yayılmıştır.

2. 2. PANOPTİKON MODELİ VE MODERN GÖZETİM

İslah ve normalleştirme sistemleri ile ilgilenen pek çok düşünür ve tarihçi panoptikondan haberdar olmasına rağmen, panoptikonun yaygınlık kazanması, Foucault'nun çalışmalarından sonra gerçekleşmiştir. Monark iktidarından disiplinci iktidara dönüşüm sürecini çözümlmek için panoptikon modeline başvuran Foucault (2006b:361) için panoptikon, gözetimin, kapitalist ulus-devletlerde yaygınlaşmasının daha iyi anlaşılmasını sağlayan bir benzetmedir.

Aydınlanmacı aklı gayet güzel yansıtan panoptikon modeli ile Foucault, bireyin yaşamının, içine kapatıldığı tüm kurumlarda bir incelemeye ve gözetime dayandığının altını çizer. Gözetimle iktidar, birey üzerinden bilgi elde eder: Bireyleri gözler, sınıflandırır, kaydeder, davranışlarının karşılaştırmalı analizlerini yapar. Böylece bireyler ıslah edilir, dönüştürülür ve şekillendirilir.

Panoptikon, “Yunanca *panaptos*; herkesçe görülen ve *panaptes*; her şeyi gören kelimelerinden türemiştir ve aslında birleştirilmiş bir teleskop ve mikroskobu niteler”(Macey, akt. Yılmaz, 2007: 37-38). Jeremy Bentham (2008: 12) panoptikonu “denetim evi” ve “laboratuar” anlamında kullanır. Denetim evidir, çünkü bünyesindekileri denetleyip düzenlemeye odaklanmıştır. Bir laboratuar işlevi görür, çünkü gözetim sayesinde bilgisi edinilen ve bilinecek nesnelere üretilir. Panoptikon

modeli, “her şeyi tüm yönleri ile ışık altına çıkarıp her şeyi görünür kılma”(Bayram, 1997: 45) amacıyla oluşturulmuş bir modeldir.

Bentham’ın “panoptikon”u, pek çok toplumsal kurum (hapishane, okul, fabrika, tımarhane, ordu, yoksul barınakları vs.) için tasarlanmış bir mimari modeldir. Sapkınlığın denetim kurumu, sosyal disiplinin aracıdır. İslah edilemeyenlerin cezalandırıldığı, delilerin denetim altına alındığı, ahlaksızların ıslah edildiği, tembellerin çalıştırıldığı, acizlerin bakıldığı, hastaların iyileştirildiği, yeni nesillerin eğitildiği ideal mekândır (Bentham, 2008: 12).

Bentham panoptikon modelini, ağabeyi Samuel Bentham’ın tasarladığı ve Rusya’da (1786) en azından temellerini attırmayı başarabildiği, niteliksiz işçilerin işi öğrenerek disiplin içerisinde çalışmasına yardımcı olacak bir ıslah evi projesinden ve Paris’te eğitim gördüğü askeri bir okulda yatakhaneler için kullanılan bir modelden esinlenerek oluşturmuştur (Werret, 2008: 89-90). Onun zamanında hapishaneler oldukça kötüdür. Her türden mahkum, ayırım gözetmeksizin, az yiyecek sağlanarak, aşırı kalabalık ve pis odalarda bir arada tutulmaktadır. Bentham, bu koşulları değiştirmeye karar verir ve oluşturduğu model 1791’de basılır (Watkin, 2008: 90).

Panoptikon, ortasında bir gözetleme kulesinin bulunduğu açık bir alan etrafındaki hücrelerden oluşur. Kuledeki gözetleyici hücreleri sürekli gözler, ama hücredekiler onu görmez. Hücreler ve dahi aynı zamanda gözetleyici durumunda bulunan yardımcı gardiyanlar ve her türden düşük rütbeli görevliler ne zaman gözetlenip ne zaman gözetlenmediklerinin farkında olmazlar. Dolayısıyla kulede bir insan bulunması ya da böyle bir izlenimin yaratılması, genel bir gözetim etkisi yaratmaya yeter.

Panoptikon, yeni oluşan bir toplumun düzen fabrikaları olarak işlev gören kurumlarının tarzını ve bilgi biçimlerini yaratan pozitif ve üretken bir “disiplinci iktidar”ı temsil eder. Bu düzen fabrikaları “kesinliğin restorasyonu, rastgeleliğin ortadan kaldırılması ve kendi sakinlerinin davranışlarının yeniden düzenli/kurallı ve öngörülebilir –belirlenmiş- kılınmasını amaçlamışlardır” (Bauman, 2001a: 145). Bentham için de zaten panoptik ilke, ıslah edici yöntemin tek etkin aracıdır. Hapishanelere benzeyen fabrikalar, okullar, kışlalar, hastaneler vs. sayesinde, ahlak ıslah edilebilecek, sağlık korunabilecek, sanayi canlandırılacak, emir

yayılabilecek, kamu sorumlulukları hafifletilecek, ekonomi sağlam bir zemine oturacak, yoksulluk yasaları ile ilgili sorunlar çözülecektir. Bunların hepsi, mimaride basit bir fikirle olacaktır (Bentham, 2008: 75).

Projesine oldukça güvendiği belli olan Bentham'ın bu projeden beklentilerini Dolgun (2008: 108) şöyle açıklar:

Panoptikon, çok boyutlu bir projeyi ifade etmektedir: Siyasi ve seküler anlamda, dönemin Evangelik sürgün cezaevlerine karşı, yerel ve dini olmayan bir hapisane reformu getirmiştir; anahtar ilke olarak gözetim, Tanrı'nın her şeyi biliyor oluşunun din dışı bir parodisidir. Saldırgan bir özellik taşıyan ve kendisinin seküler politika anlayışının zirvesini oluşturan panoptikon hapisane planı ile Bentham, toplumsal yaşam içinde erdemin ve düzenin kaynağı olarak görülen dine artık gerek duyulmayacağını ortaya koymak istemiştir. Bundan böyle erdem, dine-kiliseye ve Tanrı'ya atıf yapılmadan, sistem içindeki normlar yoluyla üretilecektir. Kültürel anlamda, dönemin felsefecileri arasında çok popüler olan ve La Mettrie'nin mekanik insan vücudu görüşünde cisimleşen "toplumsal beden" anlayışı ön plana çıkmaktadır. Siyasi teknoloji açısından ise hücrelere kapatılan ve kader arkadaşlarıyla temasları engellenerek bireyselleştirilen mahkumlar; denetimciler tarafından görüldükleri için "bilginin nesnesi" haline gelirlerken, kimseyle temas kuramamalarından dolayı da "iletişim öznesi" olmaktan uzaklaşırlar.

Bentham'ın tasarladığı biçime birebir uyan bir hapisane hiçbir zaman inşa edilmese de, panoptikon ilkeleri yaygın bir etki yaratmıştır. Bu ilkelerin en önemlileri, izlemenin aralıksız olduğuna inandıran *sürekli denetim ve asimetrik bakıştır*.

Panoptikon, aralıksız ve tümenden gözetlemeye imkân verir. Böyle bir gözetimle, gözetlenenler hakkında, insan davranışının her yönü ile ilgili bilgi edinmek mümkündür. Böylece yaşamın her yönü disipline edilebilir. Bilen kişi yani denetleyici sayesinde kansız, akılcı, kesin iktidar sağlanmış olur. Gözetleyen iktidar hem görünürlüğe sahiptir, hem de varlığı kanıtlanamaz; belirsizliği sayesinde itaat ettirmeyi başarır. Gözetlenenler ne zaman gözetlenip ne zaman gözetlenmediklerinin farkında olmadıklarından, her zaman gözetleniyormuş gibi hareket etmek zorundadırlar. Bu da davranışlarını sınırlandırır ve disiplinin gözetlenenlerce içselleştirilmesini sağlar. Bentham, gözetleyicinin gözetlenenlerce her daim görülmesini engellemek, buna rağmen sürekli gözetim ilkesini muhafaza edebilmek için mimari formda tüm ayrıntılara dikkat etmiştir. Özellikle hücrelere verilen

doğrudan ışık onun için son derece önemlidir. Bu doğrudan ışık sayesinde gözetlenenler her daim görünür kılınarak şeffaflaştırılırken, gözetleyiciyi görmeleri de engellenir.

Panoptikonda gözetimin iki yönü de mevcuttur: Sistemli bilgi birikimi ve tâbi olanların doğrudan gözlenmesi. Panoptikon sakinleri hakkında ayrıntılı bilgi dosyaları mevcuttur. Pek çok farklı kuruma uygulanabilen panoptikon, bir sosyal gerçeklik olarak, iktidarın son derece ekonomik ve verimli bir biçimde disiplin uygulamasına olanak verir. Bentham, mimari planda gözetleyici için ayrılan gözetleme locasının baş gözetleyicinin ailesinin yaşaması için de uygun hale getirilmesini salık verir. Aile bir de kalabalık olursa, yalnızca baş gözetleyiciye yapılan ödeme ile birçok gözetimci elde edilmiş olacaktır.

Panoptikon, iktidarı anonim hale getirir ve otomatikleştirir; zira kimin iktidar uyguladığının önemi yoktur. Önemli olan sürekli gözetim ilkesinin ve görünürlük durumunun yaratılmasıdır. Böylece disiplin için zor kullanmaya gerek kalmaz. Disipline uymak gönüllü hale gelir. Kişi, otokontrol mekanizması ile nereden geldiğini bilmediği iktidara karşı sürekli olarak kendini gözetler. Tıpkı bir zamanlar sürekli olarak gözetiminde oldukları Tanrı'ya karşı yaptıkları gibi. Şimdi Tanrılar dünyevileşmiştir. İnsanlar üzerindeki her şeyi gören göz dünyevi iktidarların gözüdür. Dünyevi iktidarlar, panoptikon modelinin elverişli bilgi edinme faaliyeti sayesinde, insanların Tanrı'nın her şeyi gören gözünden kaçamama, Tanrı'yı hiçbir zaman kandıramama durumunu yaratabilmişlerdir.

İktidarın uygulanması uygulayıcılar açısından görünmezliğe bağlıken, uygulananlar için görünürlük mecburidir. Asimetrik bakışla gözetimin karşılıklı oluşu sona erdirilmiştir (Bauman, 1996: 59). Görmeden görünmek ve görünmeden görmek söz konusudur. Geleneksel toplumların cemaatsel yapısının karşılıklı gözetimi artık mümkün değildir. Görme, egemenlik kaynağı olarak işlev kazanmıştır. Görünmeyen gözün daima üzerinde olduğu kişiler birer nesneye dönüşmüşlerdir.

Çok yönlü, otomatik ve anonim bir iktidar uygulama biçimi olarak panoptikon, bilgisine sahip olunan şeyin kolayca egemenlik altına alınabildiği, dolayısıyla bu yolla disiplinin ve denetimin sağlanabildiği bir iktidarı temsil eder. Foucault bu iktidara “panoptizm” der ve onu şöyle tanımlar: “Kişisel ve sürekli

gözetim biçimi altında, denetim, cezalandırma ve ödüllendirme biçimi altında ve ıslah biçimi altında, yani bireylerin bazı kurallara göre dönüştürülmesi ve şekillendirilmesi biçimi altında bireylere uygulanan bir iktidar biçimi”(Foucault, 2005b: 237). Foucault’ya göre (2005b: 126) panoptikon, 19. yüzyıl başındaki her çeşit kurumda (bireylerin bir üretim aygıtına, makineye, mesleğe, atölyeye, fabrikaya ya da eğitim aygıtına ya da cezalandırıcı, hizaya getirici ya da sıhhi bir aygıtı bağlı tutuldukları kurumlar) yaygın olmuş ve oldukça işlerlik kazanmış bir ilkedir.

Foucault’ya göre (2006b: 256-257) 18. yüzyıl sonlarında asker imalatı için uğraşan askeri kamplar, panoptikon için büyük bir örnek olmuştur; disiplin ve hiyerarşisi askeriye den örnek alınarak disiplinle birey imalatına girilmiştir.

Askeri makineye uyumlu bir asker, dört farklı iktidar biçiminin işlemeyle yetiştirilebilir (Bernauer, 2005: 231):

(i) Üyeleri yönlendirilebilir kılacak, bireyleri, rütbelere ve rütbelere arası geçişlere göre tanımlanan mekanlara yerleştiren bir *hücreli iktidar*.

(ii) Bedene hakim olan, bedenini işleyiş ve hareketini düzenleyen, bedeni tanıyarak, onun yapabiliş yapamayacaklarını tanımlayarak bedenini hareketlerini yönlendirebilecek bir *organik iktidar*.

(iii) Talimli bedenini disiplinini korumasını sağlayacak bir *genetik iktidar*.

(iv) Bedeni, çok dişli bir makinenin gerektirdiği farklı rollere göre eklemlenmiş bir emirler sistemine tâbi kılan *birleştirici iktidar*.

Tüm bu iktidar biçimlerinin başarıyla işleyebilmesi için, çeşitli araçsal teknolojiler gereklidir (Foucault, 2006b: 264):

(i) *Hiyerarşik gözetim*.

(ii) Normlara uyulup uyulmadığına dair yargılar ve buna bağlı ödül ve cezalarla biçimlenen *işlevsel gözetim*.

(iii) Bireyin, aldığı yolun, değişim ve gelişiminin ölçülmesine dayalı *sürekli gözetim*.

Askeri örgütlenmenin bünyesinde bulunan tüm bu iktidar biçimleri, kendilerine uygulama alanı bulabilecek uygun bir mimari ile birleşerek (panoptikon), Foucault’nun “disiplinci iktidar” dediği şeyi yaratmışlardır.

2. 3. KURUMSAL KAPATMA VE GÖZETİM

Tarihte tüm toplumlarda gözetim pratiklerine rastlanmasına rağmen, topluma adını verecek denli önem kazanan gözetim, kurumsal niteliğe bürünerek ve toplumun kamusal ve gündelik yaşamının her boşluğunu dolduran bir hal alarak modern ulus-devletlerde ayırıcı özelliğini kazanmıştır. Bu toplumların gözetim biçimini geleneksel toplumların gözetim biçiminden ayıran en önemli nitelik, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan iktidarların, Tanrı'dan aldıkları bir özellik olan her şeyi gören gözlerinin, dinsel ve Tanrısal kutsallıklardan arınarak tamamen dünyevileşmesi olmuştur. Bu dünyevileşme, örgütlü toplumun, bürokratik kurumların önderliğinde yaşam alanına kavuşmuştur.

Modern ulus devletlerde hükmetme ve denetim biçimlerinin kapsamı ve yoğunluğu geleneksel devletlere göre oldukça geniştir: Devlet yöneticileri, gündelik yaşamın en mahrem taraflarını bile etkileyebilirler. Geleneksel toplumlarda, modern toplumların aksine halk tapınak, anıt, yol inşası gibi projelerde bir araya gelse de bu, sınırlı bir süre için olur ve devlet yetkilileri, büyük halk kitlelerinin yaşadığı yerel toplumların (kır nüfusu) gündelik yaşamlarına büyük ölçüde erişme olanağından yoksundur. Geleneksel toplumlarda yalnızca şehirlerde uygulanabilen düzenli ve doğrudan gözetim, modern örgütlenmedekiler kadar başarılı değildir; zira modern örgütlenmelerde toplumsal aktörlerin ya gündelik yaşamlarının büyük bölümü (fabrikalarda veya bürolardaki çalışma zamanı gibi) ya da yaşamlarının önemli dönemleri (hapishane ya da akıl hastanelerindeki gibi) neredeyse sürekli bir gözetime maruz kalabilir.

Giddens'a göre (2005: 18) geleneksel, sınıflara bölünmüş toplumların (kabile kültürü, şehir-devletler, feodal sistemler, imparatorluklar) güç kullanarak, cezalandırma şeklinde uyguladığı iktidar, korkutucu ve tehlikelidir. Ancak iktidar, kurumsallaşmış pratiklerin tekrarlanması yoluyla sürekli olarak ve sessizce işlerse en güçlü haline ulaşır. Bu anlamda ve kurumlar aracılığıyla ifade edilen tahakküm, olumsuz çağrışımlarda bulunmaz. Tahakküm, hâkim konumdaki eyleyicilerin, diğerlerinin eylemlerini etkilemek için rutin pratiklerde sürdürdükleri denetim ve hükmetme biçimlerini ifade eder.

Bauman (2001a: 145), modern yaşamdaki okulların, askeri kışlaların, hastanelerin, psikiyatri kliniklerinin, iş yerlerinin, fabrikaların ve hapishanelerin, rastlantısalın yerini kurallara, kendiliğindenliğin yerini normlara bıraktığı birer “düzen fabrikası” olduğunu söyler. Buralarda öngörülebilir ve denetlenebilir durumlar üretilir. Belirsizlikten kurtulmanın, modern yaşamın önemli bir özelliği olduğunu belirtir ve istenmeyenlerin, norm dışı davrananların hapishaneler, psikiyatri kliniklerine kapatıldığını; atıklardan bu şekilde kurtulduğunu belirtir. Yabancıları evcilleştirebilmek için; vahşi kültürün bahçe kültürüne dönüşebilmesi için, insanın içindeki “vahşi”nin kamusal alanda sergilenmemesi için buna ihtiyaç duyulmuştur. Evcilleştirme, yabancıları mevcut ideal kamusal düzene, alışkanlıklara, normallığe uydurma çabasıdır.

Foucault (2005b: 251) bu durumdan “büyük kapatılma”, kurumlardan da “kapatılma takımadaları” olarak bahseder ve büyük kapatılmaya maruz kalan insanların, aynı zamanda bir bilgi nesnesine de dönüşmüş olduklarını söyler:

[İ]şçi emeği ve işçinin kendi çalışması üzerine bilgisi, teknik iyileştirmeler, küçük icat ve keşifler, işçinin çalışma sırasında yapabileceği mikro-uygulamalar anında not edilir ve kaydedilir; dolayısıyla işçinin kendi pratiğinden elde edilir, gözetleme aracılığıyla onun üzerinde uygulanan iktidar tarafından biriktirilir. Bu şekilde, işçinin çalışması, yavaş yavaş, denetimin güçlenmesini sağlayacak olan belli bir üretkenlik bilgisine ya da teknik bir üretim bilgisine dâhil olur. Böylelikle, bireylerin davranışlarından yola çıkarak bizzat kendilerinden elde edilen bir bilginin nasıl oluştuğu görülür. Ayrıca, bu durumdan yola çıkarak oluşan ikinci bir bilgi vardır. Bireylerin gözlenmesinden, sınıflandırılmasından, kaydedilmelerinden ve davranışlarının karşılaştırılmalarının analizinden doğan, bireyler üzerine bir bilgi. Böylece, bu teknolojik bilginin yanı sıra bütün kapatma kurumlarına özgü bir gözlem bilgisinin, psikiyatri, sosyal- psikoloji, kriminoloji gibi bir tür klinik bilginin doğduğu görülür. Böylece, üzerinde iktidar uygulanan bireyler, ya kendilerinin oluşturduğu ve yeni normlara göre biriktirilecek olan bilginin elde edildiği yerdir, ya da yeni denetim biçimlerine imkân tanıyacak bir bilginin nesnelidir.

Kapatılma takımadalarının önemli amaçlarından biri benzerliği ve tektipliliği oluşturabilmektir. Uyulacak kurallar ve kurallara uyulmadığında uygulanacak

yaptırımlar, hiç boşluk bulunmayacak biçimde belirlenmiştir ve bunlar hiç ayrılık göstermeden bu takımada sakinlerinin hepsine istisnasız uygulanır.*

Foucault'nun dikkat çektiği kapatılma mekanları aslında Erving Goffman'ın "total kurumlar"ıdır. Total kurumlar, birbirine benzer durumdaki insanların, toplumdaki yeterli bir süreliğine kopartılarak, hep birlikte kapalı tutularak yaşadıkları formel yönetime tabi kurumlar ya da Bauman'ın ifadesiyle (1998a: 99) "zoraki cemaatler"dir. Total kurumlar beş kategoriye ayrılır (Poloma, 1993: 207-208):

(i) Yardıma muhtaç ve sakat insanları korumak için kurulmuş kuruluşlar; körler, yaşlılar, öksüzler, yoksullar için evler vs.

(ii) Hem yardıma muhtaç hem de çevrelerindeki toplum için tehdit oluşturan kişiler için oluşturulmuş yerler; verem sanatoryumları, akıl hastaneleri, cüzam hastaneleri vs.

(iii) Toplumun kasıtlı tehlikelere karşı korumak için organize edilmiş kuruluşlar; hapisaneler, işahavleri, savaş tutsakları, toplama kampları vs.

(iv) Mesleki amaçlı ve o meslek dalında etkinlik göstermek amacıyla kurulan kuruluşlar; askeri barakalar, gemiler, yatılı okullar, çalışma kampları vs.

(v) Dünyasal işlerden el çekerek, hatta sıklıkla dinsel eğitim hizmeti vermek için kurulan merkezler; manastırlar, manastır kiliseler, rahibe manastırları vs.

Total kurumlar, herkesin hep beraber, belli kurallar ışığında, belirli bir düzene göre, belli otoriteler altında geçici olarak ve sürekli gözetim altında tutularak eylemde bulunduğu alanlardır (Bauman, 1998a: 99). Total kurumlar bünyesine dahil ettiklerinin kişilik ve kimliğini yok etmeye ve ona kuruma uygun yeni bir kişilik ve kimlik vermeye çalışırlar. Bunu yaparken de özel alanı bireyler için yasak hale getirirler.

Total kurumlarda yapı ile özdeşleşen davranışlar, yapıya karşı gelen davranışlarla bir arada bulunur. Bu kurumlarda otorite sahibi yönetici ile yönetilenler

---

* Bu bağlamda Bauman, Holocaust'u, modern tektipleştirmenin en spesifik örneği olarak değerlendirir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Holocaust*, Çev. S. Sertabiboğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997.

arasında var olan uçurum ve hiyerarşi engeli, her zaman kapanmaya ve aşılmaya açıktır. Sistemin işleyişini öğrenen aktörler, çeşitli çıkarları doğrultusunda otorite sahiplerine karşı onlar tarafından imtiyaz elde edebilecekleri biçimde davranabilme imkânına her zaman sahiptirler. Bu durum göstermektedir ki, total kurumlarda bireyler salt sistemin arzusuna göre oluşturulmuş ürünler değildirlir (Poloma, 1993: 209).

Kurumsal kapatmanın kökeninde yıkılan feodal düzenin yol açtığı sorunlar vardır. Feodalitenin çözülmesiyle derebeyine çalışan kırsal nüfus birdenbire sahipsiz, işsiz, evsiz kalmış ve durağan iş ve nüfus yapısına göre kurulmuş Ortaçağ kentlerine göç etmek zorunda kalmıştır. 1600-1700’lerde, Avrupa toplumlarında kent nüfusunda büyük bir artış yaşanmıştır. Bu göç, hem göç edenlerin hem de şehir sakinlerinin düzenini altüst etmiştir.

Göç edenlerin bazıları sanayi işçilerine dönüşebilirken, büyük çoğunluğu da aylak bir nüfus haline gelmiştir. Kentlerin geleneksel toplumsal denetim mekanizması bu yeni göçlerle iflas etmiştir. Yeni oluşumlar içinse yeterli ekonomik kaynak yoktur. “Daha da önemlisi, daha önceleri pürüzsüzce işleyen ‘ben seni gözlüyorum sen de beni gözlüyorsun’ şeklindeki denetim sistemi, ortak üyelik zeminine dayalı karşılıklılık zayıflayınca ve gözlenmesi gereken insan sayısı artınca çatlamıştır”(Bauman, 1996: 55). Sorun, geleneksel denetim biçiminin daha güçlü bir fail, devlet tarafından sistemli bir biçimde yeniden örgütlenmesi ile çözülebilmştir. Zira aylaklar, yerel gözetimin dışında kalma konusunda oldukça başarılıdırlar: “Sürekli hareket halinde ve her yerde yabancı olan bu insanlar, deyim yerindeyse toplumsal olarak görünmez kalmışlardır. Bu nedenle yasa koyucular dikkatlerini efendisiz insanların görünürlüğünü artırma, böylece onları gözetlenebilir hale getirme araçlarına çevirmişlerdir”(Bauman, 1996: 57). Bu insanların her an görülüp izlenebileceği, sınırları belli bir alanda aralıksız gözetime tabi tutulabileceği alanlar olarak kapatılma merkezleri böyle doğmuştur.

Foucault, kapatılma merkezlerinin ağırlıklı inceleme alanı olarak kendisine 1656 yılında Paris’te kurulan Genel Hastane’yi seçer. Ancak daha 1575’te İngiltere’de kurulmaya başlanan Düzeltim Evleri’nden bahsetmeyi de ihmal etmez. Bunlar, kapatılma merkezlerinin ilk örneklerini teşkil eder.

Foucault için (2006a: 111) “kapatma bir asayiş işidir” ve aylıklığı mahkum etmeye odaklanmıştır. Toplumun bir parçası olması istenmeyen, toplumun düzenini bozanların dışlanmasına olanak veren bu kapatılma merkezleri, hırsızların, dinsizlerin, akıl hastalarının, katillerin, işsizlerin, siyasi düzen karşıtlarının (libertine), öksüzlerin, yaşlıların, fiziksel olarak hasta olanların, eşcinsellerin, fahişelerin, cüzzamlıların kısacası toplumun marjinallerinin, anormallerinin; akıl, moral, düzen ve toplum açısından bozuculuğun bir emaresini gösterenlerin gözetim altında tutularak dışlandığı; aynı zamanda da kapalı bir mekana kabul edilerek “iç”e dahil edildiği yerlerdir. “Toplum ve kurumlar norma aykırı olanları, gündelik hayat süreçlerine uyum sağlayamayanları dışına çıkarır, dışarıda tutmanın bir biçimi olarak da içe alır, kapatır”(Ergüden, 2007: 48).

Burjuva dünyasının kurulduğu bu dönemde kapatılma merkezlerine kapatılanlar, çalışmayan, üretime, zenginliklerin birikim ve dolaşımına katılma yeteneği olmayan insanlardır ve bu merkezlerde, dönemin zihniyetine uygun olarak, bu insanlara bir çalışma rejimi dayatılır: İplik eğirirler, kumaş dokurlar, ucuz fiyata pazarda satılan çeşitli eşyalar üretirler ve böylece kapatılma merkezlerinin var olması için gereken maddi getiriye de sağlamış olurlar. Bu çalışma dayatması bir ahlaki ıslah, üretici oluşturma ve ceza rejimidir (Foucault, 2005b: 245). Bununla birlikte, toplumsal düzeni sağladığı gibi, ekonomi açısından da son derece olumlu gelişmelere olanak sağlamıştır: İşsizleri kapatmak, kapatılanlara iş vermeye dönüşmüştür. “Yer değiştirme açıktır: Tam istihdam ve yüksek ücret dönemlerinde ucuz emek gücü ve işsizlik dönemlerinde aylakların emilmesi ve çalkantı ve ayaklanmalara karşı toplumsal korunma” (Foucault, 2006a: 117).

Anormallerin hepsinin çalışmaya uygun olmaması nedeni ile (yaşlılar, küçük çocuklar, fiziksel engelliler, akıl hastaları vs.) anormaller, 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başında mekânsal ayrımlara tabi tutulmuşlardır. Öncelikle çalışabilecek durumda olanlar kapatılma merkezlerinden ayrılmış, onlara özel başka bir kuruma, modern hapisanelerin ilk nüvelerine kapatılmışlardır. Daha sonra ise akıl hastaları akıl hastanelerine, çocuklar ıslahevlerine, yaşlılar huzurevlerine vs. gönderilerek anormaller birbirinden ayrılmıştır (Foucault, 2005b: 106). Bu durum, modern devletin yurttaşlarını büyük bir bütün olarak algılama anlayışını da değiştirmiştir. Devletin yurttaşları ayrı gruplar halinde ve bireysel düzeyde önem kazanır olmuştur.

Bu durum modern devletin pastoralliğine gönderme yapar: Tebaasının tek tek bireyler olarak iyiliğini isteyen, bireyleri tek tek ıslah eden bir çobansal iktidar (Bauman, 1996: 63). Bu iktidar, yönetimi altındakileri bir yaşam biçiminden diğerine, genelde de kendine uygun olanlara, yönlendiren yönlendirici bir iktidardır da.

Oluşan pastoral ve yönlendirici iktidar aslında yeni değildir. Bunlar Hristiyan kilisesinin de uyguladığı tekniklerdir. Modern iktidarın yaptığı bu teknikleri laikleştirmek olmuştur. Teknikler kilisenin hiyerarşik yapısından kurtularak devlet hizmetine geçmiştir (Bauman, 1996: 63).

Devlet, denetlenemeyen bir nüfusun son derece büyük sorunlara sebep olabileceğini fark etmiştir ve politikasını, kentin düzenini tekrar sağlayarak, kentin geleneksel sakinlerini düzenli günlere döndürmek olarak belirlemiştir. Bunun için yeni nüfus tanınmalı, ona ilişkin veri toplanmalı, birimlere ayrılmalı, onu oluşturan birey ve gruplar sürekli gözlenmeli ve disipline edilmeye çalışılmalıdır. Devletin ilgisi, yurttaşlarının hayatının yeniden üretilmesi ve denetlenmesine yönelmiştir (Tekelioğlu, 2003: 219-220). Kamu sağlığı ve düzeni açısından herkes potansiyel düzen bozucudur artık. Bunun sonucu olarak, gelişkin gözlem, veri toplama ve işleme pratiklerinin hızla oluşturulması, kamu idaresine yönelik polis bilimlerinin kurulması ve modern gözetim toplumunun doğuşu gerçekleşmiştir. Bunların da sonucu, toplum mühendisliğine soyunmuş sosyal bilimlerin meydana gelmesi olmuştur.

İstatistik, demografi, psikoloji, psikiyatri, kriminoloji gibi sosyal bilimler, polis bilimlerinden evrilerek oluşmuşlardır. Polis gücü 18. yüzyılda hem düzeni koruyarak şiddet kullanma konusunda devletle ortak çalışmaktadır hem de kamu sağlığı ile ilgili işlevler yüklenmiştir.

Bu dönemde polis bilimlerinin çalışma nesnesi nüfustur ve nüfusu, belirli bir bölgede yaşayan, türdeş özelliklere sahip canlılar toplamı olarak algılar. Polis, kentin demografik bilgisini toplar, derler ve sınıflar. Böylece nüfusa ilişkin ilk demografik veri bankası polis örgütüne oluşturulur ve devlet, tanıma ve bilmenin yanında, izleme, kurma, disipline etme faaliyetine de sahip olur. Polis hem bireyleri güzel yaşama kavuşturma hem de devletin gücünü artırma gibi ikili bir işleve sahiptir.

Bunu da bireylerin ortak faaliyetlerini (çalışma, alışveriş, eğitim...) daha doğrusu iletişimlerini denetim altına alarak yapar (Foucault, 2005a: 50-54).

Artık yeni iktidar, bilgi temelli disiplin kurumları (okul, hastane, hapisane, iş yeri vs.) aracılığıyla, bireylerin yaşam boyu denetimine ve normlar etrafında düzenlenmesine yönelmiştir. Bu amaçla sürekli olarak gözetim ve inceleme bilgisi toplar; ki bu bilgi iktidarın temelidir (Foucault, 2005b: 225). Bilgi norm oluşturmak için, normlar da hayatın devamı için gereklidir ki iktidar üzerine aldığı yaşatma, hayat verme sorumluluğunu yerine getirebilsin.

Hapishane, iktidarın bedenleri gözleyip denetlediği ve panoptikon modeline uyan bir kurumsal mekan olarak önemli bir örnektir. 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yıllarında, cezalandırmanın en aşırı boyutlarıyla ve genel formu olarak ortaya çıkan hapishane, Foucault'ya göre (2006b: 336) iktidarın tüm çıplaklığıyla görülebileceği, kendisini en açık şekilde gösterebileceği ve kendini ahlaki iktidar olarak aklayabileceği bir dışlama biçimidir. Ona göre “panoptikon teması –aynı anda hem gözetim hem de gözlem altında tutma; hem güvenlik hem de bilgi; hem bireyselleştirme hem de toplumsallaştırma; hem soyutlama hem de şeffaflık- en ayrıcalıklı gerçekleşme yerini hapishanede bulmuştur”(Foucault, 2006b: 361). Hapishane bu bağlamda, toplumun bir hapishane modeline nasıl dönüştürülebileceğinin ipuçlarını verir.

17. yüzyılın ortalarına dek cezalandırma, mahkûmun halkın önünde işkence görmesi biçiminde gerçekleştirilmiştir. Burada yalnızca fiziksel bedenin zarar görmesi, hırpalanması, tahrip edilmesi söz konusudur. Sonraki tarihlerde ise cezalandırma suçunun sistemle bütünleştirilmesi yoluyla denetlenmesi olarak algılanmıştır (Şaylan, 2006: 267).

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında beden artık ceza ile yıldırmanın ana hedefi değildir (Foucault, 2006b: 39). Ceza, seyirlik bir unsur olmaktan çıkmış, törensel tarafı kaybolmuş; böylece azap çektirme de ortadan kalkmıştır. Yeni ceza usulü, göz önünde uygulanan şiddetli veya kanlı cezalara başvurmayan, bunun yerine gözden uzakta hapseden, infazı gizli hale getiren, ıslah edici yöntemler kullanan bir usuldür. Bu yeni sistemde de beden söz konusudur; bedenin güçleri, yararı, yumuşak başlılığı ve boyun eğmesi. Bu yeni yöntemle beden tutuklanmaktadır. Aslında

bedenin tutuklanması seyirlik cezaların uygulandığı dönemde de mevcuttur. Ancak bu dönemde hapisane, suçlunun ömrünün bir bölümünü ya da tamamını geçireceği bir yaşam alanından ziyade, işkence ya da ölüm öncesine kadar kapatıldıkları geçici bir mekândır. Yeni yöntemde ise askıya alınmış haklar söz konusudur. “Birey, hem bir hak hem de mülkiyet varlığı olarak kabul edilen özgürlükten mahrum bırakılmaktadır” (Foucault, 2006b: 43). “Birini hapse atmak, onu beslenmeden, ısınmadan yoksun bırakmak, dışarı çıkmasını, sevişmesini engellemek, vs. bu iktidarın hayal edilebilecek en ölçsüz tezahürüdür”(Foucault, 2000: 34). Yine doğrudan bedene yönelik bir cezalandırma söz konusudur; fakat bedene bu yönelik, azap çektirmeden çok çok farklıdır; zira acıyı iptal eder; celladın yerini hekimler, psikiyatrlar, eğitmenler almıştır.

Artık bir beden ekonomi-politiği söz konusudur. Beden, siyasal bir alana doğrudan giriş yapmıştır. Bedene ait bilgiye ve bedene egemen olmayı içeren siyasal teknikler bedeni kuşatır, ona müdahale eder; zira beden, bir üretim gücüdür. Bu üretken güç de ancak tâbi kılınmış bir hale getirildiğinde yararlı olacaktır (Foucault, 2006b: 63).

Suç nesnesi tamamen değişmiş, soyut hale gelmiştir. Yasa tarafından tanımlanan hukuki nesnelere yanında, anormallikler, tutkular, ortam ve kalıtım etkileri gibi şeyler de yargılanmaktadır (Foucault, 2006b: 52). Artık mesele suçlunun cezalandırılmasından çok, onun tanınmasıdır. Tüm dikkatler bireysel olarak tek kişiye, suçluya çevrilmiştir. Rüyaları, geçmişi, çocukluğu, genetik yapısı, başından geçenler, yakınları ile olan ilişkileri vs. her şey, suçu, suçluyu tanımlamak ve dönüştürmek için uzmanlarca kullanılır. Mahkûmların hal ve gidişleri sürekli kayıt altındadır. Disiplinci iktidarın hiyerarşik gözetimi, normlara uyulup uyulmadığı konusundaki denetimi ve normalleştirici yargılama teknolojisi ile suçlu, tanınmaktadır artık. Üstelik bununla da kalınmamakta, onu suça iten ve gereken rehabilitasyonun anahtarını sunan hayat dinamikleri de bilinebilmektedir. Suçun işlenip işlenmediğinin, yasaların ihlal edilip edilmediğinin bilinmesi yetmez artık. Suçu kimin işlediğinin yanında, suçu doğuran nedensel süreçler de önem kazanmıştır. Yalnızca hukuk bilgisi yeterli değildir. Suçluya karşı alınacak önlemleri ve rehabilitasyonun nasıl başarılacağını belirleyen bilgiye de ihtiyaç vardır. Bu bağlamda, bilimsel söylemler yargılamaya müdahil olmaktadır. Bunun sonucu ise,

siyasi süreçlerin, hakikat arayışları ve bundan doğan söylemlerle iç içe geçmesi olmuştur. Bu anlamda hapisane bir bilgi edinme aracı olarak işlev görür. Suç ve suçluluk, yönetilebilir ve yönlendirilebilir bir yasa dışılık haline gelmiştir. Cezalara, suçlulara yönelik değerlendirmeler, teşhisler ve öngörüler eşlik etmektedir (Foucault, 2006b: 54).

Modernitenin bireyi, siyasal tekniklerle biçimlenmiştir. Bunun amacı, normalizasyonu sağlamak, her türlü toplumsal ve psikolojik düzensizliği yok etmek ve aklen belirlenmiş özneler yaratmaktır. Suç kabul edilen başkaldırıya başvuramaları için yığınlar düzen içinde tutulmalıdır. Yeni ceza sistemi, yasalara saygı duyma arzusu oluşturma, yasalara saygı duyarak yaşama, bireylerin tehlikeli olabilme ihtimalini ortadan kaldırma adına uygulanmaktadır (Foucault, 2006b: 53).

Hapishane, yalnızca hukuki bir özgürlük mahrumiyetinden ibaret bir ceza biçimi değildir; disiplinsel bir iktidara özgü mekanizmalardan, iktidar teknolojilerinden gelir. Hapishane, özgürlük mahrumiyetiyle beraber, cezayı teknik bir projeye, mahkûmların dönüştürülmesi projesine bağlar. Bu teknik projede, azap çektiren celladın yerini gözetmenler, papazlar, psikiyatrlar, psikologlardan oluşan bir teknisyenler topluluğu almıştır. Tutuklulukla, bir davranış ve bilinç dönüşümü hedeflenir. Artık beden damgalanmayacak, eğitilecek ve düzeltilecektir. Dönemin burjuva ruhuna paralel biçimde, bedenin işlerlik süresinden ve gücünden, çalışma yönünde faydalanılacaktır. İktidar, bedenleri denetleyerek, onlara boyun eğdirerek, onlardan yararlanarak, onları sınırlayarak ve sürüleştirecek, sindirerek yeni bir biçim almıştır. 19. yüzyılın bu yeni iktidarı, panoptikçilik, disiplin ve normalleştirmeyle özetlenebilir.

Modern yaşamda iktidar artık, kendisini gözetmenleri aracılığıyla ortaya koymakta ve gözetmenlerin de denetlendiği kurumsal bir denetim mekanizması ortaya çıkmaktadır. Bu kurumsal mekanizmada iktidarın gücünü pekiştiren şey ise bilgidir. Bilginin taşıdığını iddia ettiği hakikat, iktidarla birlikte iktidar rejimini oluşturur (Foucault, 2006b: 65). Foucault'ya göre (2000: 82):

Her toplumun kendi hakikat rejimi, kendi genel hakikat siyaseti vardır: Yani her toplumun doğru kabul ettiği ve doğru olarak işlerliğe soktuğu söylem türleri; doğru sözceleri yanlış sözcelerden ayırt etmeye yarayan mekanizmalar ve merciler ile

doğru ve yanlışın teyit edilme yolları, hakikatin edinilmesinde tercih edilen teknikler ile prosedürler; doğru kabul edilenleri söylemekle yükümlü olanların statüsü.

Foucault (2000: 51), modern toplumda hakikatin ekonomi-politiğinin beş özelliikte belirlediğini söyler:

(i) Hakikat, bilimsel söylem biçiminin ve bu söylemi üreten kurumların merkezinde ortaya çıkar.

(ii) Hakikat, sürekli ekonomik ve siyasi teşvik altındadır.

(iii) Hakikat, çeşitli biçimlerde, çok geniş çaplı bir dağılımın ve tüketimin nesnesidir. Eğitim ve enformasyon aygıtlarında yoğun olarak dolaşır.

(iv) Hakikat, birkaç siyasi ve ekonomik aygıtın (üniversite, ordu, medya, yazı) baskın denetiminde üretilir ve iletilir.

(v) Hakikat, bütün bir siyasi tartışmayı ve toplumsal çatışmayı (ideolojik mücadeleler) ilgilendiren bir sorundur.

Foucault'ya göre (2000: 103) iktidar, hakikat ve hukuk arasında sıkı bir ilişki vardır: Toplum üyeleri, “spesifik iktidar etkileri taşıyan doğru söylemlere bağlı olarak yargılanır, hüküm giyer, sınıflandırılır, görevlere zorlanır, belli bir yaşama ya da ölme biçimine mahkum edilirler”. Yani hakikat, bilimsel söylemlerle, bu söylemleri üreten kurumlarla ve kendisini aktaran araçlarla bağlantılıdır. Hakikati üreten iktidar, doğruluk ritüellerini belirler (Foucault, 2007a: 173).

Modern dönemde bireyler, özneler olarak, söylemler aracılığı ile kurulur. Bireyler, kendileri için inşa edilen öznellik biçimleriyle özdeşleşmek isterler. İktidar, ona tanımak zorunda olduğu bir hakikat kanunu dayatır. “Birey hiç kuşkusuz, toplumun ideolojik temsilinin kurmaca atomudur; ama aynı zamanda, iktidarın disiplin denilen bu özgün teknolojisi tarafından imal edilmiş olan bir gerçekliktir”(Foucault, 2006b: 286). Foucault (2005a: 63), özne sözcüğünün iki anlamı olduğunu söyler: “Denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tâbi olan özne ve vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış olan özne. Sözcüğün her iki anlamı da boyun eğdiren ve tâbi kılan bir iktidar biçimi telkin ediyor”. Buradaki iki anlamlılık, panoptikonun gözetleyen-gözetlenen asimetrisine ve bu asimetri sonucu

oluşan otokontrole gönderme yapmaktadır. Gözetleyenlerin sürekli gözetimi ile elde edilen bilgilerle bir özne yaratılırken, bu gözetim sonucu gözetlenenlerde meydana gelen kendi kendine gözetim de aslında öznenin yaratılmasından başka bir şey değildir.

İnsanı anlamak için kurulan sosyal bilimler, söylem özelliği kazanarak, sonunda insanı kurarak onu öldürmüş, yok etmiştir. “Burada kişi, psikoloji ve psikiyatrinin kategorileri ile bunları destekleyen diğer normatif disiplinler sayesinde yaratılan bir kendiliği tanır ve kendini onunla özdeşleştirir”(Bernauer, 2005: 302). İktidarın işleme bu kurduğu bireyin bedeni üzerinden olur. Bu anlamda birey, iktidarın aracıdır.

Tüm modern kurumlar özgürleştirici olmakla birlikte aynı zamanda disiplin altına alıcıdır. Tüm modernlik söylemi, bu iki kavramın bir aradalığı ile şekillenen, bireysel özgürlük-cemaat, eylemlilik-yapı, yerel olarak konumlanmış insan hayatları-yaygın olarak paylaşılan toplumsal kurallar arasındaki karasızlık ve savaşımından ibarettir (Wagner, 2005: 14-15). Modern kurumlar bir yandan özgürleştirir ve muktedir kılarken diğer yandan kısıtlar: “İnsanların kendi kural ve kaynaklarından yararlanmalarına izin vererek onları faaliyette bulunmaya muktedir kılarlar. Aynı zamanda da insan faaliyetini önceden yapılanmış koridorlara yöneltirler” (Wagner, 2005: 17).

Modern kurumların kısıtlayıcı, disiplin altına alıcı gözetimi, yurttaşlık haklarına bir saldırı gibi gözükmektedir. Giddens (2005: 270-271) bu duruma medeni haklar, politik haklar ve ekonomik haklar ekseninden yaklaşarak, bu hakların her birinin farklı gözetim kurumlarıyla karşı karşıya geldiğini söyler. Medeni hakların gözetimi polislik şeklindedir ve sapkın davranışın kontrolünü amaçlar. Politik hakların gözetimi devletin idari gücünün tepkisel izlemesi şeklindedir. Ekonomik hakların gözetimi ise üretim yönetimine dayanır. Ancak tüm bu haklar çift taraflıdır ve gözetim sistemlerinin çift amaçlı niteliğini gözler önüne serer: “Bunlar gözetim hususları olarak hâkim sınıfın üyelerinin alt pozisyondakiler üzerinde sürdürdüğü kontrolü genişletmek için seferber edilebilirler. Ama aynı zamanda her birisi bu kontrole karşı kullanılacak bir mücadele manivelasıdır”(Giddens, 2005: 274). Bir başka deyişle, Lyon’un (1997: 57) ifadesiyle, “Sosyal yardımların yoksulluğu

hafiflettiği ileri sürülebilir, ama sosyal hizmetlilerin her şeye burnunu sokması pahasına”. Yani devlet yurttaşlık haklarını çoğaltma ya da azaltma ya da yok etme tekeline sahiptir.

2. 4. BÜROKRATİKLEŞME VE GÖZETİM

Ulus-devlet ve ulusal toplum temeline dayanan bürokratikleşme ve örgütlü modernlik, 19. yüzyılın sonlarında toplumsal pratiklerin bilgi tekeline sahip bir devlet aygıtı tarafından düzenlenmesi gerektiği fikri yaygınlaşınca doğmuştur (Wagner, 2005: 16). Wagner (2005: 143), gözetim pratiklerinin gelişip yaygınlaşmasının örgütlü modernlik dönemiyle meydana geldiğini söyler ve örgütlü modernliği, “belli başlı toplumsal pratik dizilerinin görece tutunumlu, iç içe kenetlenen şekilde devlet ve ulus çapında uzlaşsallaşmalarının bina edilmesi” olarak tanımlar.

Giddens’in (2005: 399) da belirttiği gibi modern örgütlü toplum, bürokratik bir kimliğe sahip gözetim pratikleri sayesinde işler. Bu nedenle teknik-sistemik gözetim, geleneksel toplumlar ile modern toplumları birbirinden ayıran özelliklerin başında gelir. Bu duruma parmak basan sadece Giddens değildir. Ondan önce Weber bürokrasi ile gözetim ilişkisine değinmiştir.

Weber’in modernlikle özdeşleştirdiği iktidar kaynağı olan akılcı yasal otoritenin yönetim biçimi olarak bürokrasi, tüm modern kurumlara sirayet etmiştir ve gözetimle iş görür (Weber, 2004: 309). Buna göre, örneğin, kapitalist işletme de aslında bürokrasinin bir türünden başka bir şey değildir. Tüm toplumsal kurumlar bürokratik bir organizasyona sahiptir. (Weber, 2004: 314).

Bürokratik örgütler, doğruluk, hız kesinlik, dosya bilgisi, süreklilik, gizlilik, birlik, tam bağımlılık, sürtüşmenin ve maddi ve kişisel maliyetlerin azaltılması, nesnellik; kişisellikten arınmışlık ve hesaplanabilirlik gibi teknik üstünlükleri sayesinde modern yaşamı bir ağ gibi sarabilmiş, yaşamın her alanına nüfuz edebilmişlerdir (Weber, 2004: 308). Doğum ve ölüm kayıtları, nüfus ve kimlik bilgileri, sicil dosyaları, ikametgâh bilgileri, elektrik, su, askerlik, telefon idaresi

kayıtları vs. belgelerle bürokrasi doğumundan ölümüne dek herkesi izlemekte ve bilgi toplamaktadır. Buna göre bürokrasi, “modern örgütler ile devlet idaresindeki yöneticilerin, bireyleri ve topluluğu fişlemeye yönelik dosyalar tutması paralelinde, kişisel bilgiler içeren veri saklama tekniklerini ve bu verileri çağırma araçlarını geliştirdikleri bir yöntem”i (Dolgun, 2008: 99) ifade eder.

Yazılı kurallar, görevler, ücretler ve uzmanlaşmayla ifade bulan bürokrasi, modern bireyin, araçsal aklın mantığı ile hareket edilen, tek düzeleşmiş, büyüsü bozulmuş bir dünyada, demir bir kafes içerisinde yaşamaya mecbur bırakılarak yönetildiğine işaret eder. Yoğun bir dosyalamaya tabi tutulan gündelik yaşam, izlenmekten, kontrol edilmekten ve yönlendirilmekten kaçamaz. Bürokratik egemenliğin ihtiyaç duyduğu birey, “davranışları önceden hesaplanabilen ve gerek kişisel duyguların, gerekse öznel değer yargılarının etkisinde olabildiğince az kalan bireydir”(Bröckling, 2001: 28).

Rasyonellikle atbaşı giden bürokratikleşme ile birlikte disiplin de modernitenin evrensel şartıdır. Weber (2004: 331) için disiplin,

Alınan emrin tutarlı bir rasyonellik ve metodik bir uzmanlıkla tam olarak yerine getirilmesinden ibarettir. Burada her türlü kişisel eleştiri kayıtsız şartsız durdurulur, aktör gözünü kırpmadan ve kendini tümüyle vererek emri yerine getirmeye koyulur. Ayrıca, emirle yerine getirilen hareketler bir örnektir.

Disipline edilmiş bireyler kendiliğinden itaat etmeye hazır ve yetenekli bireylerdir. Toplumdaki herkesi kapsayan bu sosyal disiplinin oluşumu, rasyonel egemenlik tipine geçişle birlikte şu özelliklerin bir ardalığı ile mümkün olmuştur: Devletin, şiddet ve zor uygulama tekeli olarak, daha önceki somut şiddeti soyutlaştırıcı kurumu temsil eder hale gelmesi. Başına buyruk ve kudretli bir burjuvazinin doğması. Akademilerde, eğitilmiş bir hukukçu zümresinin etkin hale gelmesi. Teodesi, keşişlik ve bireysel çalışmanın kutsallığını birleştiren bir dinin önünün açılması (Bröckling, 2001: 29).

Disiplinci iktidar genel olarak modern dünyanın iktidarını karakterize eder ve teknik ve sistematik gözetim sayesinde toplumsal yaşamın her alanına yayılabiliştir. Foucault’ya göre disiplinci iktidar ya da disiplin toplumu,

“dispositifler” yoluyla kurulur. Dispositifler, toplumsal yaşamın her alanını, ekonomiden politikaya, sanattan ahlaka dek, düzenleyen tertibatlardır. Foucault’ya göre dispositifin unsurları: “ilk olarak söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari önlemler, bilimsel sözcükler, felsefi, ahlaki ve hayırseverce önermelerden –kısacası, söylenmemiş olduğu kadar söylenmiş her şeyden- oluşan, bütünüyle heterojen bir bütündür”(Foucault, 2000: 119-120). Bu bütündeki tüm unsurlar arasındaki ilişki şebekesi ise dispositifı meydana getirir. Dispositif oluşturulan unsurların ve tabii ki bir bütün olarak dispositiflerin konuşulduğu toplumsal kurumlar ise Foucault’ya göre (2000: 121) “diyagram”lardır. Örneğin panoptikonik hapisane planı, çeşitli disiplinli dispositifleri bir araya getirip konuşlandıran bir diyagramdır.

Foucault’ya göre disiplinli iktidarın hedefi, bedeni uysallaştıran, itaatkar kılan ve ıslah eden süreçlerle, bedenden en fazla verimi almaktır. Beden itaatkarlaştırılarak gücü artırılmaya, daha faydalı kılınmaya, en önemlisi de, siyasi gücü azaltılmaya çalışılmaktadır. İktidar, bireylerin bedenlerine, günlük davranışlarına, etkinliklerine, düşüncelerine, niyetlerine vs. ulaşarak, disiplin yoluyla, “normalleştirme” stratejisini işletir. “Tüm noktalardan geçen ve disiplin kurumlarını her an denetleyen sürekli cezalandırma kıyaslamakta, farklılaştırmakta, hiyerarşik hale getirmekte, türdeşleştirmekte, dışlamaktadır. Tek kelimeyle, normalleştirmektedir”(Foucault, 2006b: 272). İktidarın bu bölme ve sınıflandırma özelliği Bauman’a göre (2003: 224-225) iktidarın müphemlik korkusundan, müphemliğe karşı yenilme korkusundan kaynaklanmaktadır. Bu korkuyla iktidarlara, normal-anormal, akıllı-deli, düzenli-kaotik gibi ayrımlarla sınırlar çizerek tahakkümünü icra etmiş olurlar.

Foucault’ya göre modern toplum, bireylerin titizlikle imal edildikleri bir gözetim toplumdur. “Bir bakıma aletlerin ve kurumların devreye soktukları, ama geçerlik alanı bir bakıma bu büyük işleyişler ile maddilikleri ve güçleriyle birlikte bizzat bedenlerin arasında yer alan bir iktidar mikrofiziği söz konusudur” (Foucault, 2006b: 64). Bu nedenle hiçkimse, yargılanma ve cezalandırmanın kapsamı dışında kalamaz. Herkes, normalden sapma potansiyeline sahiptir; bu nedenle her yerde, sürekli bir gözetim ve disiplinle, normalleştirme stratejisi hiç aralıksız sürmelidir. Buradan hareketle sürekli gözetimin dört nedeninin olduğu söylenebilir: Devlet ve

topluma yararlı, güçlü ve sağlıklı bedenler elde etmek; uzmanların nezaretindeki normleştirme çalışmaları ile özneleri niteleyip sınıflandırmak; toplumsal ahlakı istenilen düzeyde tutmak ve son olarak da siyasi düzenden muhalifleri uzak tutup itaatkar özneler yaratmak (Foucault, 2006b: 259).

Gözetim toplumu, endüstriyel kapitalizmin ve ona tekabül eden toplum türünün yerleşmesinin aracı olarak oluşturulmuştur. Bireylerin azami verimliliğine, kısa sürede en az masrafla en çok verimi elde etmeye dayalı yeni kapitalist toplumun ihtiyaç duyduğu emek ve üretim gücünün kaynağı olan insan bedeni, doğrudan ekonomik ve siyasal müdahalenin nesnesine dönüşmüştür. Kapitalist üretim biçiminin gerektirdiği disiplin ve uysallık, bedensel zorlamalar ve şiddetle değil, bireylere belli öznellik biçimlerinin dayatılmasıyla sağlanacaktır. Yeni iktidar, bireylerin etkinliklerini, yeteneklerini, güçlerini; yani onların toplumun üretim aygıtında kullanılmasını sağlayacak her şeyi çoğaltmalarını sağlamaya zorlar. Bireyleri terbiye eder, en yararlı oldukları yerlere yerleştirir, herhangi bir yeteneğe sahip olabilsinler diye onları yetiştirir. Bireyleri, bireysel yetenekleri ve bireysel üretkenliği üreten bu iktidar, kesinlikle negatif olamaz; üretici ve pozitifdir; otomatik, tüm toplumsal bünyeye yayılan, hızlı bir gözetleme sistemi ile işler (Bernauer, 2005: 233).

2. 5. ULUS-DEVLET VE GÖZETİM

16. ve 17. yüzyıllarda Batı'da ruhban sınıfın gözetimi önemini kaybetmiş, bunun yerini politik bir gözetim almıştır. Bu dönem özellikle ulus-devletlerin doğumunun yaklaştığı dönem olarak bilginin kullanımında yeni gereklilikler ortaya çıkartmış ve bu da gözetimin kapasitesini genişletmesine neden olmuştur. Ulus-devletlerin doğuşu ile birlikte toplumda polis gözetimi yaygınlaşmıştır. Polis gözetimi bundan sonra devamlı biçimde tedrici olarak yayılmış, sistemleşmiş ve bilimselleşmiştir. Ulus-devletler için ulusla ilgili bilgileri (uzmanlaşmış birimlerin oluşturulması, nüfus sayımlarının yapılması, kayıt tutmanın geliştirilmesi, polis kayıtlarının oluşturulması, kimlik bilgilerinin oluşturulması, askeri yoklamalar, vs.) artırmak önem kazanmıştır. Tüm bunlar ise direkt politik gözetim ile daha iyi huylu

ya da yansız gözetim arasındaki bağlantıyı bulanıklaştırmıştır. Gözetimle ve gözetim için toplanan kişisel bilgiler toplumsal planlamalar yapmak, seçmenleri tespit etmek gibi işlerde kullanılabilirdiği gibi, vergi alımlarının denetimi, sınır kontrolleri (göçmen ve kaçaklar için) gibi uygulamalar için de kullanılabilmiştir (Marx, 2002: 18).

Geleneksel toplumlarda cemaatin her üyesinin yaşamı, diğerlerinin bakışına sürekli ve tam olarak açıktır. Modern dönemin yaptığı, bu bakışı daha güçlü bir failin eline teslim etmek olmuştur: Ulus-devlet (Bauman, 1996: 52).

Modern toplumlarda gözetim, ulus-devlet, refah devleti, demokrasi, yurttaşlık hakları ve kapitalizmin ortaklığında gelişmiştir. Vatandaşlarını belli sınırlar içine kapatan ulus-devlet, dışsal güvenliği sağlamak ve içsel barışı devam ettirebilmek için, yabancı güçler ile içerideki şüpheliler hakkında bilgi toplamaya yönelmiştir. Ulus-devlet mensupları için yeni demokratik düzene özgürce ve etkili bir katılım, medeni, siyasal, sosyal ve ekonomik haklarla sağlanmıştır. Böylesi hakların idaresi de belgesel tanımlamaların kullanılması ve kişisel dosyaların oluşturulmasıyla gerçekleşmiştir. Toplanan kişisel verileri sayesinde benzersiz kılınarak “birey”leştirilenler, tam da bu özelliklerinden dolayı kolayca kontrol edilebilir hale gelmişlerdir. (Bu durum beraberinde demokratik yurttaşlık haklarına tehditleri de gündeme getirmiştir.) Ulus-devletin bu niteliği gözetimin, kurumsallaşarak yaşamın her alanına yayılmasına neden olmuştur.

Modern ulus-devletlere özgü idari iktidar, toplumsal yaşamın her alanını yönetmek, bu alanlarla ilgili bilgi toplamak zorundadır ki var olabilsin (Giddens, 2005: 69). Zira iktidarını hem gözetim aracılığıyla hem de gözetim sonucu kurar. Böylece toplum normlar dâhilinde disiplin altına alınmış olur. Aslında iktidarların bilgi toplaması modern devletlere özgü bir olgu değildir. Özellikle yazının bulunmasıyla birlikte, şimdiki anlamından çok farklı olsa da, bir denetim ve gözetim faaliyeti de başlamıştır. Yazı, bilgiyi ellerinde tutanlara her zaman bu bilgiyi “öteki”ler üzerinde etkinlik kurma çerçevesinde kullanma tekeli sağlanmıştır (Giddens, 2005: 66). Askeri amaçlarla ya da vergilerle ilgili olarak tutulan çetelelerin yanında her zaman yönetilen konumundakilerle ilgili de bilgiler toplanmış ve bu bilgiler yöneticilerin etkinliklerini sorunsuzca uygulayabilmelerine imkan vermiştir.

Tüm bunlardan sonra, gözetimin iki yönlü olduğu söylenebilir: Ulus-devlet, bir yandan vatandaşlarının beklentilerini karşılarken, diğer yandan da onları gözetime tabi tutarak denetimlerini sağlar. Modern ulus-devlet için, kendisini kaosa sürükleyebilme potansiyeli olan kitleleri ve bireyleri denetim altına tutmanın yolu gözetimden geçer. Gözetime tabi tutulacak kitlelerin ve bireylerin bilgisine sahip olmak ise ulus-devletin iktidarını meydana getirmesinin aracıdır. Gözetim pratiklerini uygulayacak bilgi-iktidar teknolojisinin bürokratik uzmanlarını da yine ulus-devlet kendi eğitim kurumlarında yetiştirir.

Zihniyetini Aydınlanmaya, ekonomisini kapitalizme, siyasal sistemini demokrasiye dayandırmış modern ulus-devletin oluşum ve gelişim aşaması hem kurumsallaşmış gözetim pratiklerinden fazlasıyla faydalanmış, hem de bu pratiklerin ortaya çıkışına vesile olmuştur. Ulus-devlet içeride iç düzenini, dışarıya karşı toprak bütünlüğünü korumak için, var olan gözetim pratiklerinden faydalanmanın yanında, başta panoptikon modeli olmak üzere, yeni gözetim pratiklerinin doğuşuna da vesile olmuştur. Gözetim pratiklerini gündelik yaşamın en mahrem taraflarına dek ulaştırabilme özelliği ile modern toplumlar, kendilerini geleneksel toplumlardan ayıran çok önemli bir özelliğe kavuşmuşlardır. Gözetim pratiklerini etkin biçimde kullanabilmelerini ise, birer bilgi nesnesine dönüştürdükleri insanlarla ilgili her türlü bilgiyi her türlü yoldan elde edip, bu bilgileri saklayıp, geri çağırıp, değiştirip yönlendirmeye; bireylerin, bireysel, sosyal, ekonomik, siyasal, pek çok açıdan eylemlilik özelliklerini azaltarak ve bireysel yaratıcılık ve özelliklerini törpüleyip bir kitle toplumu yaratarak, bu topluma sorgulamadan itaat edici özellikler yüklemelerine borçludurlar.

2. 6. RİSK YÖNETİMİ VE GÖZETİM

Gözetimin, modern ulus-devletlerle birlikte tüm toplumsal kurumlara yayılacak denli genişlemesinde, refah devletinin özünde bir risk yönetimi sistemi barındırmasının yattığı söylenebilir. Refah devleti, 19. yüzyılın sonlarında inşa edilmeye başlandığında, bir kollektifleştirme süreci de bu inşaya eşlik etmiştir. Kollektifleştirme süreci,

Toplum üyelerini yaş, mesleki statü, medeni statü, sağlık durumu vs.'ye göre gayet iyi tanımlanmış kolektiflerdeki yerlere yerleştirmiştir. Davranış olanakları ve gerçek davranış hakkındaki beklentiler statü tanımına eşlik etmiştir ve giderek artan sayıda refah bürokratları ve her türden toplumsal uzmanlar, gerçeklik bu beklentilerden sapma gösterdiği takdirde müdahale etmeye hazır olmuşlardır (Wagner, 2005: 187-188).

Bu durumun sonucu, istatistik hesaplamalarla toplumsal tehlikelerin hesaplanabilir risklere dönüştürülmesi olmuştur. Risklerin değerlendirilmesiyle birlikte refah devleti, insan faaliyetlerinin standartlaştırılmasında ve normalleştirilmesinde, büyük bir güç haline gelmiştir.

19. ve 20. yüzyıllarda bürokrasi ve refah devleti anlayışlarının artışıyla birlikte kişisel bilgilerin daha da fazla detaylandırılması söz konusu olmuştur. Riskleri değerlendirmek, önceden tahmin edebilmek, onlardan korunmak ve onlara akılcı çözümler üretebilmek için ulus-devlet, kimliğin ayrıntılı olarak belgelendirilmesi etrafında bürokratik olarak organize olmuştur (Marx, 2002: 19).

Giddens'a göre (2000: 36-37) risk fikri 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır ve sigortacılığın yükselişiyle el ele gider. Geleneksel toplumlar risk fikrine ihtiyaç duymamıştır; zira risk, gelecekteki olasılıklar düşünüldüğünde doğabilecek sonuçlarla, geleceğe hükmetme fikri ile ilgilidir. Dolayısıyla risk, geleceğe yönelmiş, geleceğini kendisi belirlemek isteyen toplumlarda kabul görmeye müsait bir fikirdir.

İlk ortaya çıktığında risk, geleceği düzenlemenin, onu egemenlik altına almanın bir yolu olarak düşünülmüştür. Sonraları ise durum değişmiştir. Riskin ortaya çıkış aşamasında risk, doğanın yapabileceklerinden korkmak anlamında dışsaldır. Zamanla geleceği denetim altına alma çabası geri tepince risk, doğaya yapabileceklerimizden korkma anlamında imal edilmiş bir hal almıştır ve günümüzde geçerli olan risk biçimi de budur (Giddens, 2000: 40). İnsanın doğayı egemenliği doğrultusunda dönüştürme çabası, doğanın bu dönüştürmeye vereceği karşılıkların bilinmemesinden ve şimdiye kadar verdiği yanıtların oldukça korkutucu olmasından kaynaklanan risk yönetimine dönüşmüştür. Risk yönetimi, artık yalnızca geleceği yönlendirmeye ve belirlemeye değil, bu belirlemenin yol açabileceklerini de belirlemeye odaklanmıştır. Bu konudaki en büyük yardımcısı ise tabii ki yoğunlaşan

ve yaygınlaşan gözetim faaliyetleridir. Hatta Bauman (1998b: 243) risk toplumunu gözetleme kuleleriyle çevrili bir bölge olarak tasvir eder.

Refah toplumunun 20. yüzyılda geldiği nokta, “hesaplanmış gözetim, yönetim ve her bir kimsenin ve herkesin güçlerini azamileştirme” göreviyle yüklü otoritelerin ortaya çıkışı olmuştur (Wagner, 2005: 191). Bu otoriteler, özellikle ampirik toplumsal araştırmalar sayesinde, kitlenin belli önerilere maruz kaldıklarında ne yapacaklarını bilmenin bilgisine sahip olurlar ve bu bilgiye dayanarak önerilerini, sonucun kabul edilebilir olacağı ve düzenin korunacağı şekilde yapılandırır (Wagner, 2005: 203). Ortaya çıkan yeni otoriteler devletin algılanışını da değiştirir: Devlet artık mutlak hüküm verici ve düzenleyici konumunda değildir; bu işlevler çok çeşitli organlara yayılmıştır ve devlet de bunlardan biri haline gelmiştir (Wagner, 2005: 248).

Lyon (2006a: 63) bu konuya devletin veri toplama, saklama ve işleme tekelinin ortadan kalkması olarak bakar. Gözetim tüm sosyal sektörlere yayılmıştır. Sosyal düzen, kendilerine ait oldukça etkili gözetleme deneyimlerine sahip olan başka pek çok aktör tarafından sağlanırken, devletin gözetleme güçlerini son noktada kullanmasına ihtiyaç yoktur. Kurumlaşmış izleme, devleti de içeren ama aynı zamanda onun ötesine geçen pek çok aktör tarafından rutin olarak uygulanan bir pratiktir.

Bauman (2003: 18) ise risk yönetimini, modernlik projesinin müphemlikten kurtulma isteğinin başarısızlığıyla bağlantılandırır. Modernlik, dünyayı, insan tabiatı ve benliğini; ayrıca bu üçü arasındaki bağlantıyı düzenleme gayretindedir; zira belirsizlik kafa karıştırıcıdır ve rahatsız eder. Müphemlik, düzenin karşıtı olan kaos yaratır. Dolayısıyla modernlik ondan kurtulmak ister:

Yabani otlar bahçeciliğin, yoksul sokaklar kent planlamasının, muhalefet ideolojik birliğin, sapkınlık ortodoksinin, yabancılık ulus-devlet inşasının atık maddesidir. Bunlar atık maddedir; çünkü sınıflandırmayı reddeder, kafesi kırarlar. Bunlar, birbirine karışmaması gereken kategorilerin yasaklı karışımıdır.... Eğer modernlik düzen üretimiyle ilgiliyse, o zaman müphemlik, modernliğin atık maddesidir (Bauman, 2003: 27).

Müphemlikten kurtulmak isteyen modernlik, daha fazla müphemlik doğurmuştur. Buna neden olan, aslında düzen oluşturmak için tasarlanmış uzmanlıklardır. Modern dönemde normallığın uzmanlarca belirlenmesi ve yaşam çevresinin uzmanların ürettikleri tekniklerle yönetilmesi, büyük bir yığını normallik standartlarının dışında bırakmakta ve daha fazla anormallik doğurmaktadır. Her uzmanlık, öngörülemeyen yan etkilere neden olmakta, bu yan etkilere kurtulmak için yeni uzmanlıklar yaratılmakta, bunlar da yeni yan etkilere sebep olmakta ve bu böyle devam etmektedir (Bauman, 1998a: 221-222). Bu da denetlenmek istenen her şeyin sonunda denetlenemez bir hale gelmesine, çözülmek istenen sorunların sürekli yeni sorunlar doğurmasına ve ortadan kaldırılmak istenen risklerin yeni riskler doğurmasına neden olmaktadır.

Modern dönemde, “yaşam kalitesi” teması ayrıcalıklı bir konum kazanmıştır. Refah devleti uygulamaları ile birlikte modern siyaset, sıhhi bakım hakkı, kişinin kendi bedeni üzerindeki hakkı, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı gibi meseleler üzerine tartışmalar başlatmıştır. Sağlıklı bir biçimde hayatta kalmak, hayatta kalma süresini nitelikli biçimde uzatmak önem kazanmıştır. Bernauer’in (2005: 221-222) de belirttiği gibi “Batı toplumlarının üyeleri, biyolojik hayatıyla meşgul olan ve bu hayatın idaresine adanmış bir siyasi davranış sergileyen bir nüfus olarak kurulmuştur”. Bu siyaset anlayışının temeli ise “biyosiyaset”tir.

Foucault, biyosiyasetten, “nüfus olarak ortaya çıkan bir canlılar topluluğuna özgü fenomenlerin (sağlık, sağlık koruma, doğum, uzun yaşam, ırklar) hükümet uygulamalarının karşısına çıkardığı sorunların nasıl akılsallaştırılmaya çalışıldığını” anlar (Foucault, 1992: 109). Yine “Cinselliğin Tarihi”nde Foucault biyosiyasetten, “yaşam ve yaşam mekanizmalarını açık hesaplar alanına sokan ve bilgi-iktidarını insan yaşamının dönüşümünün bir failine dönüştüren olay” olarak söz eder (Foucault, 2007b: 105).

Biyosiyaset, insan bedeninin, iktidar ve bilgi mekanizmaları aracılığı ile dönüştürülmesine atıfta bulunur. Toplumsal beden, yani nüfus ve bireysel beden üzerindeki kontrole odaklanır. Foucault, 17. yüzyıldan itibaren egemen olan bireysel beden üzerindeki kontrolü “bedenin anatoma-politiği” olarak adlandırır. Bunun amacı, bedeni disipline etmek, yeteneklerini geliştirmek, daha verimli ve uysal

kılmak, ekonomik denetim sistemleriyle bütünleştirmektir. Toplumsal bedenin kontrolü ise 18. yüzyılın ortalarından itibaren egemen olmaya başlayan, “nüfusun biyo-politiği”dir. Burada nüfusu düzenleyici denetim, bu bağlamda da, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşama süresi gibi olgular ve bunları etkileyebilecek tüm koşullar önem kazanır (Foucault, 2007b: 102-103). Burada nüfusa, hem siyasal hem biyolojik hem de bilimsel bir sorun olarak yaklaşılır (Foucault, 2005a: 152-153).

Biyosiyasetin doğuşu, insan bedeninin disiplinini ve bir bütün olarak toplumsal bünyenin sağlığını gerektirir. Biyosiyaset, disiplinci bilgi iktidarını insan yaşamının denetiminin ve dönüşümünün faili yapar: “Modern dönemin iktidarı, hayatı sağlamak, düzenlemek, güçlendirmek, yaşatmak ve yönetmekle yükümlü olan ve yaşam üzerinde kurulan ve yaşam sürdükçe devam edebilen bir iktidardır”(Foucault, 2007b: 102).

Biyosiyaset, kapitalizmin gelişebilmesi için vazgeçilmezdir. Zira kapitalizm, bedenlerin denetimli bir biçimde, verimi artıracak şekilde üretim aygıtına sokulmasını ve nüfus olaylarının ekonomik süreçlere göre ayarlanmasını gerektirir (Foucault, 2007b: 103). Araçsal rasyonalite ve kapitalizm, bedenin güçlerinin emek gücüne dönüşüp üretim aracı olarak kullanılmasına dayanır. Bu da bedenin itaatkâr ve uysal hale getirilmesini gerektirir ki disiplinli ve düzenli bireyler üretimin verimliliğini ve sürekliliğini sağlayabilsinler. Bu anlamda biyosiyaset üretken ve yaşamı destekleyici bir niteliktedir. Bu durumun sonucu, bireylerin kapasitelerini en güçlü halleriyle dışarı vurduran, ardından, bu gücün ürettiklerine el koyarak bireyleri güçsüzleştiren bir düzendir. Bedenin gelişen gücü itaatkârlığa yönlendirilir; ki bol bol üretebilsin.

İktidar yaşam sorumluluğunu üstlenince, düzene sokucu ve düzeltici mekanizmalara gerek duymuştur. Sürekli yaşam dağıtan bir iktidar, nitelemek, ölçmek, değerlendirmek, hiyerarşiye sokmak durumundadır; normlar çerçevesinde dağıtım yapmalıdır. Normlarla normalleştiren toplum, yaşamı merkez alan iktidar mekanizmasının sonucudur. Disiplinci toplum normla örgütlenmiştir. Bu norm, bir yasanın bireylere dışarıdan dayatılmasından ziyade, önceden belirlenip onaylanmış bilgi sistemlerine uygun hale gelmenin ya da getirilmenin bireylerin kendi rızalarıyla gerçekleşmesi şeklinde olur (Foucault, 2007b: 106).

Tüm halkın durumunun iyileştirilmesi, toplam nüfusu düzen altında tutabilmeyi sağlayacak denetimler için bireyi düzelterip normalleştirmek, bedeni belli bir kalıba sokmak, insan bedeni ve yaşamı üzerinde, disiplin sistemlerini işleterek bir denetim kurmak; bunun için de toplumu hesaplanabilir biçimde yönetmek, modern devletin, araçsal rasyonaliteye dayalı yönetimselliğini/yönetim zihniyetini oluşturur. Bu anlamda iktidar, insan bedenini eylem alanı olarak seçer. Bu zihniyetin amacı, bireyleri disiplin ve uyum yönünde yeniden biçimlendirerek, toplumsal düzensizlikleri ve patolojileri denetim altına almaktır. Zira modern devlet, daha fazla ekonomik kaynağa sahip olmak ve bu kaynakları akılcı biçimde kullanmak ihtiyacındadır. Bu yönetim zihniyeti, modern refah devletinin doğduğu bir dönemde, şu üç konunun kesişmesiyle oluşmuştur (Tekelioğlu, 2003: 60):

- (i) Nüfusun sağlığına ilişkin genel bir ilgi (kamu hijyeni).
- (ii) Sosyal kurumların yeniden örgütlenmesi için reform istemleri.
- (iii) Yeni bir toplumsal yardım biçiminin gerekliliği.

Hayat merkezli normalleştirici ve disipline edici toplumun iktidar teknolojisi ile biyosiyasetin kesişim noktasında cinsellik durur. Yani, bedenin disipline edilmesi ile nüfusun denetlenmesinin kesişme noktasında. İlaveten, bedenin ve nüfusun biyolojik yönden devamı cinsel edimle mümkündür. Bu anlamda, modern disiplinci iktidar, cinselliği, siyasi bir mesele haline getirerek ifşa etmek zorundadır (Foucault, 2007a: 109-110).

Foucault (2007b: 21), “Cinselliğin Tarihi”nde, iddia edildiğinin aksine, 17. yüzyıldan itibaren, cinsellik konusunda yoğun bir baskıyla susturulmanın bulunmadığını belirtir. Aksine, modern dönem boyunca cinsel söylemde bir patlama yaşanmıştır. Bu patlama, o dönemde oluşmaya başlayan burjuva kültürünün mantığıyla son derece uygundur; zira Foucault’ya göre (2007b: 93) bu dönemde sorun, egemen olan sınıfların bedeni, gücü, uzun ömürlü olması, çocukları ve soylarıdır. Bakılması, korunması, geliştirilmesi, ayrıcalıklı değerinin korunması için başkalarından tecrit edilmesi gereken bedenleri, bir cinsellik teknolojisi ile sağlanmıştır.

Foucault’ya göre (2007a: 181) modern toplum, cinselliğin hakikatini anlamaya ve hatta bir “cinsel bilim” kurmaya girişen bir toplumdur. Batı

toplumlarına, bu konudaki referansı, geleneksel Katolik günah çıkarma ve itiraf ritüelleri sağlar. Bu ritüeller, cinsel yasaklar ihlal edildiğinde önem kazanan ritüellerdir. Hıristiyanlığın karşı reformuyla birlikte ortaya çıkan günah çıkarma pratikleri ile ise cinsellik, üzerinde daha farklı konuşulan, konuşulması gereken bir konu haline almıştır. Bu durumun klasik itiraf ritüelinden farkını Foucault günah çıkarmanın ve papaza itirafın yanına bir de vicdan muhasebesinin eklenmesiyle belirler.

Reform sonrası itiraf, bireyin kendi hakikatini, ruhunu keşfetmesini sağlar. Böylece birey kendi üzerinde denetim kurar. Diğer yandan, itiraf edilen kişi yani papaz ise, bir otoriteyi, ruhunun hakikatini öğrendiği kişi üzerinde denetim kurma olanağı olan iktidarı meydana getirir. Bu durumda denilebilirki, papazın bu otoritesi modern panoptikonik iktidara yol gösterici olmuştur.

2. 7. MODERN İŞ YERİ VE GÖZETİM

Modern toplumlar beraberlerinde, güçlü bir gözetime dayanan kapitalist ekonomik sistemi yerleştirmişlerdir. Bu nedenle, modern teknik gözetimin ilk örneklerine kapitalist sistem içindeki fabrikalarda rastlanır.

Weber'e göre (2004: 334) bütün bürokratik örgütlerde gerçekleştirilen disiplinlerin kaynağı askeri disiplindir. Örneğin kapitalist fabrika kendisine askeri disiplini model alarak oluşmuştur. "Fabrikaya dolmuş emekçi yığınlar, askerler gibi örgütlenmişlerdir" (Marx ve Engels, 2005: 124). Kapitalist fabrika, askeri disiplini örnek alan yapısı ve modern panoptikonik gözetimin ilk örneği olması ile son derece önemlidir.

Gözetimin üretim sürecine girişi, çalışmanın niteliğinin ve çalışanların performansının, üretimin maksimizasyonunun ve üreticilerin beklenen ve planlanan düzeye uygunluğunun ölçülmesi, gözlenmesi ve sınanmasını kapsar.

Fabrikalardaki gözetim, öncelikle işverenin çıkarlarına hizmet eder: Çalışanların performanslarını denetlemeye, işin sürekliliğini ve verimliliğini sağlamaya, yasadışı etkinlikleri önlemeye yardımcı olur. Gözetimin bu şekli, işçilerin

durumları açısından da meşrulaştırılır. İşçilerin birbirlerini tehdit ve taciz etiği durumlarda gözetim mağdur olanı korumaya yarar.

Fabrikalarda, ücretli emeği disipline edebilmek için, üretimi en ekonomik şekilde maksimum kılabilmek için yeni siyasi teknikler ortaya çıkmıştır: İşin zamanlanması/ işçilerin en uygun şekilde çalışma alanına yerleştirilmesi/çalışma sırasında işçilerin sürekli olarak sınanmaları ve gözlenmeleri vs.(Dolgun, 2008: 78).

Teknik gözetimin yoğun olarak uygulandığı yerler olarak fabrikalar, Taylor'un "bilimsel yönetim" ilkelerini benimsemiştir. Bilimsel yönetim genel olarak, birer makine olarak gördüğü işçilerin, sanayide ekonomik ve verimli bir biçimde kullanılmasına yönelmiştir. "Taylor'a göre vasıflı ya da vasıfsız her türlü beden işi analiz edilebilir ve bilginin uygulanmasıyla düzenlenebilir"(Drucker, 1993: 57).

Emeğin yönetimini bürokratikleştiren, fabrikalarda düzen, kesinlik, istikrar ve öndeyilenebilirlik tesis eden Taylor'un bilimsel yönetiminin ilk örneği, Ford'un 1907 yılında ürettiği ilk ucuz otomobil "Model T"nin üretim bantları olmuştur. Fordist üretim tüm bir işçiler grubunun sadece bir fabrikada değil, pek çok fabrikada, dünyanın her yerindeki işçiler grubunun senkronizasyonuna, standartlaşmasına neden olmuştur. Bunda en büyük etkiyi yeni oluşan gözetim teknikleri yapmıştır. Fordist gözetimin geldiği noktayı Dolgun (2008: 85-86) şöyle özetlemiştir:

Bir grup işçinin üretimin sadece tek bir aşamasını aksatması, montaj bandı üzerindeki tüm üretim aşamalarında tıkanma ve gecikmelere yol açmaktadır. Bunu önleme açısından gözetim, en katı ve yoğun biçimselliğe bürünür.... Makinelerin temposuna uymayı gerektiren bu zorunluluk, dinlenme ve yemek saatleri ile kahve molalarının standart sürelerle bağlanmasına yol açmıştır. Bunun daha ileri bir aşamasında da sadece fabrikayla sınırlı kalmayıp yaşamın tüm alanlarına yansımış; dünya üzerindeki sanayi uygarlıkları senkronizasyonu benimsemek zorunda kaldıklarından, bütün ülkelerdeki çalışanlar sanki tek bir aileymiş gibi, aynı zaman dilimi içinde yatar, kalkar, işe gider ve eve döner olmuşlardır.

1930'lara gelindiğinde Taylorizm gelişmiş dünyanın tümüne hakim olmuştur. Aslında gelişmiş ekonomilerin oluşmasında Taylorizmin büyük katkı yaptığı da yadsınmaz (Drucker, 1993: 58).

2. 8. MODERN EĞİTİM VE GÖZETİM

Modern dönemin bürokratik ve kurumsal işleyiş mantığı ve kuralları, kendisine büyük ölçüde askeri disiplini örnek alan fabrikalarda kurulmuştur demek yanlış olmaz. Tüm yaşamı biçimlendirmeye yönelik fabrika merkezli bir mantık, toplumsal yaşamın tüm alanlarına hızla yayılmıştır. Örneğin, gelişen ekonomik yapının talep ettiği uzmanlaşmış işgücünün sağlandığı önemli merkezler olan okullar, gözetime dayalı teknik disiplinin kazandırılmasında dönemin başlıca kurumları arasına yerleşmiştir. Kitle eğitimi dönemi böyle başlamıştır.

Kitle eğitimi ile yeni döneme, sanayi üretimine uygun, endüstrinin gerektirdiği disipline ve iş gücüne sahip bireyler yetiştirilebilmiştir. Okuldaki her dersin, çalışma yaşamı içerisinde bir karşılığı vardır: Okuma-yazma talimatları anlayıp uygulayabilmeyi sağlar; resim, şekil ve şemaları anlamlandırabilmeye yarar; matematikle asgari oranda rasyonel hesap yapma yetisi gelişir; beden eğitimi sayesinde fiziksel güç gelişir ve son olarak iyi bir vatandaş olabilmek sosyal bilgiler dersini almaktan geçer (Dolgun, 2008: 86). Toffler, bunların yanında asıl önemli olan gizli dersten bahseder. Bu gizli dersle üç şey öğretilmektedir: “Her şeyi zamanında yapmak, söz dinlemek ve gösterileni, kafanı kullanmadan bellemek”(Toffler, 1981: 53).

Eğitim sistemi, fabrika mantığının tüm kurumlara yansıdığı yeni dünyanın bir örneğini sunmaktadır: Öğrenciler hammadde, okullar fabrika, eğitim ise hammaddenin işlenmesi olarak düşünülebilir. Modern kurumların farklı görünerek aslında nasıl da aynı amaç için birleşmiş olduklarını Dolgun’dan (2008: 87) okuyabiliriz:

Çocuklar, zil çalmadan okulda olmaya alıştırmışlardı; böylece siren çalmadan önce fabrikada olmaya koşullanmış olacaktı. Aynı şekilde teneffüs araları da fabrika yaşamındaki çay ve yemek molalarına karşılık geliyordu. Gözünü sürekli çocukların üzerinde tutup her yaptıklarını gözlemleyen ve ona göre notlar veren öğretmenin yerini de, fabrikalarda işçileri denetim altında tutan ve onlara puan veren ustabaşı ile yöneticiler alacaktır. Kısacası burada üç şey önemlidir: Her şeyi zamanında yapmak, itaatkâr olmak ve gösterilen şeyi yaratıcılık ya da bireysel kararlar vermeden istendiği gibi aynen ezberlemek. Montaj düzeni içindeki fabrika yaşamı, aynen bu doğrultuda bir işleyişe sahiptir: İşçilerin işe zamanında gelmesi, amirler ve

yöneticilerin vereceği emirleri tartışmadan aynen yerine getirmesi, makinelerin başında aynı işi bıkmadan usanmadan tekrar tekrar devam ettirmesi.

Bauman (1996: 90) durumu bir adım daha öteye taşıyarak, oluşan yeni toplumun bir minyatürünün resmedildiği ve bu topluma uyumlu biçimde yaşayabilmenin imkanını sağlayabilen kurumlar olarak okulların, ideal toplumun yaratılması için kullanıldığını söyler: “Bireysel davranışın tümüyle görülebilirliği ve ideal tanımını görsel şeffaflık eğretilmesinde bulan ilişkiler mekanı” olarak okul, hiçbir kural boşluğu bulunmayan, katı disiplinin nezaret ettiği, kimsenin gözetimden kaçamayacağı bir kurum olarak tasarlanmıştır.

Başta okul ve fabrika olmak üzere modern dönemin tüm kurumları bürokratik araçsal akılcılık ekseninde kendisine yaşam alanı bulmuştur. Tam da bu özellikleri sayesinde bu kurumlar, bünyelerine dahil ettikleri bireylerin bilgisini edinmek suretiyle, panoptikon modelinin ilkelerine uygun biçimde gözetim uygulayabilmişlerdir. Ulus-devlet sınırları içinde, refah devleti anlayışına ve risk yönetimine bağlı olarak bürokratik kurumlar, kendilerine panoptikon modelinin gözetim şeklini örnek alarak, toplumsal, ekonomik ve siyasi düzenin baş aktörleri konumuna yükselmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

ENFORMASYON TOPLUMU VE SÜPERPANOPTİKON

1. ENFORMASYON TOPLUMU TARTIŞMALARI

1960 ve 1970’li yılların başlarında, günümüz toplumunun, tıpkı tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte olduğu gibi yeni bir geçiş yaşadığına dair görüşler ortaya atılmıştır. Klasik sanayicilik toplumun adını “modern” olarak belirlemiştir. Sanayi sonrası bu yeni toplumun adı ise post-modern toplum, post-fordist toplum, enformasyon toplumu, bilgi toplumu, üçüncü zamanın toplumu, hizmetler toplumu, programlanmış toplum, teknik-elektronik toplum, tarih-sonrası toplum, endüstri sonrası toplum, kapitalizm sonrası toplum, ideoloji sonrası toplum, hatta Protestanlık sonrası toplum gibi çeşitliliklere sahiptir.

Hepsi toplumdaki değişimlerin farklı bir yönüne işaret etmesi açısından ayrı ayrı öneme sahip olan bu yeni toplum görüşleri içerisinde enformasyon toplumunu konumuz açısından önemli yapan, çalışmanın başında belirttiğimiz gibi, gözetim toplumunun bir ayağını oluşturan toplumsal denetimin, toplanan ve saklanıp yönetilen bilgi sayesinde gerçekleştirilebildiğidir. Toffler’ın (1981: 35) bu toplumu “casus” ile simgeselleştirmesi, yerinde bir tercih gibi görünmektedir. Zira bu toplum en az casuslar kadar bilgiye aç bir vaziyettedir.

Enformasyonu haberleşme, haber alma olarak düşündüğümüzde, modern toplumların olanak tanıdığı bilgi edinme sistemleriyle elde edilen bilgilerin, enformasyon teknolojileri kullanılarak yayılması ve yoğunlaştırılması ile gözetimin de önceki halinden daha yaygın, ekonomik, yoğun bir hale büründüğü söylenebilir. Yani, gözetimde bilgi vazgeçilmez ve birincil bir şart ve de sonuç olmakla birlikte, enformasyon teknolojilerinin sağladığı imkanlar olmadan gözetimin ve bilginin gözetimdeki rolünün günümüzde geldiği noktayı anlamak olanaksızlaşmaktadır. Bilginin hükmedebilmek adına bir denetim ve ıslah aracı olarak kullanılması, enformasyon teknolojilerinin bilgiyi manipülasyon aracı olarak kullanabilme kapasiteleriyle birleşerek gözetimin kapsam ve yoğunluğunu artırmıştır.

Bilginin kendinde, içeriğinde, toplanıp saklanma ve iletilme koşullarında pek çok değişimin yaşanmasına sebebiyet veren yeni enformasyon teknolojileri, toplumsal gözetim pratiklerinin içeriğini de aynı oranda değiştirmiş, gözetimin modern biçimlerindeki gibi daha da fazla yaygınlaşıp yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Kurumsal yapılarla sınırlı kalmayıp gündelik yaşamın tüm ayrıntılarına gizlenen, bilgi toplama tekeli ortadan kaldırıp yaygınlaştıran, ulusal sınırları aşan bir gözetime imkan veren enformasyon teknolojileri, enformasyon toplumunun “süperpanoptik” bir toplum olmasına neden olmuştur. Bu bağlamda enformasyon toplumu, toplumsal değişimi denetleyebilmek ve bu amaca yönelik olarak geleceği önceden sezmeye yönelik yeni gözetim mekanizmaları geliştirmiştir.

Kabaca enformasyon teknolojileri, “yüksek teknolojinin sunduğu imkanlar doğrultusunda enformasyon ile bilginin, insanlar ve bilgisayarlar tarafından elektronik ortamda yeniden yapılandırılması, biriktirilmesi, işlenmesi, aktarılması, sergilenmesi, organizasyonu ve kullanılması” olarak tanımlanabilir (Dolgun, 2008: 130). Toplumsal bir dönüşümü zorunlu kılan bu teknolojiler, bilgisayarlardan, küresel iletişim ağlarından, uydu yayınlarından ve telekomünikasyon sistemlerinden beslenir.

Enformasyon toplumu tartışmalarında başlıca sorunsal, enformasyon ile bilgi arasındaki fark veya benzerliklere yapılan vurgularla, enformasyon toplumuyla kastedilenin bilgi toplumu olup olmadığıyla ilgilidir. Bilgi genel olarak, bilen özne ile bilinen nesne arasındaki ilişki sonucu ortaya çıkan ürün olarak tanımlanır. Akıl,

gözlem, deney vs. yolu ile ulaşılan gerçekler, malumatlardır. Enformasyon ise, bilgiden farklı olarak, tek taraflı bir akışa sahip olan haberleşme ve haber almayı ifade eder. Bu nedenle enformasyon toplumu bilgi toplumundan daha kullanışlı bir tanımlama gibi görünmektedir. Zira günümüzün bilgi kaynağı olan nesne konumundaki özne, iletişim teknolojileri içerisinde, kendisine ait olan bilginin edinilmesinde oldukça pasif durumdadır. Kendini bilip tanınmasını; kurmasını da bu teknolojiler içerisinde ve bu teknolojiler sayesinde gerçekleştirebildiği düşünüldüğünde, ortada özne tarafından bilme sürecine katılan çok az şey olduğu görülür. Enformasyon, iktidar odaklarınca bireylere sunulan verilerden ibarettir; bireylerin isteyerek elde ettikleri değil, iktidarlarca elde edilmesinde sakınca görülmeyen ve yönlendirilmiş, içeriği değiştirilmiş, doğru oldukları bir muamma olan veriler.

Yeni toplumun değiştirici ve dönüştürücü gücü olan enformasyona pek çok farklı açıdan yaklaşılabilir: Bir veri, data, ölçülebilir ve nesnel bir birim olarak enformasyon, düzenlenip iletilmiş veri olarak algılanır ve Törenli'nin (2004: 18) Geray'dan aktardığı biçimiyle enformasyon bu anlamıyla, “insanların veya elektronik işlemcilerin doğrudan ya da teknolojik araçlar yardımı ile algılayabildiği her türlü sinyal” dir. Bell'e göre (2001: 309) bilgi, “bazı sistematik formlar içinde, iletişim araçları yoluyla başkalarına aktarılan, temellendirilmiş yargılar ya da deneysel sonuçlar sunan, organize edilmiş gerçek ve düşünsel ifade bütünlüğüdür”. Enformasyon ise Bell için en geniş anlamıyla data-veri işlemedir. Drucker (2000: 213) için de bilgi, veriyi enformasyona dönüştüren araçtır; enformasyon ise, “bir önemi ve amacı olan veri”dir. Castells (2008a: 20) için ise bilgi, Bell'in tanımının geliştirilmiş şeklidir: “Mantıklı bir yargı ya da deneysel bir sonuç sunan, başkalarına sistemli bir biçimde bir iletişim aracıyla aktarılan olgulara ve düşüncelere ilişkin örgütlü ifadeler dizisi”. Castells'e göre enformasyon ise “örgütlenmiş ve iletilen veri”dir.

Enformasyona, pazarda alınıp satılabilen bir mal, bir ürün gibi yaklaşan görüşler de vardır. Bu son görüşlere göre enformasyon, diğer üretim faktörlerinden farklı olarak, asla tükenmemektedir ve bu özelliği onu ayrıcalıklı kılar. Bu son görüşe göre “güç odakları toprak sahipliğinden sermaye sahipliğine, sermaye sahipliğinden de enformasyon sahipliğine dönüşmüştür”(Hamelink, 1991: 16). Bu

dönüşümde toprağa ve sermayeye sahip olmanın oldukça meşakkatli olduğu görülmüştür. Ancak enformasyon, bunlardan farklı olarak sahip olunması oldukça kolay bir üretim faktörüdür ve elde edilmesi herkesçe mümkündür; tek bir sınıf yapısının tekelinde değildir. Bu doğru gibi görünse de günümüzde ekonomik ve siyasal gücün enformasyon üreten kitle iletişim araçlarına sahip olanlara ait olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Eco'nun (1991: 93) da belirttiği gibi, “bugün bir ülke, ülkedeki kitle iletişim araçlarını kontrol eden kişilere ait durumdadır”. Hatta, küresel güçlerin etkinliğinden yola çıkarak bir adım daha ileriye gidildiğinde, enformasyon sahipliğinin tüm dünyanın sahipliğine kapı açtığı söylenebilir.

1970'ler boyunca ve 1980'lerin başında, enformasyon toplumuna geçişteki yeni sosyal koşullar ve bunların sonuçları, sosyal bilimciler arasında büyük bir heyecan ve endişe yaratmıştır. Tüm yeni teknolojik gelişmeler, özellikle de bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, bir yandan kurtarıcı olarak görülmüş, diğer yandan bu gelişmelerin tüm dünyayı bunalıma sürükleyeceği düşünülmüştür.

Enformasyon teknolojilerine bakış iki biçimde şekillenir:

- (i) Gelecek, enformasyon teknolojileri ile ideallere uygun olarak şekillenecek ve mükemmelleştirilecektir.
- (ii) Enformasyon teknolojileri mükemmellik oluşturmak şöyle dursun, toplumsal denetim ve kontrolü artırarak geçmişten daha fazla tehdit unsuru meydana getirecektir.

Enformasyon teknolojilerine olumlu yaklaşan ilk görüşe göre enformasyon toplumuna adını, enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler vermiştir. Enformasyon ve iletişim teknolojileri, toplumsal yaşamın tüm alanlarında başat ve belirleyici bir hal almıştır. Enformasyon ve iletişim teknolojileri bürolardan fabrikalara, eğitim kurumlarından evlere, her yere yayılmıştır. Kullanıcıların enformasyon ve iletişim teknolojilerine ulaşım imkânları artmıştır. Bir ürün ve kaynak olarak enformasyon, yeni iş alanları yaratan bir ekonomik öge konumuna gelmiştir.

İnsanlık tarihini “dalga” adını verdiği dönemlere ayıran Alvin Toffler için enformasyon toplumu ya da onun deyimiyle “üstün sanayi toplumu” insanlık

tarihindeki son dalgayı ifade eder. Ona göre tarih, birbirini izleyen değişik devrimlere atıfta bulunan değişik dalgalarla şekillenir.

Toffler'a göre (1981: 28) ilk dalga, MÖ 8000 yıllarında başlayan tarım devrimidir. İkinci dalga, 1650–1750 yıllarından itibaren başlayan sanayileşme dönemidir. Son dalga olan üçüncü dalga, İkinci Dünya Savaşından sonraki 10–15 yıl içerisinde, sanayileşme döneminin doruk noktasına ulaştığı sırada başlamıştır ve toplumdaki her şeyi büyük bir değişime uğratmıştır. Üçüncü dalganın öncülüğünü ABD yapmıştır. Bu öncülük, özellikle 1955 ile başlayan ilk on yıl içinde ABD'de hizmet sektöründe çalışan faal nüfusun imalat sektöründekinden oldukça fazla olmasıyla belirlenir. Hizmet sektörü geliştikçe, bu alanda, özellikle de teknik ve profesyonel hizmetlerde araştırma, değerlendirme, bilgi-işlem ve sistem analizi de oldukça artmıştır.

Enformasyon toplumunu “sanayi sonrası toplum” olarak adlandıran Bell de sanayi sonrası toplumun yepyeni bir devrimsel oluşum olduğunu düşünür. İletişimsel boyutta toplumlar dört devrime tanık olmuşlardır (Bell, 2001: 309): konuşma, yazı, matbaa ve son olarak enformasyon devrimleri. Konuşma devrimi avcı-toplayıcı toplumlara, yazı devrimi tarım toplumları ile ilk kentsel yerleşmelere tekabül eder. Matbaa, okuryazarlığı yaygınlaştırarak ve kitle iletişimine olanak tanıyarak sanayi toplumlarına imkan tanımıştır. Sanayi sonrası toplumlarına ise telekomünikasyonun (radyo, telefon, televizyon, kablo bağlantıları vs.) sürekli gelişim gösteren imkanları olanak vermektedir. Bu toplumlarda toplumları birbirine bağlayan merkezi alt yapı artık telekomünikasyondur.

Enformasyonu sağlama, işlemde geçirme ve dağıtma konusundaki yeni yöntemlerle tanımlanan bu yeni toplumda, telekomünikasyon araçlarıyla birleşen bilgisayar, bilgi ve enformasyonun iletilmesi ile işlenmesi arasındaki mesafeyi ortadan kaldırmıştır. Bell (2001: 311) bu birleşime “telematik” ya da “iletişimler (communications)” adını verir.

Sanayi toplumunun ana öğeleri olan sermaye ve emeğin yerini sanayi sonrası toplumda bilgi ve enformasyon almıştır: “Endüstri toplumunun stratejik ve dönüştürücü kaynağını nasıl emek ve sermaye oluşturmaktaysa, bu toplumun stratejik ve dönüştürücü kaynaklarını ise bilgi ve enformasyon oluşturmaktadır”(Bell,

2001: 317). Bu durum, sanayi sonrası toplumun organizasyonunu da değiştirmiştir: Sanayi toplumundaki hiyerarşinin yerini işbirliği almıştır. Siyasal iktidar da bilginin denetimine bağlı olarak oluşur. Yaşam standardının ölçütü, sanayi toplumunda olduğu gibi üretilen ve tüketilen malların miktarı değil, hizmet sektörünün (sağlık, eğitim vs.) özellikle de teknik ve profesyonel hizmetlerin (araştırma, bilgi işleme, değerlendirme vs.) insana yapılan hizmetler için sağladığı olanaklardır.

Bell'e göre genelde teknoloji, özelde de enformasyon teknolojileri, içinde bulunduğu siyasal ve toplumsal sisteme göre bazı tehlikeler barındırabilir: Gözetim teknolojileri genişleyip toplumsal yapının tüm yüzeyine nüfuz edebilir. Kayıt tutma ve fişleme teknolojilerinin genişlemesi de büyük sorunlar oluşturur. Bir başka tehlike de, stratejik bilgilere erişim kontrolünün tekellerce ya da hükümetlerce gizlilik esasına dayandırılmasından doğar. Enformasyon devriminin olumlu ya da olumsuz etkileri, karar mekanizmalarının tercihlerince belirlenir. Enformasyon teknolojileri potansiyel tehlikeler barındırmakla birlikte, bu teknolojilerin sahip olduğu olumlu özellikler, bu tehlikelerin görmezden gelinmesi için yeterlidir.

Oluşan yeni topluma "enformasyon toplumu" demek yerine "enformasyonel toplum" demeyi tercih eden Castells'e göre ilk terim enformasyonun toplum içindeki önemine atıfta bulunur ve bu günümüz toplumlarına özgü bir Şey değildir; enformasyon tarihin her döneminde toplumlar için önemli olmuştur. İkinci terim ise, "enformasyon üretimi, işlenmesi ve aktarımının, bu tarihsel dönemde ortaya çıkan yeni teknolojik koşullar nedeniyle üretkenliğin ve gücün temel kaynakları haline geldiği, özgül bir toplumsal örgütlenme biçiminin niteliklerine işaret eder"(Castells, 2008a: 25).

Castells'in bu görüşü onun toplumların gelişimini tarım-sanayi-hizmet çizgisinin doğrusallığına arayan görüşlerden yana olmamasından kaynaklanır. Castells (2008a: 127) bu görüşü oldukça kusurlu bulur ve sanayicilikten enformasyonel topluma geçişin tarımdan sanayiciliğe geçişle asla bir tutulamayacağını belirtir. Yeni toplumda söz konusu olan Şey, teknolojinin üretken bir güç olarak kullanılmasıdır.

Castells (2008a: 623), bu toplumun barındırdığı özellikleri kısaca Şöyle özetler: Yeniliğe, küreselleşmeye, merkezsiz yoğunlaşmaya dayalı bir kapitalist

ekonomi; esneklik ve uyarlanabilirliğe dayalı iş, işçiler ve şirketler; sonu gelmez bir yıkım ve yeniden yapılanma kültürü; yeni değerlerin, kamunun ruh halinin anında işlenmesine ayarlanmış bir politika; uzamın yerinden edilmesini ve zamanın bertaraf edilmesini amaçlayan bir toplumsal örgütlenme.

Castells'e göre (2008a: 99) yeni toplum ağlar oluşturarak, enformasyon teknolojilerini kullanarak ve küreselleşerek işlerlik kazanabilir:

Enformasyoneldir, çünkü bu ekonomide birimlerin ya da ajanların (şirketler olsun, bölgeler olsun, ülkeler olsun) üretkenliği, rekabet gücü temelde verimli bir biçimde bilgiye dayalı enformasyon üretme, işleme ve uygulama kapasitelerine dayalıdır. Küreseldir, çünkü üretimin, tüketimin ve dolaşımın bileşenleri (sermaye, emek, hammadde, yönetim, enformasyon, teknoloji, piyasalar) kadar kilit faaliyetleri de ya doğrudan ya da ekonomik ajanlar arasındaki bir bağlantılar ağı üzerinden küresel bir ölçekte örgütlenmiştir. Ağ örgütlenmesine dayalıdır, çünkü yeni tarihsel koşullarda, üretim küresel bir girişim ağları arasındaki etkileşim ağı üzerinden gerçekleşir, rekabet burada yaşanır.

Enformasyon toplumuna olumlu olarak yaklaşan düşünürlerce teknolojinin niceliksel ilerleyişi yaşamın niteliksel olarak düzeltilmesini de sağlayacaktır. Bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde toplumların sağlık, çevre, istihdam gibi sorunlarına da çözümler getirilmektedir. Enformasyon ve iletişim teknolojisi hem toplumlar arasındaki hem de toplumların kendi içlerindeki eşitsizliklere çare olacaktır. Sanayi toplumundaki hayal kırıklıklarını giderecek olan enformasyon toplumu, insanoğlunun demokrasi karşısındaki en önemli zaferi olarak görülmektedir: Hem yeni teknolojilerin siyasal süreçlere katılıma daha fazla imkan tanınması ile bireylerin bu süreçlere daha fazla etkide bulunabilmesi anlamında, hem de bu teknolojilere ulaşabilmenin oldukça kolaylaşması ve herkesin bu teknolojilerden kolayca faydalanabilmesi anlamında.

Kısaca, sanayi toplumundan enformasyon toplumuna geçişte şu değişimlerin olacağı iddia edilir: Hiyerarşi yerine eşitlik. Uyum ve uygunluk yerine kişisel nitelik ve yaratıcılık. Standartlaşma yerine farklılık. Merkezilik yerine adem-i merkezilik. Etkinlik yerine etkililik. Ürünün sayısal içeriği yerine kalitenin öne çıkması. Güvenlik yerine kendini kanıtlama ve kendini gerçekleştirme biçiminde değerler sisteminde meydana gelen bir kayma ve yapılanma (Güven, 2007: 39).

Bu görüşler, teknolojik ilerlemenin sonucu oluşma imkanı bulan Auschwitz, ve Hiroşima gibi gerçeklikleri reddeder görünmektedir. Ayrıca, teknolojinin toplumları kontrol altında tutmak için iktidarlarca kullanılacak bir araç olarak kullanılabileceği fikri oldukça ihmal edilmiş görünmektedir. Günümüzün bilgisayar ve internet ortamının sanal kamusal cemaatlerinin, demokrasiyi güçlendirdiği doğrudur (Özellikle son zamanlarda Mısır'da başlayıp Suriye ile devam eden ayaklanmaların kendisine internetteki sosyal paylaşım sitelerinden oldukça destek bulduğu düşünüldüğünde bu durum oldukça açık görünmektedir). Ancak bu durum demokrasi için aynı derecede zararlı da olmaktadır.

İnternet, şimdiye dek hiç olmadığı kadar farklı düşünceyi bir araya toplayıp bu düşüncelerin birbirinden haberdar olup diyaloga geçmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda da bu farklı düşüncelerin kendi yandaşları ile farklı gruplaşmalar doğurmasına neden olmaktadır. Bu farklı düşünce grupları birbirine kapalı biçimde, kendi kendilerine yeter vaziyette, ötekileri yok farz ederek ya da ötekileri tamamen düşmen belleyerek sanal kamusal içerisinde yer almaktadırlar. Bu durumun sonucunda da farklı düşüncelerin diyaloga geçeceği ortam zedelenmektedir. Buna bir de bugün bilgisayar ve internete ulaşabilmenin maddi ya da manevi olanağından yoksun olanların azımsanmayacak miktarı eklenince, demokrasinin internet üzerinden işlemesi oldukça zorlaşmaktadır.

Eleştirel olarak nitelenebilecek ikinci görüşe göre enformasyon teknolojisi ve yayılımı topluma ne köklü bir yenilik getirmiştir ne de var olan sorunları yok etmiştir. Aksine, yaptığı, bir süre önce başlamış süreçleri hızlandırmak, var olan şeyleri onaylamak ve eskilerin üzerine binen yeni tehditler oluşturmaktır. Kumar'ın (2004: 46) da belirttiği gibi:

İş ve boş zaman daha da sanayileştirilmekte, Fordist ve Taylorist makineleşme, rutinleşme ve rasyonelleşme stratejilerine daha fazla maruz kalmaktadır. Var olan toplumsal eşitsizlikler muhafaza edilmekte ve artmaktadır. Yeni teknolojinin üretici ve kullanıcıları ile onun daha ziyade pasif alıcıları, müşterileri ve tüketicileri – sıradan yurttaşlar, yarı vasıflı operatörler, Üçüncü Dünya ülkeleri- arasında yeni bir enformasyon gediği açılmaktadır. Toplumda bir zamanlar kamuya en fazla ve serbestçe açık kaynaklar olan bilgi ve enformasyon şimdi artık özelleşmekte, metalaşmakta, satış ve kâr için temellük edilmektedir.

Enformasyon teknolojilerinin en dikkat çekici sonucu, bu teknolojilere sahip olanlar ile olmayanlar; enformasyon zenginleri ile enformasyon fakirleri arasında bir uçurum oluşturup büyük bir eşitsizlik yaratması olmuştur. Kapitalizmin küresel ölçekte ve bilgi-iletişim teknolojileri bağlamında yeniden yapılanması ile hem toplumlar arası hem de toplumların kendi içlerindeki eşitsizlikler daha da güçlenmiştir. Yeni enformasyon teknolojileri, ileri kapitalist ekonomiler içinde, bu ekonomiler tarafından ve bu ekonomiler için geliştirilmiştir. Bir mala dönüşen ve diğer piyasa mallarından farkı kalmayan enformasyona parası olan herkes sahip olabilmektedir. Bu bağlamda diğer kapitalizm biçimlerinden hem farklı hem de onlara işleyiş açısından çok benzeyen bir enformasyon kapitalizminden bahsetmek mümkündür.

Enformasyon teknolojilerinin gelişmesine ve yaygınlaşmasına paralel biçimde ucuzlaması atlanamayacak bir gerçekliktir. Bu durum, enformasyon teknolojilerine sahip olma noktasında toplumsal eşitsizliklere son verebilmiştir. Ancak bu teknolojiler kullanılarak elde edilen diğer ayrıcalıklar –örneğin enformasyon teknolojileri sayesinde daha çok gözetim verisi elde etme ve bunları bir denetim ve ıslah aracı olarak kullanma- eşitsizliklerin sürmesine neden olmaktadır. Gözetleyenlerin ve buna bağlı olarak gözetlenenlerin miktarı sürekli olarak artmakta, gözetleme ve gözetlenme durumu toplumda herkesi kapsayacak şekilde genişlemektedir. Ancak tam da bu nedenle, söz konusu eşitsizlikler de sürekli artmaktadır. Toplumdaki her bir birey, bir diğerinin gözetleyeni olması noktasında onlardan üst konumda, yine aynı bireyler diğer bireylerin gözetleneni olması noktasında alt bir konumdadır. Enformasyon teknolojilerinin yarattığı eşitsizlik, maddi imkanların sahipliğine yönelik imkanlardan çok, manevi baskı tekniklerini uygulama avantajları noktasında şekillenmektedir. Her bir gözetim verisi bireyler üzerinde bir baskı aracı olarak geri dönmektedir.

Ellul, enformasyon toplumunun ileri kapitalizme uydurulmuş bir kılıf olduğunu belirtir. Enformasyon toplumu, ileri kapitalizmin “piyasa yapısına, eşitsiz niteliğine ve kurumsal örgütlenme biçimine yararlı olması için düşünüldüğü tasarılanmıştır”(Törenli, 2004: 41). Ellul’a göre (2003: 370) tekniğin yaşamın maddi ve manevi alanlarına hakim olduğu günümüz dünyasında teknik, ekonomiye hakim olmakta ve toplumun ekonomiye dayalı kültürünü kendisine uygun hale getirmeye

çalışmaktadır. İleri kapitalizmde piyasa, üretilen enformasyona ve bilgi-iletişim teknolojilerine bedel ödenerek ulaşılabilmesi mantığı ile yürür. Enformasyonu üretmek ve edinmek için belirleyici olan, ödeme gücüdür (Ellul, 2003: 236).

“Kapitalist Ötesi Toplum”u çözümleyen Drucker (2000: 177) da, bu toplumun bir geçiş toplumu olduğunu, kendisine kaynak olarak bilgiyi seçen bu toplumun sonunda bir bilgi toplumuna dönüşeceğini söyler. Kapitalist ötesi toplum asla anti-kapitalist değildir; kapitalizmin pek çok kurumuna hala bağımlıdır ve öyle de olacaktır. Örneğin dünya ekonomisi hala piyasa ekonomisine dayanır; ancak içeriği de, mevcut geçişle birlikte, oldukça değişmiştir. Artık “enformasyon kapitalizmi”nden söz etme zamanıdır. Emek, toprak ve sermaye ikinci plana itilmiş, ilk sırayı ulusal sınırları tanımayan enformasyon ve bilgi almıştır; zira artık servet getiren kaynaklar bunlardır. Sermaye-yoğun üretime dayalı sanayiler, teorik bilgi ile enformasyonun üretim ve dağıtımına yönelmiştir. “Bunlar, bilgisayar-yazılım programları gibi enformasyon işleme araçlarını üreten sanayiler ile bu enformasyonu dağıtan şebekeler ve teorik bilginin üretimi-uygulaması ile ilgilenen –eğitim ve sağlık hizmetleri alanındaki- kurumlardır”(Drucker, 1993: 72). Bilginin işlenmiş halde olması ve üretime sokulması önem kazanmıştır. Artık, bilginin bir sermaye olarak yine bilginin kendisine yatırıldığı, bilginin hem sermaye hem de ürün olduğu bir durum söz konusudur.

Enformasyon devrimini başlatan merkezi yönetici seçkinler, askeri kuruluşlar ve küresel şirketler; yani enformasyon toplumunun kendileri için kendileri tarafından oluşturulduğu seçkin azınlık, ayaklarını yerden kesecek bir heyecan ve güçle, her şeye güçlerinin yeteceği bir iktidara sahip hissederler (Kumar, 2004: 46).

2. ENFORMASYON TEKNOLOJİLERİNİN

GÖZETİM PRATİKLERİNE ETKİSİ: SÜPERPANOPTİKON

2. 1. KURUMSAL KAPATMANIN SONU

Gözetimde yeni teknolojilerin kullanımını Foucault gibi ihmal etmeyerek, “denetim” toplumlarından bahseden ve gözetim konusunda Foucault’nun teorisinde eksik kalmış bir yönü gözler önüne seren ve biyo-iktidarını yeni bir biçimde ele alan Deleuze’a göre günümüz toplumları kurumsal disiplinden çok sınırları olmayan denetimle bağlantılıdır.

İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren disiplin toplumu yerini denetim toplumuna bırakmaya başlamıştır. Kapatma kurumlarının maruz kaldığı kriz, rollerin tüm topluma dağıtılmasıyla, tahakküm tarzlarının öznelere sağlam biçimde içselleştirilmeleriyle aşılmaya çalışılmaktadır. Kapatarak denetlemenin yerini, enformasyonelliğin olanak verdiği parolalar, şifreler, veriler almıştır (Deleuze, 2001: 142). Zira denetim toplumları, bilgisayar aracılığı ile işler: “Şu an önemli olan bariyer değil, fakat –yasal ya da yasal olmayan- her kişinin yerini izleyen ve evrensel değişimi etkileyen bilgisayardır”(Lyon, 2006a: 41-42).

Denetim toplumu, insanları kapatan, hapseden, fiziksel gücün mücadele alanı olarak bedeni sınırlayan bariyer ya da duvarların yerine, onların bilgisayarlarla izini sürmeye, toplulukları, bireyleri değişik amaçlarla izleyen ve takip eden kategoriler ve sınıflandırmalara odaklanmıştır. İtibar ve güvenilirlik bilgisayarların elde ettikleri veriler sayesinde oluşturulmakta ve gerektiği zamanlarda kullanılmaktadır. (Goodchild, 2005: 178).

Deleuze’a göre (2001: 142) Foucault’nun disiplin toplumunun aldığı yeni biçim olan denetim toplumunda, her biri kendi yasalarına sahip olan okul, kışla, fabrika vs. kuşatma mekânları arasında hareket halinde olan öznelere yerini, her an her yerde kodlanan ve şifrelenen bireyler almıştır. Öndeyileme ve denetim uğruna, düzeni düzensizliğin üzerine dayatarak, düzensizi düzenliden yalıtarak düzen

sağlamaya çalışan modernlik, tarihsel süreçte, bastırılması gerekeni, denetlenemeyeni sonunda azat etmiş, böylece daha fazla ve yoğun bir denetim ve egemenliğe olanak tanımıştır. Tüm toplum, kapalı mekanlarda değil, özgür ortamlarda denetlenmesi gereken bir kalabalıktır artık, yalnız marjinaler değil. Toplumsallığın her alanına ve her anına kapatılan insanlar, modern kapatılmanın incelikli sürecine dahil olmuşlardır (Ergüden, 2007: 87).

Artık iktidar kapalı yerleri değil, özgür mekanları denetlemektedir; iktidar bu mekanlarda işlemektedir. Denetim toplumu, bireylerin kendilerini en özgür hissettikleri yerde, evlerinde dahi onları kapatma etkisi göstermektedir: Artık, neredeyse tüm gereksinimler internet üzerinden birkaç tuşa basılarak giderilebilmektedir: Online bankacılık, alışveriş, eğitim vs. hatta seks bile bilgisayar iletişimi ile mümkün olmaktadır. Toffler (1981: 265) bunlara çalışmayı da ekleyerek, evin yeni uygarlıkta merkezi bir önem taşıyacağını belirtir: Üçüncü dalga uygarlığı ile birlikte ev de hem işin hem de aile yaşamının paylaşıldığı yer olarak “elektronik köşk”e dönüşmüştür.

Ev, oturduğu elektronik temel üzerinde toplumun merkezidir. Tüketim ve üretim ev merkezlidir artık. Eğlence-boş zaman, alışveriş, eğitim, bankacılık hizmetleri vs. evden yapılabilmektedir. “Prosumer” [producer (üretici) ve consumer (tüketici) kelimelerinin birleşiminden türemiş olan, üreten-tüketen birliğini anlatan terim] denen kişi de böylece doğmaktadır (Kumar, 2004: 190). Üretici-tüketici ayrımı ortadan kalkmıştır. Tüketen üreticinin önemi artmaktadır. Pasif tüketici yerini aktif, tüketen üreticiye bırakmıştır. Elektronik bankacılıktan, selfservis restoranlara, benzin pompasını kendisi kullanabilen müşterilerden evde hamilelik testi yapılabilesine kadar pek çok uygulamada müşterinin, tüketicinin işin bir bölümünü üstlenmesi söz konusu olmaktadır. Buna “kendi işini kendin yap endüstrisi” de denebilir. Bu durum, ikinci dalga uygarlığının dünyayı piyasalaştıran düzenine son verecektir. Piyasaya bağımlılık devam etse de piyasa oluşturma işi uygarlığın önemli bir projesi olmaktan çıkmıştır (Toffler, 1981: 356).

Sanayileşme ev halkını dağıtmış, insanları, iş ve eğlenceyi ev dışında aramaya itmiştir. Enformasyon toplumu ise eve dönüşün ideolojik gücü haline

gelmiştir. Evde, sanayi devriminin dağıttığı tüm faaliyetler birleşir ve aile yeniden bütünleşir. Böylece ev yeniden toplumun merkezi olabilir.

Kumar'a göre (2004: 190-191) ise, ev yeni gelişmelerden faydalanan temel bir birim olsa da, bu gelişmeler evde kolayca yoğunlaştırılabiliyorsa da, aynı zamanda, enformasyon teknolojisi alanında faaliyet gösteren şirketlerin de ana hedefidir. Kumar'a göre ev, enformasyon toplumunda, ailenin faaliyet paylaşımlarına imkan veren bir yer olmaktan uzaktır. Evin her bir odasında, kendi mahremiyet alanında bilgisayar başına geçen bireyler, eğlence, eğitim, iletişim, ekonomik geçim sağlama vs. faaliyetlerini aile bireyleri ile değil, kendi başına, kendisi gibi bilgisayar başında olan diğerleriyle gerçekleştirir. Dolayısıyla söz konusu olan evin duygusal ve manevi özellikleri ile yeniden oluşması değil, bilgi ve enformasyon dünyasının tamamen bireysel biçimde evin sınırlarına dahil edilmesidir. Bu anlamda ev de, diğer toplumsal kurumlar gibi, öznelğin, normalleştirilmenin üretildiği ve ıslahın gerçekleştiği gözetim mekanlarından biri olmaktadır.

Modern dünya, öznelğin toplumsal kurumlar içerisinde üretildiği yerdir. Foucault'nun kapatılma takımadaları, öznellik fabrikalarını barındırır. Hardt ve Negri (2003: 210) bu durumu gayet açık biçimde resmetmişlerdir:

Birey yaşamı boyunca belli bir çizgiyi izleyerek (okuldan barakalara ve fabrikalara) çeşitli kurumlara girip çıkar ve onlar tarafından biçimlendirilir. İçerisi ve dışarısı ilişkisi temeldir. Her kurumun kendi öznellik kuralları ve mantığı vardır: Okul size "artık evde değilsin", ordu da "artık okulda değilsin" der. Bununla birlikte, her kurumun duvarları içinde birey en azından kısmen öteki kurumların kuvvetlerine karşı korunur; cemaat içinde normal olarak aile kuralları geçmez, evde de normal olarak fabrika disiplini işlemez. Sınırları açıkça belli bu kurumsal yer, üretilen öznelliklerin düzenli ve sabit biçimine (form) yansır.

Toplumsal kurumların öznellik üretimi "imparatorluk"* döneminde de devam eder. Tek farkla: Artık kurumların sınırlı alanının çitleri yıkılmıştır. Kurumsal

---

* Hardt ve Negri imparatorluk terimini, çağdaş küresel piyasa düzenini açıklamada artık yetersiz hale gelen emperyalizm teriminin yerine kullanmaktadırlar. Onlara göre imparatorluk, "toprak temelli bir iktidar merkezi yaratmadığı gibi, sabit sınırları ya da engelleri de tanımaz. İmparatorluk, giderek bütün yer küreyi kendi açık ve genişleyen hudutları içine katmakta olan merkezlessiz ve topraksız bir yönetim aygıtıdır." Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Hardt ve A. Negri; *İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2003, s. 19.

duvarlar içindeki mantık artık toplumsal alanın tümüne yayılmıştır. Bir içerisi ve dışarısı ayrımı imkan dahilinde değildir artık. Toplumsal kurumlara ait ayrı ayrı ilkeler, kurallar ve mantıklar birbirinin alanına geçmiştir. Bir bakıma kurumlar dağılmaktadır. Böylece öznellik üretimi de belli bir özgün yerle sınırlı kalmaz; üretim yeri aynı anda hem belirsizdir hem de her yer ve her zaman olarak belirlenir. Her zaman ve aynı anda aile içinde, okulda, fabrikada, orduda vs. ikamet etmek söz konusudur. Kurumların işleyişi hem yoğunlaşmış hem de yaygınlaşmıştır. Özneler, yönetim için gereken bütünleşme ve dışlama davranışlarını fazlasıyla içselleştirmişlerdir. İktidar mekanizması, kapalı kurumlardaki birey direnişleriyle karşılaşma şanssızlığından uzaktır; tüm toplumsal bünyeyi, bütünsel olarak kontrol altında tutabilir. Tek tek insanların beden ve bilinçlerinin yanında tüm toplumsal ilişkiler de artık bir kontrol mekanizmasının denetimi altındadır. “Modern disipline edici biyo-iktidarın aksine postmodern biyo-iktidar bir denetim iktidarındır ve bir bütün olarak toplumun var oluş koşullarını ele geçirmiştir”(Negri, 2005: 291).

2. 2. PANOPTİKON MODELİNDEN SÜPERPANOPTİKONA

Günümüz toplumunda insanlar, kendi rızaları ile başta evleri ve odaları olmak üzere, istedikleri her mekânda (okul, ofis, park, restoran vs.) internet sayesinde tüm dünyaya açılırken, hiçbir yere ait olmadan her yerde var olabilirken, aynı zamanda da kendilerini kapatarak her yerde ve her zaman gözetime tabi olmaktadır. Gerçek dünyadan soyutlanan bireyler, aynı zamanda istenilen anda kişilik profillerine ulaşılabilir denli kolay bir gözetime ve gözetleyenlerce her an uğrayabilecekleri yönlendirmelere maruz kalmaktadırlar. Gözetlendiklerinin farkında olarak otokontrol sahibi olmuş “özne-nesne”lerin yerini, özgür olduğunu düşünen, ancak kendilerine özgürlük veren araçların aynı zamanda sürekli gözetiminde olduklarının farkında olmayıp, bir özgürlük yanılsamasına düşen, bilgisayarlarca yapılandırılmış kimliklere sahip olduklarından bihaber “özne-nesne”ler almıştır.

Fabrika, ordu, okul gibi özerk kurumlarda doğan modern gözetim, alışveriş, oy kullanma, telefon etme gibi alenî günlük işler aracılığı ile yapılı hale gelmiş ve yaygınlık kazanmıştır. Kapatılma mekanlarında süregelen mantık, buraların duvarları

yıkılarak, tüm topluma yayılmıştır; toplumsal uzamın disiplin kurumlarınca boşaltılmasının yerini, toplumsal uzamın denetim sistemleriyle doldurulması almıştır (Hardt, 2005: 97). Panoptikonun disiplin etmek için kendisine çağırdığı bireyler artık buldukları her yerde, herhangi bir kurumsal kapatmaya maruz kalmadan, davetsiz misafir “süperpanoptikona”* maruz kalmaktadırlar.

Kamusal ve özel tüm alanlar, süperpanoptik gözetimin söz konusu olduğu topyekûn bir kapatılma mekânı haline gelmiştir. Gözetim ve denetim için gerekli kapatılma merkezlerinin sınırları ulus-devletlerin sınırına dayanmış ve dahi küreselleşmenin etkisiyle ulus ötesi bir hal alarak sınırsızlaşma eğilimi göstermiştir.

Süperpanoptikonla birlikte, gözetleyen iktidar ve gözetim zamanının belirsizliğine bir de gözetim mekânının belirsizliği eklenmiştir. Herkes, her an, her yerde, herhangi bir biçimde, herhangi bir amaçla, herhangi birini gözetime tabi tutabilir. Burada unutulmaması ve tekrar altı çizilmesi gereken husus, bir kimsenin kendisini herhangi birinin gözetleyip gözetlemediğini bilememesinin yanında, herkesin onu gözetleme ihtimalinin bulunduğu farkında olmasıdır. Aynı biçimde kendisi de başkaları için muhtemel ya da mevcut bir gözetleyen konumundadır. Dolayısıyla gözetimde tam bir simetri mevcuttur. Ayrıca, gözetime tâbi olanlar, gözetimi yapanların neyi, ne kadar, nasıl ve neden bildiklerini ve bildiklerini başkalarıyla paylaşıp paylaşmadıklarını asla bilemezler. Toplanan verilerin, gizli olarak, uygunsuz insanlar tarafından uygunsuz işlerde kullanılma ihtimali her zaman mevcuttur.

Panoptikonda eksik olan teknolojinin hiçbir sınırlaması yoktur artık. Cadde ve sokaklardaki kameralar, internet, cep telefonları gibi her türlü günlük kullanım teknolojileri ile her an herkes gözetlenip kayıt altına alınabilmekte, bu durum da her yeri sınırsız bir hapisaneyeye dönüştürmektedir (Ergüden, 2007: 10).

G.T. Marx (2002: 12-13), enformasyon teknolojilerinin ışığı altında ortaya çıkan yeni gözetim tekniklerini şu şekilde belirler: Kreşlerdeki ya da gündüz bakım evlerindeki çocuklarını internet ağından gözetleyen anne babalar; işverenlerin kolayca işçi bulması için düzenlenmiş, iş bulma formunu dolduran kişilerin

---

* Süperpanoptikon, Mark Poster’a ait bir kavramdır. Bkz. Zygmunt Bauman; *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 60.

bilgilerinden oluşan veri tabanı; bir mağazada müşterileri tarayıp verilerini şüpheli hırsızlarla eşleştiren video monitör; çalışanların e-postalarının ve telefon görüşmelerinin denetlenmesi; bir çalışanın her zaman nerede olduğunu gösteren sinyal rozeti; bir ATM’de bulunan gizli kamera; tuş basım sayısını ya da aranan anahtar kelimelerin sayısını denetleyen bilgisayar programı; sokağın karşısına kadar bir evin sıcaklığını ölçen alet; uyuşturucu kullanımını belirlemek için kullanılan saç analizi; alkol seviyesini belirlemek için, kendi kendine yapılabilen testler; kablosuz ve hücresel telefon görüşmelerini tespit eden tarayıcı; bir DNA örneği, bir kişinin söylediklerinin güvenilirliğinin beyin dalgaları denetlenerek belirlenmesi. Bunlara, süpermarketlerdeki barkod okuyucular, alışverişte kullanılan kredi kartları, internet üzerinden online olarak yapılabilen tüm işlemler (bankacılık, alışveriş, eğitim, iletişim vs.) de eklenebilir.

G. T. Marx’ın (2002: 10-11) belirttiği, pek çok amaç için kendi kendine yapılabilen testlerin altını iki kere çizmek gerekir. Zira böyle testler, kendi kendine gözetim sisteminin ulaştığı doruk noktasıdır. Panoptikonik gözetiminin vaat ettiği asimetrik bakış, yani gözetleyicinin gözetlenen bakışına maruz kalmaması, burada yok edilmiş gözükme'dir. Gözetilen-gözetleyen ayrımı ortadan kalkmış, gözetimi yapan ile gözetime maruz kalan birleşmiştir.

Panoptikon modelinin insanları hapseden ve insanları bünyesine çağırarak disiplin altına alan, ıslah eden gözetiminin yerine, süperpanoptikon modelinin insanları çağırmak yerine onlara doğru giden, insanları buldukları her yerde disiplin altına alabilen gözetimi geçmiştir.

Panoptikonun, gözetim altında olduğunun bilincinde olan, kendi içsel yaşamlarını geliştirmek isteyen, öz denetim ve otokontrol sahibi öznelerinden farklı olarak süperpanoptikonun veri-özneleri, bilgisayar ve kitle iletişim araçları tarafından yapılandırıldıklarından bihaber, dağılmış, özgür olduğu yanılsamasına körü körüne bağlı ve bunun bir yanılsama olduğunun farkına varamayan veri-öznelerdir.

Süperpanoptikonda, “Görünürlüğün bir tuzak haline getirilmesi, belirsizlik yoluyla itaat ettirme, sınıflama ile kural oluşturulması; tüm bunlar, bilgisayar veri

tabanlarının rutin, uzaktan ve verimli kullanılmasıyla gerçekleştirilir”(Lyon, 1997: 232).

G.T. Marx (2002: 14-15), süperpanoptikonun, Panoptikonik gözetimden farklarını şöyle belirler:

- (i) Yeni gözetim daha kapsamlı ve çoklu önlemlere dayalı, daha yoğun ve yaygındır.
- (ii) Kişilerin kendileri ile ilgili bildikleri daha sınırlıdır.
- (iii) Sadece somut bireyler değil, onlara ait önceden toplanmış veriler de gözetime tabidir.
- (iv) Uzman denetimi yerine kendi kendini denetim yaygınlaşmıştır.
- (v) Verileri almak, göndermek, birleştirmek, çoğaltmak, düzenlemek, analiz etmek, geçmişte hiç olmadığı kadar kolaylaşmıştır.

Bauman (1999b: 60-61) da panoptikon ile süperpanoptikonu birbirleriyle karşılaştırarak ele alır:

Panoptikonun ana amacı disiplini sağlamak ve yurttaşlarının davranışını tek bir kalıba sokmaktır; panoptikon her şeyden önce farklılık, tercih ve çeşitlilik karşısında bir silahtır. Veri tabanı ve onun potansiyel kullanım alanlarının önünde ise böyle bir hedef yoktur. Tam tersine veri tabanını destekleyen ve kullananlar kredi ve pazarlama şirketleridir ve kayıtların, kayda geçirilen insanların güvenilirliklerini, müşteri ve seçici olarak ehil olduklarını onaylamasını, seçmekten aciz olanların zarar verilmeden ya da kaynaklar israf olmadan ayıklandığından emin olmak isterler; aslında veri tabanına dahil edilmiş olmak “kredi verilmeye değer olmanın” birinci koşulu, bu yüzden de eğlenceye giriş biletidir. Panoptikon vatandaşlarını üreticiler ve/veya askerler olarak pençesine alır, onlardan rutin ve tekdüze davranış sergilemesini bekler ve ister; veri tabanı ise güvenilir ve ehil müşterilerini kayda geçirir, hayatlarında kayda değer bir şey olmayan, tüketim oyununu oynamaktan aciz güvenilirmez insanları eler. Panoptikon’un asli işlevi, hiç kimsenin sıkı korunan mekanın dışına kaçmamasını sağlamaktır; veri tabanının asli işlevi ise hiçbir kimsenin uygun vasıfları taşımaksızın ve yanlış izlenimler uyandırarak o alana girmemesini temin etmektir.

2. 3. İSTİHBARAT FAALİYETLERİ VE GÖZETİM

Enformasyon devrimi, iktidarların, enformasyon üzerinde denetim sağlayarak, enformasyonu bir güç aracı olarak denetimlerine almalarına neden olmuş

ve bu anlamda olumsuz bir özellik kazanmıştır. Enformasyonun iktidar güçlerince işlenmesi ve dolaşıma sokulması ile toplumsal denetim ve gözetim de oldukça yaygınlaşıp yoğunlaşmıştır.

Enformasyon teknolojilerinin gözetimdeki gücüne olanak veren, siyasi, ekonomik ve kültürel bağlamların teşvikidir. Bu bağlamlar, söz konusu gücün önünde engel de teşkil edebilirler. Ancak günümüz toplumlarında ilk durumun geçerli olduğu şüphesizdir. Söz konusu bağlamlar doğrultusunda yeni teknolojiler, sosyal yaşamda yaygın biçimde kullanılırlar. Yüksek teknoloji gözetim mekanizmaları ile iktidar, insan tutum ve davranışlarının kontrolü üzerinde oldukça etkili olur -tıpkı Orwell'ın (2004) romanı 1984'te insanların günün her anı tele-ekranslar sayesinde gözetimde tutulabilmesi ve kalp atışlarındaki değişikliklerin sensörler aracılığıyla algılanabilmesi gibi. Yaşam alanının tümüne yayılabilen iktidar, böylece kendini her yerde var eder.

Devlete bağlı ya da ondan bağımsız, ulusal ya da uluslararası çok çeşitli örgüt, kurum ve organizasyon, günlük aktiviteleri izleyerek, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik vs. alanlardaki riskleri yönetmeye çalışır; belirsizlikleri, müphemlikleri azaltmaya çalışırlar. Bunu da, bulabildikleri kadar çok faktör hakkında bulabildikleri kadar çok veri toplayarak yaparlar. Bu veri toplama faaliyetinin sağlıklı yönleri de yok değildir: O kadar çok veri elde edilmektedir ki bu veriler bir kısaltma ve eksiltmeye tabi tutulmadan kullanılamamakta, çözümlenememektedir. Bu durum da pek çok bilginin ortadan kaybolmasına neden olmaktadır (Debord, 2006: 242).

Söz konusu olumsuz niteliklerinin yanında Lyon (1997: 17), gözetimin iyimser taraflarının da bulunduğunu yadsıyamayacağımızı belirtir. Gözetim, özellikle toplumsal yaşama katılımı sağlayan bir özelliğe de sahiptir ve bu bakış açısından, sosyal sigorta numaramız üzerinden izlenmemize sebebiyet veren sistem, aynı zamanda sosyal yardım almamıza, terörizmin ve uyuşturucu kaçakçılığının kontrol edilmesine, en son tüketici ürünlerinden haberdar edilebilmeye, sağlıkla ilgili tehditlerden korunabilmeye, taşınması oldukça kolay kredi kartları ile alışveriş yapabilmeye vs. de olanak verir.

Ancak bu iyimser tutum, gözetime adalet, dürüstlük, doğruluk, yasallık vs. konusunda eleştiriler yöneltmesini engellememelidir. Veri tasnifleri, vatandaşlara

eşit muamele etmenin araçları olmaktan çok, her zaman sosyal farklılıklarla, avantaj ve dezavantajlarla ilgili olmuştur. Özellikle sıra dışı olmak, gözetimin kısıtlayıcı ve sosyal düzene uydurucu etkilerine daha fazla maruz kalınmasına neden olur; tıpkı Foucault'nun kapatılma mekânlarındaki marjinallere olduğu gibi.

Ortak mevcudiyete, aynı zamanda ve aynı yerde bulunmaya dayanarak güvendiğimiz insanlara kendimizle ilgili bilinçli açıklamalar yaptığımız, ahlaki yargularla, duygularla ilintili yüz yüze iletişimin yerini, tanımadığımız, ortak mevcudiyetimizin bulunmadığı, ahlaki ve duyguyu dışarıda tutan örgüt ve kurumlara, hiç farkında olmadan kendimizi ifşa etmemiz; tanışıklıkla elde edilen bilginin yerini tanımlamayla elde edilen bilgi almıştır.

Modern gözetim Avrupa'da başlamış olsa da, Amerika yeni teknolojilere dayanarak bu gözetimi daha mükemmel hale getirmiştir. 1970'lerde ABD'de kurulan teknolojik paradigma, enformasyon teknolojileri (mikro-elektronik, bilgisayar, telekomünikasyon, opto-elektronik ve genetik mühendisliği) çerçevesinde örgütlenmiştir ve yeni bir yaşama, iletişim, yönetim, üretim biçiminde somutlaşmıştır (Castells, 2008a: 624). Böylece dünyayla başka herkesten çok iletişim kurabilen ABD, teknik ve elektronik devrimin en önemli yayıcısı olabilmıştır. Uydu sistemleri kurarak evrensel bilgi sistemleri oluşturmak için fazlasıyla çalışmıştır. 1909'da Federal Araştırma Bürosu (FBI), 1947'de Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA), 1952'de de Ulusal Güvenlik Ajansı (NSA) kurularak, ulusal ve uluslararası istihbarat ve gözetim faaliyetlerinin yoğunlaştırıldığını söyleyen Lyon (1997: 147-148), ABD Teknoloji Değerlendirme Bürosu (OTA)'nun, gözetim teknolojisini beş kategoriye ayırdığını belirtir:

İşitsel gözetim, telefon dinleme aletleri ve gizli mikrofonlar gibi minyatür ileticiler ile telli sistemleri kapsar. Görsel gözetim, fotoğrafı, televizyonu (sokaklardaki ve alışveriş merkezlerindeki kameralar gibi), karanlıkta da gören aygıtları ve uydu temelli gözlemi kapsar. Veri gözetimi, dağıtılmış bilgi işlem, bilgisayar ağları, uzman sistemler ve örüntü tanıma (pattern recognition) gibi yazılımların o bildik zeminini kapsar. Algılayıcı teknolojisinin ise çeşitli türleri vardır: Manyetik, sismik, kızılötesi, mekanik gerilim ve elektromanyetik. Öteki aygıtlar arasında, telsiz halk bandı, taşıtların yerini saptama sistemleri, manyetik şeritler, poligraflar, insan sesindeki psikolojik gerginliğin analizi, konuşma anlama, lazer yol kesme (laser interception) ve telsiz yer alır.

Enformatik gözetimin en ilkel biçimi telefon, faks, telgraf gibi iletişim araçlarıyla yapılan haberleşmelerin dinlenmesidir. Bu dinlemeyi meşrulaştıran yaygın gerekçelerden ilki adli amaçlı gizli dinleme faaliyetleridir. Bu faaliyetler, “delil toplanması yoluyla suçun kanıtlanması, suç işlenmeden önce tedbir alınması ve failerin yakalanmasını amaçlar”(Dolgun, 2008: 139). İkinci gerekçe ise güvenlik amaçlı istihbarat dinlemeleridir. Bu dinlemeler de ulusal güvenlik ile kamu düzeninin korunmasına yönelmiştir ve sıklıkla casusluk ile karşı casusluk açısından söz konusudur.

İstihbarat faaliyetleri, gerek bireysel bazda gerekse devletler arasında hayatı çok yönlü bir kontrole maruz bırakarak bireyleri ve devletleri korkutmaktadır. Her şeyi bilen ve her şeyi gören diktatörlüklerle birlikte interaktif bir hale gelen enformasyon, devletler arasındaki ve devletler içerisindeki barışı bozmaya yönelik en büyük tehdit olarak çıkar karşımıza. Virilio'nun (2002: 128) da ifade ettiği gibi barış, “enformasyon bombası” ile tehdit edilmektedir. Olası bir enformasyon savaşında devreye sokulacak yeni bir lojistik söz konusudur artık: Siyasal ve ekonomik bilgilerin sibernetik kontrolü.

Günümüzde bilgi ve onun iletim biçimleri yeniden yapılandırılmaktadır; yeni bilgi ağları oluşturulmaktadır. Tarihte şimdiye dek hiç olmadığı kadar fazla veri biriktirilebilmektedir. Daha da önemlisi bu veriler birbiriyle daha çeşitli biçimlerde ve yaygın olarak ilişkilendirilebilmektedir. Ağ diplomasisinin egemen olduğu bu dönemde bilgi, şimdiye dek hiç olmadığı biçimde güç haline gelmiştir. Hegemonya, sahip olunan bilginin miktarına ve bu bilginin etkin biçimde kullanılabilirliğine göre oluşmaktadır. Ulusal, yerel ve uluslar üstü olarak oluşturulmuş elektronik veri ağlarına sahip olma, bu ağları oluşturma ve koruma konusundaki yarış giderek kızışmaktadır. Bu durumun atom bombası ile yapılan tehditleri gölgede bıraktığı söylenebilir. Son günlerde gündemi oldukça meşgul eden “Wikileaks” belgeleri böyle bir savaş için alıştırma olarak görülebilir.

Dinleme faaliyetlerinin teknolojik dönüşümlerin sağladığı alt yapı imkânı ile değişen içeriği, günümüzde dinlemelerin özel amaçlara yönelmesine neden olmuştur. Oldukça gelişen ve bir endüstri halini alarak ucuzlayıp yaygınlaşan gizli dinleme ve gözetleme cihazları ile artık isteyen istediğini istediği biçimde rahatlıkla

dinleyebilmekte ve gözetleyebilmektedir. Kıskanç eşler, politik ve ekonomik rakipler, magazin peşinde koşanlar, haber kaçırmak istemeyenler, bebeğinin bakıcısına güvenemeyenler vs. dinleme ve gözetleme faaliyetlerinin kapsamının genişlemesinden faydalanmış ve böylece bu kapsamı genişletmiştir.

Panoptikonik gözetimin ayırıcı özelliklerinden biri olan asimetrik bakışın yok olmasına dair kanıtlar burada da karşımıza çıkmaktadır. Büyük bir yaygınlık kazanan dinleme ve gözetleme faaliyetleri ile her dinleyen ve gözetleyen her an bir dinlenen ve gözetlenene dönüşebilmekte, hatta böyle bir durum olmasa bile, dinleyen ve gözetleyenler bunu kolayca yapabildiklerinden hareketle, başkalarının da böyle faaliyetleri kendileri üzerinde kolayca uygulayabileceklerini düşünerek, bir dinlenen ve gözlenen olarak davranabilmektedir. Aslında olmakta olan, hem asimetrik bakışın gerçekleşmesi hem de bunun yok edilmesi gibi görünmektedir. Durumun en doğru ifadesi ise, asimetrik bakışın her an ortaya çıkabileceği bir alan gizlenmiş olduğu, ancak ondan daha etkili ve yaygın hale gelmiş olan simetrik bakışın tüm gücüyle toplumsal yaşamın ve mahrem alanların her zerresinde kendisini hissettirmesidir.

Teknolojik gelişmeler dinleme ve gözetlemenin kapsamını artırdığı gibi, gücünü de artırmıştır. Artık büyük teknolojiler sayesinde uydular ve fiber optik kablolar aracılığı ile küresel düzeyde daha yoğun ve güçlü bir dinleme ve gözetleme faaliyeti söz konusudur. Özellikle 1990'larda yaygınlaşan gözetleme uyduları öncelikle askeri amaçlı kullanılmışsa da sonradan yatak odalarını bile gözetleyebilir hale gelmiştir. Ayrıca uluslararası faks, telefon gibi veri bağlantıları uydularca sürekli olarak denetlenebilmektedir.

Enformasyon devrimi en dehşet verici halini, tüm enformasyon teknolojileri (uydu ve bilgi-iletişim sistemleri, bilgisayar, internet, telekomünikasyon ağları vs.) aralarında bir ortaklık kurarak birleştiklerinde almıştır. Bu durum, Google'ın Sokak Görünümü (Street View) hizmeti için 360 derece çekim yapabilen kameralar aracılığıyla mekan taraması yapmasına, bunu yaparken şifresiz internet bağlantıları aracılığıyla kişisel verileri de toplamasına ve kolayca mahremiyet ihlali gerçekleştirmesine de olanak sağlamıştır. Bunun en son örneklerinden biri, Japon bir kadının oturduğu apartmana bu uygulamayla bakması ve balkonda kuruması için asılı olan iç çamaşırlarını da görünce kendisini bir seks suçunun hedefi olarak

hissetmesiyle birlikte Google'a 7.151 dolarlık bir dava açmasıdır (Taraf, 2 Ocak 2011). Öncelikle istihbarat faaliyetleri için kullanılan çeşitli küresel gözetim sistemlerinden (Echelon, Truva Atı, Carnivore, Promis, Enfopol vs.) söz edebilmek de, bu birleşmeden sonra mümkün olabilmıştır (Güven, 2007: 101-105).

Uluslararası istihbarat sistemleri, (özellikle Doğu Alman Güvenlik Birimi STASI, Sovyet Devlet Güvenlik Konseyi KGB, ABD istihbarat sistemlerinden CIA ve FBI, İngiliz Karşı Casusluk Servisi M15, İsrail'in MOSSAD'ı), tıpkı bir zamanlar kapatılma merkezlerinin yaptığı gibi, insanları tehlikeli ve tehlikesiz gibi kategorilere ayırmaya olanak vermiştir. İstihbarat sistemleri ile birlikte küreselleşen polis gözetim sistemleri, sınırları fiziksel ve elektronik olarak yıkmıştır. Bunun nedeni, kriminal faaliyetlerin, küresel iletişim ağlarının olanaklarından faydalanarak, uluslararası nitelik kazanmasıdır (Castells, 2008b: 408-409). Polis artık, işlemlerini uzaktan, iletişim ağlarını kullanarak yapabilmektedir. Bu uzaktan kontrol, "bilgisayarlaştırılmış istatistiksel analiz ile birlikte şiddetlendirilmiş gözetleme yoluyla hedef olmuş kategoriler" in kontrol edilmesine dayanır (Lyon, 2006a: 204). Kişilerin bir kanunu çiğnedikten sonra izlenmesinin yerini, bir kanunu çiğneme potansiyeli olanların izlenmesi almıştır. Hükümetler son zamanlarda, toplumsal düzeni bozmaya çalışan varlıkların ciddi olarak iş başında olduğuna fazlaca inanmışlardır. Sonuçta da gözetim bir çelişki olarak ortaya çıkmıştır: "Olmayan bir varlığı, yani toplumsal düzeni bozmaya çalıştığı düşünülen varlığı gözetlemesi, içine sızması ve etkilemesi"(Debord, 2006: 245).

Bu konuda özellikle polis teşkilatlarınca hazırlanan şüpheli dosyaları dikkat çekicidir. Polisin herhangi bir bireyden herhangi bir zamanda herhangi bir nedenle kuşkulunup kuşkulanmadığının kaydını barındıran bu dosyalar, sadece suçlulara yönelik uygulamaların olmadığını, polis gözetiminin istisnasız bir şekilde tüm bir topluma yayıldığını en iyi şekilde gösterir. Suçluları yakalamaktan emin olmak için herkesin gözetlenmesi gerekir (Ellul, 2003: 111-113). Polis artık korku salarak, fiziksel şiddetle korkutarak, işlevsellik kazanmamaktadır. Polisin çalışmaları ve yöntemleri bilimselleşerek, her bir yurttaşın istisnasız tüm bilgilerinin dosyalanması üzerine kurulmuştur. Bu durumun sonucu ise polisin hiç kimseyi gözünden kaçırmayacağı, kimsenin polisten kaçamayacağı, polisin gerektiği ve istediği her an herkesi yakalayabileceği bir durumun oluşması olmuştur (Ellul, 2003: 427-428).

Gözetlenecek olanların hiç ayırım gözetmeksizin herkesi kapsamasını Robins (1999: 221), “bozulmuş bir panoptik” olarak nitelemektedir.

Potansiyel kanun ihlalcilerine yönelik gözetimin yalnızca bir toplum içerisindeki bireylere yönelik olmadığı, aynı zamanda küresel güvenliği sağlamak ve riskleri azaltmak için gerçekleştirildiği oldukça açık ve günümüz için kaçınılmazdır. Özellikle 11 Eylül 2001’de, Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon’a yapılan terörist saldırılardan sonra, yüksek teknolojiye dayalı öngörü belirleyici gözetim sistemleri önem kazanmıştır:

11 Eylül saldırıları sonrasında ciddi bir güven sarsılması yaşayan ve toplumsal bir paranoya ortamı içine giren Amerikan kamuoyunda, terörist saldırılara zemin oluşturduğu gerekçesiyle iki konu yoğun şekilde tartışılmaya başlanmıştır: Birincisi, ülkedeki sivil haklar ile özgürlükler ortamının, teröristlere eylemde bulunmak yönünde rahat bir ortam sunduğu düşüncesidir. Bu nedenle 11 Eylül saldırıları, özgürlüklerin sınırlandırılmasına yönelik birtakım uygulamaların doğmasına neden olmuş ve güvenlik adına özgürlüklerden yana çeşitli kısıtlamalara gidilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Saldırıların sonrasında ABD kamuoyunda gündeme gelen ikinci tartışma ise, istihbarat birimlerinin yeterli bilgi/donanıma sahip olmamaları ve aralarında ciddi bir istihbarat akışı sağlayamamaları nedeniyle, ipuçları önceden elde edilen saldırıların önlenememiş olmasıdır. Bu tartışmalar, yönetimin çok sayıda yeni yasal düzenlemeler yapmasına neden olmuştur. Bu düzenlemelerle 2 Ekim 2001’de, Vatansızlık Yasası olarak da bilinen “Terörizmi Engelleme ve Durdurma İçin Gereken Uygun Araçları Sağlayarak ABD’yi Birleştirme ve Güçlendirme Yasası” (Patriot- Provide Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism) yürürlüğe girmiştir. Yasanın uygulama alanı dört temel kriter üzerinden yükselmektedir: Mahremiyetler alanını yok ederek her tür iletişimin dinlenmesine ve gözetim pratiklerinin maksimum noktaya taşınmasına yönelik olarak bilgi edinimi ve paylaşımı; göçmen bürolarının yabancıları –özellikle de Müslümanları- soruşturma ve sınır dışı edebilme yetkilerini arttıran sınır kontrolü ve göçmenlik prosedürleri; ceza kanunundaki düzenlemelerle terör suçlularını tutuklama ve cezalandırma hususlarında yasa uygulayıcılarının yetkilerini arttırmayı hedefleyen –ve perde ardında panoptik bir devlet anlayışının temellerini atan- ceza hukuku ve uygulaması yönündeki prosedürler ile terörle bağlantılı suçlara yönelik cezaların sertleştirilmesi (Dolgun, 2008: 243-244).

Bu uzunca alıntının da gösterdiği gibi, iletişim ağları uydular aracılığı ile dinlenip bu bilgiler bilgisayarlarca işlenip düzenlendiğinde bireyler, kurumlar, devletler için gözetimden kaçacak bir alan kalmamıştır. Üstelik bu gözetimin güvenlik adına yapıyor olması, gözetim için son derece meşru bir ortam yaratmıştır.

2. 4. BİR GÖZETİM ARACI OLARAK BİLGİSAYAR

Enformasyon toplumunu kutsayan düşünürler ile onu lanetleyenler bir noktada fazlasıyla hemfikirdirler: Bilgisayar, ağ teknolojileri, internet, enformasyon toplumunun oluşmasında temel eksenlerdir. Güven'in (2007: 35) de belirttiği gibi, enformasyon toplumuna “computer” ve “utopia” kelimelerinden türettiği “computopia” adını veren Masuda, bu önemi böylece oldukça güçlü olarak belirtmiş olur: Bilgisayarın hakim olduğu ideal bir dünya...

Enformasyon ve iletişim teknolojileri, her yere uzanabilen dijital gözleriyle, enformasyonun hızlı şekilde toplumsal yaşamın tüm zerrelerine yayılabilmesini, aynı hızla buralardan enformasyon gelmesini sağlamaktadır: “Bilgisayar, enformasyonu manipüle etme ve dönüştürme ve böylelikle daha önceleri yalnızca insan beyni tarafından gerçekleştirilebilir olan işlevleri insan müdahalesine gerek bırakmaksızın otomatik olarak yerine getirme kapasitesi açısından benzersizdir”(Kumar, 2004: 21).

Enformasyonun işlenmesiyle işleyen enformasyon toplumunda bilgisayar, enformasyonun işlenmesine depolama, bilgi işlem, kontrol gibi işlevleri ile katılarak enformasyon yaratma kapasitesini oldukça artırmıştır. Bilgisayar bu işlevini yerine getirmesini sağlayan üç önemli özelliğe sahiptir: İlk olarak bilgisayar, enformasyonu nesnelleştirmiştir. Bu durum, enformasyonun insandan bağımsız olarak üretimine, enformasyonun bozulmaya uğramadan üretimine ve enformasyonun bellekte korunabilmesine işaret eder. İkinci olarak bilgisayar, karmaşık ve gelecek öngörüsü yapmayı sağlayan bilişsel enformasyonu üretebilmektedir. Son olarak da bilgisayar, enformasyon ağları yardımıyla telekomünikasyon teknolojileri ile bütünleşebilmektedir (Güven, 2007: 36).

Bilgisayarın doğumu, askeri çalışmalar sonucu gerçekleşmiştir. Burada, panoptikonik gözetimden söz etmemize olanak veren kapatılma kurumlarının disiplin örneğinin de askeri kamp olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Bu anlamda hem panoptikonik gözetim hem de enformasyon teknolojilerinin babası bilgisayarın kullanımı aslında aynı mantık içerisinde vücut bulmuştur.

1940 yılında ortaya çıkan birinci kuşak bilgisayarları Amerikalılar İkinci Dünya Savaşı yıllarında geliştirmiştir. Bu oldukça büyük hacimli, elektronik

kabloları ve radyo lambalarıyla çalışan bilgisayarlardan sonra elektronik, milli savunmanın ayrılmaz bir parçası olmuş ve enformasyon teknolojisi sistemleri bundan sonra sürekli olarak gelişmiştir. İlaveten, savaş sonrası Amerikan şirketlerinin giderek çeşitlenmesi ve yayılması, uluslararası hale gelmesi de enformasyon teknolojisi sistemlerinin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Bilgisayarlar ve uydular, şirketlerin işinin yürütülebilmesi için işçi ve fabrikalar kadar elzem hale gelmiştir. İkinci kuşak bilgisayarlar 1958’de ortaya çıkmıştır. İlkine göre daha küçük, hafif, daha ucuza mal olan ve daha az ısı yayan ikinci kuşak bilgisayarları, 1965 yılında, şu anda kullandığımız bilgisayarların da temeli olan üçüncü kuşak bilgisayarlar izlemiştir (Castells, 2008a: 53-54).

İkinci ve üçüncü kuşak bilgisayarların ara dönemine internetin keşfini de sıkıştırmak gerekmektedir. İnternet ilk olarak 1960’larda, yine ABD’de askeri amaçlarla ortaya çıkmış, 1980’lere dek gelişimi bilimsel iletişimle sınırlı kalmış, 1990’lara gelindiğinde ise daha geniş bir alanda yaygınlaşma imkanına kavuşmuştur (Castells, 2008a: 157).

Kabaca belirtirsek, birinci kuşak bilgisayarların bilgi amaçlı, ulusal projeler hazırlamak adına; ikinci kuşak bilgisayarların yönetim amacıyla işletmelerin yönetiminde kullanıldığı söylenebilir. Üçüncü kuşak bilgisayarlar ise daha çok toplumsal amaçlı hizmet alanlarında (eğitim, sağlık vs.) kullanılmıştır. Günümüzde ise bireysel amaçlar için kullanılan kişisel bilgisayarlar (PC) oldukça yaygındır. PC’nin yaygın kullanımı 1980’lerden itibaren gerçekleşmiştir. Böylece, bilgisayar ve özellikle de ağ teknolojileri sürekli gelişen bir biçimde hayatın her alanına girmiştir. Bilgisayarı ve tabii ki bilgi-işlemi askeriye, devletin ve büyük firmaların tekeline kurtaran PC, bilgisayar teknolojisini enformasyon toplumunun merkezine oturtmuştur; zira kişilerin bilgisayarlarla direkt olarak teması söz konusudur artık (Castells, 2008a: 55-56).

Enformasyon toplumunun örgütlenmesinde bilgisayar destekli hatta bilgisayarla bütünleşik iletişim ağları oldukça önemlidir. Castells’e göre ağ, “birbirleriyle bağlantılı düğümler dizisi”dir. Ağ bağlantıları ve bu bağlantıların düğümlendiği merkezler (Castells’e göre TV sistemleri, eğlence stüdyoları, bilgisayar grafiği ortamları, haber ekipleri, sinyaller üreten, gönderen, alan seyyar

aygıtlar) ile enformasyon akışını düzenleyecek ve denetleyecek mükemmel bir sistem gelişmiştir. Bilişim teknolojileri olarak anılan bu sistemle enformasyonun akış yönü, hızı, miktarı kontrol edilebilmekte, veri tabanlarına, arşivlere kolayca girilebilmektedir. (Castells, 2008a: 622).

1960'lı yıllardan günümüze, bilişim teknolojilerinin sürekli artan gelişmesine bağlı olarak, toplumdaki gözetim kapasitesi de sürekli artmaktadır. Enformasyon teknolojileri ile birlikte gözetim, veri dosyalarının oldukça büyümesi, gözetimi yapılacakların ve gözetim yapılan mekanların oldukça genişlemesi, gözetim işlemlerinin oldukça hızlanması, kolaylaşması ve ekonomikleşmesi; öznelere şimdiye dek hiç olmadıkları kadar şeffaflaşması ile oldukça geniş bir kapasiteye ve yoğunluğa ulaşmıştır. Her an, her yerde, her zamanda, herhangi bir nedenle insanlar, hem kamusal alanda hem de özel alanlarında gözetime maruz kalmaktadır.

Bilgisayarın gözetim aracı olarak kullanılmasında doruk noktayı 1970'lerin sonunda kullanılmaya başlanan bilgisayar eşleştirmeleri oluşturur. Çeşitli kaynaklardan çok farklı nitelikteki bilgiyi birleştirebilen veri bankaları ile gözetim daha sıkı bir hal almıştır. Artık sıradan insanlarla ilgili her türlü günlük ayrıntı (mali durum, sağlık kayıtları, tüketici öncelikleri, telefonla yapılan mali işlemler, sosyal yardım almaya uygunluk, ikamet, milliyet, etnik geçmiş, eğitim deneyimi, suç oluşturan faaliyetler vs. –hatta DNA bilgileri) devlet daireleri, polis teşkilatları, istihbarat örgütleri ve büyük şirketlere ait veri bankalarında toplanabilmekte, işlenebilmekte, yorumlanabilmekte, eşleştirilebilmektedir.

Modern toplumlar, zaten gündelik hayatı izleme tekniklerine sahiptir. Enformasyon teknolojisindeki yeniliklerin yaptığı, bu izleme tekniklerini güçlendirmek, gözetim kapasitesini artırmaktır. Farklı yerlerdeki bu parçalı bilgileri bir araya getirip, tanımlama ve karşılaştırma amaçlı yeni yapılandırmalar yapma konusunda insandan daha dikkatli ve hızlı olan bilgisayarlar, istatistik teknikleri aracılığıyla, kişilerin her türlü profiline kolayca ulaşılmasına ve böylece kişiler üzerindeki gözetim kapasitesinin ve buna bağlı denetimin yoğunlaşmasına imkân vermektedirler. Hem coğrafi bakımdan hem de işlev bakımından birbirinden oldukça uzak örgütlerin bile verileri kolayca birbiriyle ilişkilendirilebilmektedir. Lyon (1997:

24) bu noktada askerlik çağrısı ile dondurma yeme zevkinin ilişkilendirildiği bir örnek verir:

Bir Amerikan girişimi olan Farrell's Ice Cream Parlour ilginç bir örnek oluşturur; bu firma, o gün doğduklarını kanıtlayıp parasız dondurma promosyonundan yararlananların isim listesini bir pazarlama şirketine sattı. Promosyondan yararlanarak bedava dondurma yemiş olanlar kısa süre sonra posta kutularında askerlik yoklama çağrıları bularak şaşırdılar. Pazarlama şirketi, müşteri bilgilerini Selective Service System'e, o da Savunma Bakanlığı'na satmıştı.

Burada, çok çeşitli örgütlerin, farklı amaçlarla, bireyler hakkında direkt olarak bireylerin kendisinden değil, onunla ilgili kayıtlardan onunla ilgili bilgi edinmeleri söz konusudur. Kaydedilmiş verilerin, öznenin bizzat kendi gündelik davranışlarının sonucu olduğu düşünüldüğünde, kendi gözetimimizle yaptığımız suç ortaklığı gün yüzüne çıkar. Lyon (1997: 121), verisi elde edilen bireyleri “veri-özne” olarak adlandırır. “Veri-özneler” hakkında elde edilen bilgilerle, yani veri-imgelerle, veri-özneler hakkında kararlar verilir. Veri-imege, isim, adres, cinsiyet, etnik köken, yaş, telefon numarası, tüketici öncelikleri, trafik suçları, eğitimdeki başarılar, DNA bilgileri vs. gibi ayrıntıları kapsar. Bu ayrıntılara göre bir birey, bilgi eşleştirmelerinden yararlanılarak, “kredi kartı verilebilir biri” ya da “birinci dereceden şüpheli” biri ya da “kötü bir kiracı” olur.

Veri-özne, verilere kaynaklık eden bireyden farklı bir var oluşa sahiptir. Bilgiler kullanılarak soyut olarak yaratılmıştır. Elde edilen birincil derecedeki bilgiler, bireylerle ilgili olumlu ya da olumsuz kararlar vermek için kullanılmakta, bu kararlar doğrultusunda soyut veri-özne kurulmaktadır.

Süperpanoptikon, toplumu oluşturanların, gündelik hayatın işlemleri sırasında sürekli, sessiz ve otomatik olarak; duvarsız, penceresiz, gözetleme kulesiz izlenmesinin yanında, kamusal-özel ayrımını aşındıran ve birey için başka bir “ben” oluşturan bir iktidar teknolojisidir. Sıradan bir şey olan “isim”, bilgisayar veri tabanları içerisinde, milyonlarca başka sıradan isimle bir arada yer almaktadır. Bu durumda, bir başka özelliği ile bir imtiyaz olan gizliliğin öğeleri olarak kişisellik ve insan onuru, itibar ile bağlantılı olan “isim”, bireysel ve özerk halinden sıyrılarak vasıfsızlaştırılmaktadır. Elektronik gözetimin yaptığı, elektronik dil ve söylemlerle

yeni “ben”ler oluşturmak, insanları tanımlamak ve “ben”leri denetlemektir. Önemli olan, veri tabanlarınca tanımlanan “ben”lerdir; birbirimize karşı kim olduğumuz değil (Lyon, 1997: 297).

Devlet ve veri toplayan diğer tüm örgütler, bireyler hakkında bireylerin kendi bildiklerinden daha çok şey bilirler. Geleceğe yönelik çıkarımlar yapılabilmesi için geçmişteki ve şimdiye ait bilgilerin elde edilmesi; “yüksek hızlı bir veri ticareti” söz konusudur (Mc Luhan ve Powers, 2001: 185). Toplanan veriler ne kadar çoksa, onlarla yapılabilecek nitel belirlemeler de o kadar çok olur. Bu durum birtakım tehlikeleri de beraberinde getirir: Toplanan veriler, bu verileri kullanacak birim tarafından işine geldiği gibi kullanılabilir. Hiçbir engeli olmamasına rağmen bireyler banka kredilerinden ya da sosyal yardımlardan mahrum kalabilir; ya da tersine, hiç hak etmedikleri halde birtakım yardımlar almaya hak kazanabilirler. Kullanıcıların niyeti ve verileri ne şekilde kombine edecekleri asla bilinemez.

Bu bağlamda, veri-öznelerin kendi durumlarının ne kadar bilincinde oldukları, kendi dosyalarına erişme özgürlükleri, gözetim sistemlerinin faaliyetlerini engelleyebilme yetenekleri vs. gibi konular birer sorunsal olarak karşımıza çıkar. Artık gizli kimlik diye bir şey söz konusu değildir; enformatik veri dünyası, herkesin herkesçe tanınabildiği, hatta çıkarlarınız doğrultusunda tanımlamanıza uygun ya da aykırı bireyler oluşturabileceğiniz bir dünyadır. Bu şekilde çok merkezli hale gelen bu dünyanın veri koruması konusunda oldukça zayıf kalması kaçınılmazdır. Her türlü bilginin herkesin kullanımına açık olduğu bu dünyada, veri tabanlarına gözcülük eden, onları yorumlayan ve denetleyenler bile kimliklerinin yok olması tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Buna rağmen bu konudaki gelişmeler durdurulamadan devam etmektedir. Buna sebep olarak, bilgisayar eşleştirmelerinin iyi amaçlar için de hizmet veriyor olması gösterilebilir: Eşleştirme, çoğunlukla övgüye değer amaçlarla yapılır; temel amacı suç davranışının önlenmesi veya sınırlanması olduğunda pek az insan bu amaca karşı çıkar. Bilgisayar eşleştirmenin arkasında yatan vergi kaçırma, düzmece sigorta talepleri vs. gibi amaçlar pek çok kişi tarafından anlayışla karşılanır.

Veri-özne, panoptikonik gözetime maruz kalan nesneleşmiş öznenin daha vahim bir halde gibi görünmektedir:

Panoptikondaki denetleyici, işin iç yüzünü bilendir. Bilinen ise görüldür. Fakat görülen ifşa edilendir de. Hapishane gibi apaçık tecrit durumların dışında süren gözetim türlerinde ifşa edilenin büyük bölümü anlatılanlardır. Sosyal sigorta numaraları hatta adres ve telefon numaraları sorulduğu zaman söyleriz. Veri toplayan ile veri-öznesi arasında sözel ve sözel olmayan iletişim yer alır. Fakat veri toplayan veriyi üçüncü bir taraftan, mesela enformasyon komisyoncularından elde ederse, bu iletişim gerçekte irade dışıdır. Ve veri imge bir kez böyle kendi başına hayat bulursa, artık bir veri-öznesinden değil bir veri-nesnesinden söz etmek daha uygun olur gibi görünüyor. Gerçekten de süperpanoptikonun denetleyicisinin bakışı bu veri-nesnesi üzerinde sabitlenir. Burada ne olmaktadır? Öyle görünüyor ki bilme, görme ve söyleme kategorileri birleştirilir ve birbirine karıştırılır (Lyon, 1997: 283).

Görünen, somut bireyleri kontrol altına alabilmek, bu bireyle ilgili soyut, yorumlanmış bilgiye bağlı hale gelmiştir. Görmek, gözetlemek, anlamak ve denetlemek için yeterli değildir artık; görünenin ötesine geçmek gerekmektedir.

Panoptikon, gözlemcinin görünene odaklandığı anda gördüklerine dair bir belirsizlik yaratırken, süperpanoptikon, daha olmamış bir olayla ilgili olarak ne görülebileceğine dair bir belirsizlik yaratır. Bilgisayar, özellikle tarama ve eşleştirme yaparak, davranışları önceden tahmin etmeye odaklanır. Bilgisayarın eşleştirme ve tarama için kullandığı verilerin de önceden çeşitli kombinasyonlarla dramatize edilerek birey kimliği oluşturmaya yarayan kişisel bilgiler olduğu göz önüne alındığında, aslında bir gerçekliğe değil de simülasyona dayanılarak tahmin yürütülmeye çalışıldığı, bu tahminlerle yine gerçek üstü bir durumdaki risk potansiyeli adına çıkarımlar yapıldığı ve bireylerin süper-normalleştirildiği görülmektedir. Bu durum, “Tavşanın suyunun suyu”nu andırmaktadır.

Zaman ve mekân kavramlarını önemsizleştiren, farklı coğrafyalar arasındaki bilgi-işlem merkezleri arasında kolayca iletişim kurulabilmesini sağlayan, her türlü enformasyonu depolayan, sınıflandıran, işleyen, ileten, yeniden oluşturan, geri çağırmaya imkan veren, büyük miktarlarda bilgiye kolayca ve hızlıca ulaşılabilmesine olanak veren bilgisayarlar, bir yandan insanlık için gerekli ve yararlı enformasyonu sağlarken, diğer yandan da iktidar odaklarının ellerinde, gözetleyen ve denetleyen efendiler haline gelmektedirler. Gözetimin bilginin denetimiyle ilişkili olması, bilgisayar gücünün önemini daha da artırmaktadır. Bu bağlamda bilgisayarlar insanlığa hizmet edip ona yararlı olmanın yanında, bireyleri ve tüm toplumu kendilerine karşı savunmasız da bırakmaktadır. Bilgiye sahip olarak onun üzerinde

tekel kurmak ve böylece iktidar ve denetim uygulamak söz konusuysa da bu bilgi sahiplerinin durumu da gelişen teknoloji ile sallantıdadır. Zira, bu bilgiler her an başkalarının eline geçebilir.

Gelişen teknolojinin verileri dijital hale getirmesi, onları gizleme noktasındaki çabaların boşa gidebileceğini, hatta bunun kaçınılmaz olarak gerçekleşeceğini gözler önüne sermektedir. Fakat aynı durum, bir başka gerçeği de, daha doğrusu mevcut durumun bir başka yüzünü de açığa çıkartmaktadır: Dijital verileri gizli tutmak zorlaşırken, dijital verilerin sanal dünyaya girişini sağlayanların, buna izin verenlerin kimliği aynı oranda gizli tutulabilmektedir. Buna dayanarak verileri ifşa etmek daha da kolaylaşmaktadır.

Buna son zamanlarda en güzel örnek, “Wikileaks” adlı internet sitesinin ABD dışişlerine dünyanın pek çok ülkesindeki ABD büyük elçilerinden gelen gizli belgeleri sızdırması; hatta alenen yayınlamasıdır. Bu olay göstermektedir ki, gözetim asla tek yönlü olamaz.

Gözetimde bir baskın taraf (gözetleyici) her zaman vardır; ancak bastırılmış tarafın (gözetlenen) da bir gün baskın hale gelebileceği ihtimali göz ardı edilemez. Bu durum özellikle gözetleyici için geçerlidir. Gözetleyicinin en başta bu işe girişmesinin en önemli nedenlerinden biri, gözetlenenin kendi konumunu sarsabilecek bir tehlike olarak görmesidir. Bu olaya damgasını vuran da, gözetimle sağlanmış dijital verilere sahip bir gözetleyiciyi gözetleyenlerin, bu verileri elde edip ifşa etme fırsatını elden kaçırmamaları olmuştur. Basında, eşcinsel kimliği nedeniyle ABD ordusunda baskı gören bir askerin intikamı olarak yankı uyandıran bu olay, “Büyük Birader’in tüm dünyadan topladığı dijital arşivin bir gün, sisteme öfkeli bir istihbarat analisti tarafından sızdırılması”(Can, 30 Kasım 2010: Radikal) olarak özetlenebilirse de, aslında gözetimin geldiği nokta konusunda önemli şeyler söylemektedir.

Gözetimden kaçmak mümkün olmadığı gibi, gözetim verilerinin ifşa olmayacağını düşünmek de imkansızlaşmaktadır. Gözetlenenlerin ellerine geçen fırsatları değerlendirme şansları her zaman olacaktır. Ancak bu şanslar, daha açık bir ifadeyle, gözetleyici için gerçek anlamda bir tehdit oluşturabilmek, herkese nasip olacak bir durum değildir. Bunun için pek çok teknolojik imkana sahip olmak gerekmektedir. Bu durum da, gözetimde taraflar arasındaki boşluk daralsa ve

bulanıklaşsa da, tarafsız bir gözetimin imkansız olduğunu göstermektedir. Gözetim her zaman, taraflar ne kadar fazla olursa olsun, bir tarafın baskın olacağı, kârlı çıkacağı bir etkinliktir. Kaldı ki bu son olayda da söz konusu verilerin gerçekten Büyük Birader'in iradesi dışında sızdırıldığından asla emin olunamayacaktır.

Çarpıcı olan bir başka nokta ise veriler yayınlanmaya başladığı andan itibaren insanların ve özellikle de medyanın onları okumak ve paylaşmak için can atması, verilerde ne olduğunu öğrenmek için adeta birbiriyle yarışması olmuştur. ABD'nin mahremine ait bilgilere büyük merak uyanması bir bakıma doğaldır; zira insan başkalarının mahremi konusunda her zaman merak sahibi olmuş ve mahrem alanlara girmek onu her zaman mutlu etmiştir. Bu verileri elde edenler, sızdıranlar ve merak edip okuyanlar bu noktada birleşirler; hepsinin amacı da mahrem olanı elde etmek, ona saldırmak ve böylece tatmin olmaktır. Veri toplayan bunu mahrem alanlara girerek yapar. Sızdıran, veri toplayanın mahremini ifşa eder. Belgeleri merak edenler ise gizli olan bir şeyin açığa çıkmasından duydukları haz için ona yaklaşırlar. Herkes aynı anda hem mağdur olur hem de mutluluk elde eder. Herkes aynı anda bir diğerinin gözetimindedir; ancak aynı zamanda herkes aynı anda bir diğerini gözetlemektedir.

2. 5. YENİ EKONOMİ VE GÖZETİM

Kapitalist üretim faaliyeti standart malların seri üretiminden, tasarım mallarının esnek üretimine; daha çok çeşitte malın daha az seri üretimine; Post-Fordizme, kimilerinin deyişiyle Toyotizme geçmiştir.

Hardt ve Negri'ye göre (2003: 302) Fordizm ile Toyotizm arasındaki en önemli değişim, fabrika ile piyasa arasındaki enformasyon akışıyla ilgilidir. Fordist modelde üretim, tüketim talepleri dikkate alınmadan, kitlesel olarak gerçekleşir ve fazla malları stok yapılması söz konusudur. Yeni modelde ise stoku önlemek için tüketime ve taleplere ait bilgiler sürekli güncellenerek takip edilir ve üretimin tüketimi aşması engellenir.

Toyotizm, ilk olarak 1948 yılında Toyota fabrikasında denenmiştir. Beş sifira dayalı olarak üretim yapar: “Parçalarda sıfır hata, makinelerin işleyişinde sıfır hata, sıfır stok, sıfır gecikme, sıfır bürokrasi”(Castells, 2008a: 215). Toyotizm, bu özelliklerinin yanında, ekip çalışmasıyla karar merkezini genişletmek, işçilere kararlarda daha fazla söz hakkı tanımak, idari hiyerarşilerini en aza indirmek gibi önemli özellikleriyle beraber Fordizme karşıt olarak konumlanmıştır.

Bu durum, iletişim ve enformasyonun üretim sürecinde ne denli önemli bir konuma geldiğini açıkça gösterir. Bu önem hizmet sektöründe katlanarak artar. Sürekli bilgi ve enformasyon akışına dayalı hizmet üretiminin sonucunda ortaya maddi bir mal çıkmaz. Bu nedenle bu üretim için sarf edilen emek de “maddi olmayan emek” olarak adlandırılır; “yani bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi-olmayan mallar üreten emek”(Hardt ve Negri, 2003: 303). Küresel piyasa düzenini tanımlayan artık fabrika emeğine dayalı üretim değil, biyo-politik üretimdir. Toplumsal ilişkiler, zihinler, öznellikler, bedenler vs. kısacası tüm yönleriyle toplumsal yaşam, küresel sanayi ve finans güçlerince üretilmektedir artık.

İkinci Dünya Savaşı’na dek bir sanayi toplumu ve Fordist fabrikanın katı modeli hakimken, bu tarihten sonra ise entelektüalitenin getirdiği şirket toplumu ve esnek emek hakim olmuştur. Bu toplum, orta sınıf beyaz yakalıların zenginleşmesi ve tüketim kalıplarının değişmesi ile gelişmiştir (Akay, 2005: 85-107).

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüketim, Post-Fordizm olarak nitelenen esnek üretime dayalı ekonomik işleyişin merkezine yerleşmiştir. Kumar (2004: 47), tüketim toplumunun bu döneminin Taylorizmin yeni bir toplum felsefesi biçiminde dışa vurumu olarak görülebileceğini söyler. Taylorizm, üretimden sonra gözünü tüketime dikmiştir; ihtiyaç, arzu ve fantezi bilimsel olarak yönetilebilmeli ve meta biçiminde inşa edilebilmelidir. Tüketimin toplumsal Taylorizmin ilkelerince şekillenmesi kapitalizmin mantığını izler. Toplumsal ve kültürel hayatın daha fazla alanı kapitalizmin ve pazar mantığının güdümüne girmiştir. Zira pazar küreselleşmiş, bu alandaki yönetim daha incelikli olmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda gözetleme, kamuoyu ölçümleri ve propaganda ile kitleler yönetilmeye ve gözetlenmeye başlanmıştır.

Fordizmin seri üretiminin eriticileri olan kitlesel tüketicinin yerini, Post-Fordizmin tek seferlik üretiminin yarattığı bireysel tüketici almıştır artık. Bir başka deyişle, tüketiciler, standart seri üretim mallarını tüketmenin ötesinde, kendi niteliklerine uygun biçimde üretilen malları tüketme aşamasına geçmişlerdir. Gelişen enformasyon ve iletişim teknolojisinin sunduğu imkanların sayesinde tüketme hevesi ve ihtiyacı, üreticilerce daha kolay bir biçimde oluşturulabilmiştir.

Tüketime yönelik üretimin ve tüketimin bireyselleşmesi ile birlikte, enformatik devrimin belirleyicilerinden biri olan uluslararası büyük şirketlerin dikkatleri, tüketici davranışlarına yönelmiştir. Tüketici davranışlarının belirlenmesine yönelik çaba, bu şirketlerin toplumsal gözetimin önemli bir ayağı olmalarını sağlamıştır.

Tüketim, enformasyon teknolojilerinin gözetimde kullanılmasının hem teşvikçisidir hem de bu kullanım sonucunda kapasitesini artıran bir neticedir. Enformasyon teknolojilerinin sunduğu olanaklar olmadan, dolayısıyla süperpanoptikon olmadan tüketici gözetimi var olmaz. Çok teknoloji çok veri, çok veri çok tüketici, çok tüketici çok para demektir.

Bilgisayar teknolojilerinin gücünü ve gelişmişliğini kullanan şirketler, tüketimi izlemek ve yönlendirmek faaliyetlerine yönelmişlerdir. Bilgisayar teknolojileri, taleplerin yakından izlenmesine ve müşteriye özel ürünler üretilmesine büyük katkı yapmıştır. Böylece, tüketici bilgilerine ulaşmak, şirketlerin büyümesinin ve rakipleri etkisiz hale getirmenin tek şartı haline gelmiştir. Şirketler artık pazar güçlerini, satışını yaptıkları ürünün ya da hizmetin tutarıyla değil, sahip oldukları tüketici bilgilerinin büyüklüğü ile sağlamaktadır.

Kapitalizmin devrim geçirmesiyle; sürekli üretip biriktirme durumundan, üretilenleri harcayıp tüketme arzusuyla dolma ve sırf tüketebilmek için üretme aşamasına gelmesiyle, özneler de kendilerini ürettikleriyle değil, tükettikleriyle tanımlamaya başlamışlardır. Bu tanımlamaya olanak veren öznelliklerin yegâne üreticileri olarak ise karşımıza reklamcılık ve pazarlama sektörü çıkar (Holland, 2005: 83).

Tüketim toplumunda satışlar, reklam ve promosyonların tüketicilerin arzularına hitap etmesine bağlıdır. Ürünler tüketicinin yaşam tarzına uygun olursa

tüketici tarafından tüketilir. Ancak aynı sistem bu yaşam tarzlarını biçimlendirip arzuları belirleyebilme potansiyeline de sahiptir. Ne şekilde olursa olsun, satışın gerçekleşebilmesi tüketici bilgilerinin edinilebilmesine bağlıdır. Yeni ekonomi, tüketiciyi her yönüyle tanımak, bunun için de onu gözetim altında tutmak zorundadır. Sürekli olarak güncellenen ve veri bankalarına kaydedilen tüketici bilgilerini, hobiler, cinsel tercihler, dinsel inançlar, demografik veriler, kullanılan şampuan markası, ayda ne kadar süt tüketildiği, alışveriş yapılırken hangi ürünlerin birlikte tüketildiği vs. gibi pek çok farklı veri oluşturmaktadır. Tüm bu veriler, şirketlerin kişiye özel ürünler hazırlayabilmesinde etkin rol oynamaktadır.

Bir yöneticiye dönüşen müşterinin bilgileri, üretimi yapan işçiye, nasıl üretim yapacağı noktasında kılavuzluk eder. Küresel piyasa düzeninin, namı-diğer imparatorluğun işleyiş mekanizması, “öteki”ni dışarı atmak yerine herkesi içine almaya, içeri aldıklarını tek bir kimlikle özdeşleştirmek yerine onların farklılıklarını olumlayarak belirginleştirmeye ve bu farklılıkları bir düzene sokarak yönetmeye dayanır. Ulusal sınırların sürekli yumuşadığı küresel piyasa düzeninde sürekli artarak bir araya gelen çeşitli farklılıklar (metaların, kültürlerin farklılığı gibi) pazarlama stratejilerinin de çok farklılaşmasına ve kişiye, kültüre, mala vs. özel bir hale gelmesine neden olmuştur. Yeni pazarlama stratejileri her bir farklılığı tanıma üzerine kurulmuştur: “Yaşları on sekizle yirmi arasında olan Latin eşcinsel erkekler için bir strateji, Çinli-Amerikan yeniyetme kızlar için bir başka strateji uygulanır”(Hardt ve Negri, 2003: 170). Her farklılık bir fırsat olarak görülür; zira farklılıklar hedef piyasaların sayısını artırır.

Lyon (1997: 90) da Hardt ve Negri gibi, tüketici gözetiminin diğer gözetim biçimlerine göre dışlayıcı olmaktan çok kapsayıcı olduğuna dikkat çeker ve denetimin dışlayıcı ve cezalandırıcı biçimleri ile istenen davranışları oluşturmaya yönelik incelikli biçimleri arasında ayırım yapar. Bu ayırım doğrultusunda reklamlara hedef olanlar, bir davranış yönlendirme girişiminin nesnelere olurlar.

Şirketlerin kişisel bilgilere ulaşmak için kullandığı en etkin araç internettir. İnternette sörf yapanları gözetleyen yazılımlar, bunun için en ideal yoldur. Böyle bir yazılımın yüklendiği bilgisayardan internete girildiğinde, tüm yazışmalar kaydedilip girilen tüm siteler belirlenebilmektedir.

1990'ların ortalarında tüketici gözetimine yeni bir yöntem dahil olmuştur: cookies. Bunlar, mouse'un her kullanımında bırakılan izlerden, müşteri isteklerini takip etmeye olanak vermiştir. "Cookies, bilgisayar kullanıcısının sabit diskinde, internette hangi siteleri ziyaret ettiğine dair verileri kaydetmenin bir yoludur. Bunlar, firmaların, reklam amacıyla, kişisel bilgisayarlardan veri toplayarak, kullanıcı hedeflerini belirlemelerine izin verir"(Lyon, 2006a: 88).

Elektronik ticaret de tüketici gözetimi için önemli bir araçtır. Küresel ekonominin tüketim üzerindeki etkisi ile ticari alışverişlerden elde edilen tüketici verileri tüm dünyaya açık hale gelmektedir.

Bilgi toplama ve gözetim sağlama için bir diğer yaygın yöntem de "bar-kod" (evrensel ürün kodu-UPC) uygulamasıdır. 3 Nisan 1973'te uygulamaya geçen bu sistemle hem kasa kuyruğu bekleyenleri rahatlamış hem hesap yanlışlıkları minimuma indirilmiş hem de güç el değiştirmiştir: Güç, ürün üreticisinden, süpermarketlerdeki ürünü tüketime sunan ve bu ürünleri her açıdan izleyebilen perakendecinin eline geçmiştir (Toffler, 1992: 114). Optik tarayıcılar bilgisayarlara bağlantılı dijital veya lazerli okuyucular ile alışverişlere yönelik enformasyonu hemen veri tabanına aktarmaktadır. Bu yöntemin işlerliğini anlatmak için Toffler (1992: 115-116) bize açıklayıcı bir örnek sunmaktadır: Margarin almak için markete giden bir anne,

Nabisco malı olan, Fleischmann'ın tatlı, tuzlanmamış margarininden bir paketi raftan kapıyor. Kasaya koşturup sırasını bekliyor o sırada önündeki raftan bir TV Guide dergisi alıyor, bu aldıklarını kasiyere uzatıyor, o da tarayıcıdan geçiriyor. Prensip olarak, bu anne, dükkân bilgisayarına şu aşağıdakileri iletmiş bulunmaktadır: (1) hangi tür mal kullandığı; (2) markası; (3) hacmi ya da miktarı; (4) normal margarin yerine tuzlanmamış margarin tercih ettiği; (5) alımın zamanı; (6) onu alırken başka ne gibi mallar, markalar aldığı; (7) ödediği toplam hesap; (8) bir reklamcının ona hangi tür margarinle ulaşabileceği; (9) şu anda nerde raf alanı boşalmış olduğu ve daha başka bilgiler.... Eğer müşteri ödemeyi kredi kartıyla yaparsa, tabii çok daha fazla bilgi aktarılmış olacaktır. Bu sefer müşteri aynı zamanda: (1) adını; (2) adresini ve posta kodunu; (3) türlü kredi enformasyonunu; (4) aile gelirinin öğrenilebileceği bir kaynağı ve büyük olasılıkla pek çok başka bilgiyi vermektedir. Bunların hepsini birleştirince, çok geçmeden kişinin yaşam biçimi, araba kullanma alışkanlıkları, yaptığı seyahatler, eğlence ve okuma tercihleri, ne kadar sık dışarıda yemek yediği, ne kadar alkollü içki, prezervatif, vs. satın aldığı, hangi kuruluşlara bağış yapmaktan hoşlandığı da ortaya çıkabilecektir.

Bu durumda Toffler tüketicinin iki kez ücret ödediğini söylemektedir: Ürünün bedelinin yanında kişisel enformasyon da verilerek ürün satın alınmaktadır. Üretici zaten reklamlar aracılığı ile tüketiciye giden enformasyonu kontrol etme olanağı bulmuş ve onları süpermarket raflarını boşaltmaları için yeterince cezbetmiştir. Üstüne bir de bu yolla tüketicinin kendi eliyle verdiği enformasyonu elde etmiş olurlar.

Tüketici davranışları, mağazalara, alışveriş merkezlerine yerleştirilen güvenlik kameralarıyla da etkin biçimde gözlenmekte ve bu gözlemler veri elde etmede kullanılmaktadır. Hırsızlık olaylarını belgelemenin yanında bu kameralar, mağazaya hangi saatlerde ne tür müşterilerin geldiği, müşterilerin cinsiyet ve gelir düzeyi dağılımının zamana göre nasıl biçimlendiği, hangi reyon ve rafların rağbet görüp hangilerinin görmediği vs. gibi pek çok bilginin elde edilmesini sağlamaktadırlar.

Tüketici verisi elde etmenin yanında, tüketicileri ayartabilmek adına geliştirilen teknolojilerin en ilginçlerinden birini de Japon bilim adamları geliştirmiştir: Tokyo metrosundaki reklam panolarının, ona bakanların yaşına ve cinsiyetine uygun olan reklamları göstermesini sağlamışlardır. Reklam panolarına yerleştirilen kameralar, onlara bakanın yaş ve cinsiyetini algılayabilmektedir. Bu durumda, panoya bir çocuk baktığında panoda oyuncak reklamı belirirken, yaşlı biri baktığında hastane reklamları belirlebilmektedir. Japon bilim adamları bununla da yetinmeyip ileride bu panoların onlara bakanlara sesli biçimde hitap edip, gösterdikleri ürünün tam da panoya bakanlara uygun olduğunu söyletebilmeyi amaçlamaktadırlar (Taraf, 1 Ağustos 2010).

İlginç bir başka buluş ise tüketici tercihleri hakkında bilgi veren gözlüklerdir. Bu gözlükler kızılötesi ışınlar sayesinde kullananın bakışlarının yöneldiği noktaları işaretleyebilmekte ve gözlük üzerindeki küçük kamera ve mikrofonlar sayesinde kaydedebilmektedir. Gözlüğü kullananların baktığı yer, ürünleri algılama biçimleri, dikkatini çeken şeyler, dikkatini çekmeyen şeyler gibi konularda bilgi edinilebilmektedir (Zaman, 13 Mart 2011).

Toplumun her alanına ve bireylerin her anına yayılan enformatik gözetimin çalışma yaşamındaki etkinliği de oldukça artmıştır. Günümüz enformasyon

ekonomisindeki dönüşüm, gözetimi de geleneksel Taylorizmin ötesine taşımıştır. Esnek üretim esnek işçiyi gerektirmiştir: Hem coğrafi olarak hareketli hem de çeşitli saatlerde çalışmaya istekli. İşin bireyselleşmesi gözetimin de bireyselleşmesine neden olmuştur. İşçileri tek bir çatı altında toplayarak yapılan gözetimin yerini, işçiyi bireysel olarak gözetlemek almıştır. Sanayi toplumunun işçilerinin maruz kaldığı teknik-sistemik gözetim, enformasyon teknolojilerinin çalışanları maruz bıraktığı gözetime yeğlenecek bir hal almıştır.

Çalışanların e-postaları, telefon konuşmaları, internet iletişim ve gezintileri sürekli izlenmektedir; bilgisayar ekranları, bağlı olduğu merkezi ekran sistemleriyle sürekli olarak denetlenebilmektedir; işyerlerine ve işyerlerinde çeşitli alanlara gitmek isteyen çalışanlar, çalışma süresi ve yerinin izlenmesi amaçlı elektronik kartlar kullanmaktadırlar; bilgisayarların açılış saatinden yola çıkarak çalışanların hangi saatte işe başladıkları tespit edilebilmektedir; mouse'ların belirli zaman aralıkları içinde kat ettiği yol hesaplanarak çalışanın performansı izlenebilmektedir; kalem, anahtarlık gibi hiç şüphe çekmeyecek objelere monte edilmiş kameraların iş yerinin belirli yerlerine konulması ile patronlar elemanlarının işten kaytarıp kaytarmadıklarını izleyebilmektedir vs.

Çalışanların gözetimi işyeri ile de sınırlı değildir. Bir işçi işe alınmadan önce bile, özel veri tabanları ve genetik elemeler kullanılarak kontrol edilir. İşçiler, boş zamanlarında kullandıkları malzemeleri suiistimal edip etmediklerini öğrenmek için test edilirler. Şirket merkezinden uzakta çalışan işçilerin klavyelerinden girdikleri her veri onların izlenmesine olanak tanır. Hatta kadın çalışanlar, hamileliklerinin başlangıcının belirlenmesi için izlenirler.

Tam zamanlı ve yarı zamanlı iş sözleşmelerinin yanında artık bir de sıfır zamanlı iş sözleşmeleri vardır. Sıfır zamanlı iş sözleşmesinin yanında verilen bir cep telefonu sayesinde çalışanların özel hayatları ile iş yaşamları arasındaki sınır ortadan kaldırılmaktadır. İşveren çalışanına ne zaman ihtiyaç duyarsa ona telefon açar ve çalışana da koşa koşa gitmekten başka çare kalmaz. Bu durum Virilio'ya göre (2002: 67) "hane içi köleliğin yeniden icadıdır."

2. 6. KÜRESELLEŞME VE GÖZETİM

Modernleşme kuramına, kapitalizme kendi başlarına geçemeyen Batı dışı toplumların değişme süreçlerini açıklamak adına geliştirilmiş bir kuram olarak yaklaşırsak, enformasyon toplumu kuramını kapitalizmin birikim sürecini tamamlamış gelişmiş ülkelerin, küreselleşme bağlamında, kendi sistemini bir dünya sistemi olarak kabul ettirme çabası olarak görebiliriz. Enformasyon toplumu bir bakıma, modernleşme-modernleştirme çabasının zamanla değişip dönüşerek nasıl bir biçim aldığını bize gösterir (Törenli, 2004: 12).

Enformasyon teknolojileri, küresel dünya modelinin devamının sağlanmasında rol alırlar. Küresel iktidarın gözü, enformasyon teknolojilerinin olanakları sayesinde, sürekli olarak tehdit potansiyeli barındıran toplumların ve bu toplumların tek tek bireylerinin üzerindedir. Modern devletlerin ulusal sınırları dahilinde vatandaşlarına uyguladığı mikro-gözetim, küresel iktidarın toplumlara uyguladığı makro-gözetim halini almıştır.

Enformasyon toplumunun teknolojik olanakları, Foucault'nun disiplinci denetim iktidarını daha da belirginleştirmiş ve ona netlik kazandırmıştır. Enformasyon devriminin olumsuz anlamı iki biçimde işler: Ulusal düzeyde bireylerin ve grupların enformatik gözetime ve denetime tabi olması ile uluslararası düzeyde küresel liderlerin gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeleri enformatik denetim ve gözetime tabi tutması. Her iki durumda da güce sahiplik, enformasyon teknolojilerine ve bu teknolojileri etkin biçimde kullanabilme yeteneğine sahip olmakla eşdeğerdir.

Gözetimin küreselleşmesi ile birlikte bireylere, hükümetlere, ticarete, uluslararası organizasyonlara vs. ait bilgiler, uluslararası alanda kolayca dolaşabilmektedir. Elektronik bilgi iletişim ağları, bu bilgilere ulaşım ve karışım hakkını elinde bulundurur. Hızlı ve yoğun olarak gerçekleşen küresel veri akışı, gözetim tekniklerinin de bu duruma uygun olarak geliştirilmesine sebebiyet vermiştir. “Bir zamanlar gözetleme konteynerler içinde gelmişken –ilk olarak duvarlarla çevrilmiş şehirde, sonra kapitalist iş yerinde ve daha sonra ulus-devlette-

küreselleşme, gözetlemenin şu anda rasgele bir şekilde sınırları geçtiği bir yolu göstermektedir”(Lyon, 2006a: 181).

Küreselleşme pek çok farklı boyutuyla (küresel hastalıklar, suçlar, çevre krizleri, terör vs.) ulus-devletlerin özerkliğine ve karar oluşturma süreçlerine darbe indirmiştir. En önemlisi de ulus-devletin elinden şiddet ve gözetim tekeli almıştır. Artık gözetime dayalı iktidar kaynaklarının yalnızca devletle sınırlı olmadığını söyleyebiliriz. Ulus-devlet, pek çok iktidar kaynağından (ulus-ötesi kurumlar, yerel hükümetler, terörist hareketler, cemaatler, sermaye ve üretim ağları, polis örgütü gibi devlet aygıtları vs.) yalnızca birisi haline gelmiştir. Hatta, ulus-devletlerin yurttaşları bile denetim ve gözetim üzerinde hak sahibi olabilmektedir. Bu yeni kaynaklar bize, yeni gözetim teknolojilerinin denetim ve kullanımının merkezilikten uzaklaştırıldığını anlatmaktadır (Castells, 2008b: 432). İçinde bulunduğumuz bu durum için Castells Orwell’ın “Büyük Birader”ine atıfta bulunur: “Ağabey’den çok, her birimizle kişisel düzeyde ilgili iyi niyetli bir küçük kız kardeşler guruğu söz konusudur; evet, kişisel düzeyde ilgilidirler çünkü kim olduğumuzu, hayatın bütün alanlarını kimlerin işgal ettiğini bilirler”(Castells, 2008b: 433).

2. 7. BİYOLOJİK GÖZETİM

Biyolojik gözetim, biyo-teknoloji, nöro-teknoloji, biyometri, sinyal istihbaratı ve genetik mühendisliği gibi oluşumları içerir ve diğer enformasyon teknolojileri ile birleşerek, gözetimin kapsam, yoğunluk ve şiddetini artırmasında etkili olmuşlardır. Hatta Castells’e göre (2008a: 624) bu oluşumlar da birer enformasyon teknolojisidir.

Biyo teknoloji, DNA bilgilerinin yardımıyla genetik düzenlemeler yapılabilmesine olanak vermektedir. Haziran 2000’de açıklanan insan genomu taslak dizisi, tedavisi mümkün olmayan kalıtsal hastalıkların çözüme kavuşmasında etkili olabilecek; aranan suçluların adli tıpça belirlenebilmesine olanak verebilecektir. Hatta, mükemmel olmayan embriyoların belirlenmesi ile mükemmel çocukların yaratılması gibi bir süreçten bile bahsedilebilmektedir (Castells, 2008a: 73-74). Bu anlamlarıyla oldukça olumlu olan biyo teknoloji pek çok tehdit ve tehlikeyi de beraberinde getirmektedir.

Genetik bilgilere kimlerin sahip olacağı ve denetleyeceği; genetik bilgilerin kimler tarafından hangi amaçlar için kullanılacağı başlıca sorunsallar olarak belirmektedir. Sahip olunan DNA bilgileri, söz dinleyen ve itaat eden nesiller oluşturmak adına suiistimal edilme tehlikesi barındırmaktadır. İnsan yaşamının ilk yıllarında, hatta daha yaşam başlamadan programlanan genlerle organizmalar mükemmellik isteği doğrultusunda düzenlenebilecek, böylece, itaatkar ve toplumsal düzen için tehdit oluşturmayan organizmalarla, ilerleyen aşamalarda denetim ve gözetim faaliyetlerine olan gereksinim de ortadan kalkacaktır. Bu durum akıllara, Huxley'in (2010) "Londra Merkez Kuluçka ve Şartlandırma Merkezi"nde üretilen insanların getirir: "Cemaat, özdeşlik ve istikrar" sloganlarıyla üretilen bu insanlar, her zaman topluluğun menfaati için çalıştıkları, birbirlerinden çok farklı olmamaları ve gerek bedensel ve ruhsal hallerinin gerekse sosyal konumlarının belli bir düzeyde seyretmesi ile denetim ve gözetim faaliyetleri için harcanan emek, zaman ve paranın sonunu getirmişlerdir.

Biyo teknolojik sosyal denetim teknikleri bilişim teknolojisine dayanır. "Genetik parmak izi kendi başına suçun izlenmesinde sınırlı bir kullanıma sahiptir. Ancak böylesi veriler elektronik olarak saklandığı, aktarıldığı ve çağrılabilirdiği zaman adli veya diğer soruşturmalar için güçlü bir araç haline gelirler"(Lyon, 1997: 81).

Biyo teknolojide insan bedeni, çok açık bir biçimde, gözetim verisinin kaynağı durumundadır. Bedenden çıkarılan tüm somut veriler (parmak izi, el geometrisi, retina taraması, ses modülasyonları, yüz taraması, beden sıvıları vs.), bürokratik dosyalar veya dijital belgelerde soyutlaşarak, her an kullanılmaya hazır biçimde bekletilirler. Bu durumla birlikte bir "gen-politik"ten bahsetme imkanı da doğar: "Genetik mühendisliği, yaşayan madde olarak saydığı organizmaların yapısını çözüp ve programlayıp organizmayı düzenlenebilen enformatik yapı olarak tekrar kurar"(Işık, 2004: 108). Böylece mevcut, var olan enformasyon değerlendirilip yeni enformasyon üretilmektedir.

Aslında bedenin gözetimin alanı ve kaynağı olarak kullanılması yeni değildir; Foucault'nun biyosiyasetle ilgili çalışmaları bunu açıkça ortaya koyar. Ancak artık bedenlerin doğrudan gözlenmesi söz konusu değildir. Kapalı bir mekândaki bedenin

davranışlarının doğrudan gözlenmesi ve yönlendirilmesinin yerine, bedenden elde edilen verilerin iletişime geçirilmesi ve eşleştirilmesi yoluyla sağlanan dolaylı gözetim geçmiştir.

Nöro-teknoloji ile kişilerin sinir sistemlerine etkide bulunulabilmekte, zihinleri kontrol edilebilmektedir. Google'ın da bu yöntemle gelecekte akıl okumayı başaracağı, kişi aramaya başlamadan arama sonuçlarının karşısına geleceği, "aramadan arama"nın gerçekleşebileceği söylenmektedir (Taraf, 25 Temmuz 2010). Parmak izi tanıma, avuç içi haritası tanıma, ses tanıma, göz rengi tanıma, retina ve iris tanıma, yüz tanıma, deri altı tanıma (damar tanıma) gibi bireylerin fiziksel özelliklerinin bilgisayarlarca tanımlanmasına dayalı biyometrik yöntemler ve vücuda yerleştirilen çipler, kimlik kartlarını tarihe gömecek gibi görünmektedir.

2. 8. KENTSEL GÖZETİM

Kent, geleneksel toplumların ana otorite merkezi olmasına rağmen, içlerinde az sayıda insan barındığından, geleneksel devletin kendi tebaası üzerinde oluşturduğu doğrudan idari iktidar ve denetim düşük seviyededir (Giddens, 2005: 25). Modern kentler ise gözetimin asli mekânıdır. Modern gözetim kentleri birer bilgi kentleridir ve bu özelliklerini pekiştirecek şekilde planlanırlar: Sürekli gözetim altında tutulabilecekleri ve sürekli olarak veri elde edebilmeye olanak verecek şekilde (Lyon, 2006a: 25).

Enformatik gözetimin hedefinin merkezinde seçkin insanlar vardır; zira onların telefonu, faksı, bilgisayar, banka işlemleri, meslekleri, seyahatleri, alışverişleri, yaşam alanları vs. elektronik ortamda izlenmelerine oldukça elverişlidir. Bununla beraber, sıradan insanların da hiçbiri elektronik gözetimden kaçamaz. Kent yaşamının artan ağırlığı, sıradan insanların gözetim altında tutulmasına en büyük katkıyı yapar. Kent yaşamı bireylerin her zaman izlenebilecekleri ve izleyebilecekleri bir ortam oluşturmuştur. İnsanlara pek çok faydalı şey sunan kent, bu faydalardan yararlanabilmek için insanlardan onların mahrem alanları ile ilgili taleplerde bulunur ki maksimum görülebilirlikteki yaşam alanı olan kentte güven içerisinde yaşanabilsin.

Kentteki günlük hayat, hem vatandaş hem işçi hem de tüketici olarak yaşamayı gerektirdiğinden, kentte gözetim bu alanların içinde ve bu alanlar arasında iş görür ve şimdiye dek anlatılanların bütünleşme mekanı olarak kent, modern gözetimin yaygınlaşabilmesi ve yoğunlaşabilmesi noktasında oldukça önemlidir.

Tarihsel süreçte kent gözetimi, kentteki düzeni korumak için hep var olmuştur. Yeni teknolojilerin yaygınlaşması ise, tüm halkla ilgili elektronik etiketler tutulmasına da izin vermiş ve gözetimi hiç olmadığı denli yoğunlaştırıp kapsamını genişletmiştir. Bilgisayar, iletişim araçları, video kameralar, akıllı kimlik kartları, barkodlar, biyometrik yöntemler, uzaktan algılayıcılar, uydular vs. gibi gözetim araçları ile elde edilen kişisel veriler, kentte oluşabilecek riskleri hesaplayıp yönetebilmek için kullanılırlar. Bu nedenle kişilerin yalnızca yapıp söyledikleri değil, yapabilecekleri ve söyleyebilecekleri; şu an ne olduğu değil, neyin olmak üzere olduğu; arzuların yönlendirilmesi ve sapkınlığın engellenmesi de önem kazanmıştır. Bu anlamda kent gözetimi oldukça demokratiktir; zira herkes potansiyel ihlaleci sayılmakta, kimseye güvenilmemekte, bu nedenle de herkes izlenmektedir.

Pek çok kent, güvenlik ve kontrol amaçlı olarak kamera sistemleri kullanmaktadır (Türkiye’de de bunun örneği olarak MOBESE; Mobil Elektronik Sistem Entegrasyonu hızla yayılmaktadır). Güvenlik ve kontrol ise daha çok tüketim, eğlence ve turizm faaliyetleri için gerekli görülmektedir. Ancak bu kamera sistemlerinin hitap ettiği en önemli şey suç korkusudur. Kameraların görüş alanında güvenliğin tam olduğu ve vatandaşların bu korkudan kurtulduğu kesindir; fakat görüş alanı dışı için bunu söylemek oldukça zor görünmektedir.

Alışveriş merkezlerinde, okullarda, apartman ve site girişlerinde, ana caddelerde, okul ve iş yeri servislerinde, taksilerde, ücretli otoyollarda vs. öncelikle güvenlik amacıyla kullanılan kamera sistemlerinin takibinde olmak, hiç istisnasız tüm kent sakinleri için geçerlidir. Kameraların birinden kaçmak mümkünse de diğerine mutlaka yakalanılır.

Gözetim toplumunda herkes potansiyel şüpheli kabul edilir ve hiç kimse kameraların elektronik gözünden kaçma ayrıcalığına sahip değildir. Bu anlamda oldukça eşitlikçi ve demokratik görünen gözetim kentleri, diğer yandan eşitsizlik yaratıcı, belki de var olan eşitsizlikleri pekiştirici bir göreve de sahiptir. Gözetleme

sistemlerince elde edilen veriler sayesinde kişiler kategorize edilir sınıflandırılır. Ancak korku duyma noktasında herkes eşittir. Herkes korkar ve güvenli bir kentte yaşamak ister. Bu nedenle gözetim, kentin kamu hizmetlerinden biri olmuştur.

Kentler, eski güvenli anlamından sıyrılmış ve korku saçan yerler haline almıştır. Dışarıdaki düşmandan değil, içerideki düşmandan korkulmaktadır. Şehri boydan boya kuşatan duvarların yerini artık şehri içeriden bölen duvarlar almıştır. Kolektif güvenlik gereksiniminin yerini, yalıtılmış kişisel yaşam alanları ve buraların güvenliği (güvenlikli siteler örneğinde olduğu gibi) almıştır (Bauman, 1999b: 57-58).

Enformatik gözetim, siyasi, kültürel, ekonomik, toplumsal vs. alanlarda ve güvenlik konusunda oldukça yaygınlaşarak ve kapasitesini artırarak kendine yer edinmiş, edindiği yeri de oldukça sağlamlaştırmıştır. Gözetimin yoğunlaşması ve yaygınlaşması, yurttaşların iç ve dış tehditlerden korunması adına, yurttaşlık haklarının aşındırılmasıyla sonuçlanmıştır. Yurttaşı kişisel kayıtlarla devlete bağlayan, oldukça kapsamlı bir bürokratik genişleme gerektiren gözetim, teknolojinin imkânlarını genişliğine ve hantallığına çare olarak görmüştür ve enformasyon teknolojileri sayesinde hem personel hem de maliyet açısından küçülmeyi başarabilmiştir. Enformasyon teknolojileri gözetimin oldukça yoğun ve yaygın; ancak bir o kadar da ekonomik olarak uygulanmasına olanak tanımıştır. Ayrıca, gözetimin ardındaki kişi ya da kurumların keşfini de bir hayli zorlaştırmıştır.

Gözetime tâbi veri-özneleri sürekli şeffaflaştıran enformatik gözetim, gözleyenlerin de aynı oranda gizli, fark edilemez kalmasını sağlamıştır. Hatta çoğu zaman gözetimin kendisinin bile farkına varılmaz. Gözleyenler kendilerini iyice gizlemeyi başarırken, gözetim araçları aslında o kadar da gizli değildir. Caddelerde, alışveriş merkezlerinde, okullarda vs. açıkça görülen kameralar, güvenlik amacıyla bulundurulmuş optik tarayıcılar vs. görünür olmak durumundadır. Bu durum, bu araçları, daha az algılanabilirliğe sahip yüksek teknolojlü gözetim araçlarından daha aşağı yapmaz; zira önemli olan, “fiziksel teçhizatların ne derece algılanamaz olmaları değil, teknolojik olarak mümkün kılınan sistematik kategorizasyon, sınıflandırma ve sosyal ayırım işlemlerinin altında yatan görünmezliktir”(Lyon, 2006a: 53). Sosyal olarak biçimlendirilen teknolojik sistemler, karşılığında sosyal yaşamı biçimlendirmektedirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖZETİMDE YENİ BİR YÖN: SYNOPTİSİZM

1. SYNOPTİSİZM VE KİTLE İLETİŞİMİ

Kitle iletişim araçlarının imaj aktarımı ve özellikle günümüz tüketim toplumunda bu aktarımın yığınsallığından kurtarılarak bir imaj bombardımanı yaratması ile gözetim, disiplin ve denetimde yepyeni bir noktaya gelinmiştir. Bu gelinen noktada yeni kapitalizm, “niceliği ve niteliği önceden rasyonel olarak belirlenebilen tüketiciler” yaratmaya odaklanmıştır (Şentürk, 2008: 10). Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde ayartılacaklarla ilgili bilgileri kolayca ve ekonomik bir şekilde elde etmek mümkün hale gelmiştir. Ayrıca, ayartma mekanizmaları da bu gelişmeler sayesinde işlerini daha etkili yapabilmektedir.

Enformasyon teknolojilerinin, tüketici gözetiminin ve kitle iletişim araçlarının yoğun yardımı ile birlikte gözetleyiciler, denetim altında tutmak istediklerine çeşitli gösteri biçimleri sunmakta, gözetime maruz kalan yığın da bu biçimlere uygun hale gelmeye çabalarken aslında farkında olmadan disipline edilmektedir. Bu noktada “synoptisizm”den söz etmek mümkün hale gelir. Bauman’a göre (2000: 133) synoptikon bir tür kendin yap panoptikonudur ve çoğunluğu gözetlemek için bir azınlık tutmaya değil, çoğunluğu azınlığa hayranlıkla bakmaya cezbeden teknıklere yönelir.

İngilizce “synoptic” kelimesi, “ile birlikte”, “aynı zamanda”, “konuyu aynı yönden ele alan”, “özet niteliğinde”, “dahil (inclusive)”, “kısaltılmış (abridged)”, “noktasına (to the point)” gibi anlamlara gelmektedir (<http://thesaurus.com>). Bu bağlamda synopticonun da “hep birlikte, topyekun gözetim altına alma; gözetim altındakileri bir noktaya odaklama” gibi bir anlama sahip olduğu söylenebilir. Bu gözetim şekli ile panoptikonik gözetimin sınırlı bir mekandaki yine sınırlı sayıdaki kapatılanı tüm yönleriyle gözetleyip denetim altına almasının yerine, sınırsız bir mekan ve sınırsız sayıdaki insana belli başlı yönelimler kazandırabilmenin, onlara sunulan örnekler aracılığı ile sağlanması geçmiştir. Yönlendirici iktidarlar, hükmetmek ve denetim altına almak istedikleri küresel vatandaşlara kitle iletişim araçları ile sundukları imaj, ideoloji ve niyetlerle onları ayartarak denetimi sağlamaktadırlar.

Gözetimde synoptikon modeli, Mathiesen’in “The Viewer Society: Michel Foucault’s Panoptikon Revisited” adlı yazısında ortaya attığı ve Foucault’nun panoptikon kuramında eksik bulduğu yönleri aydınlatmasına yardımcı bulunduğu “synoptisizm” terimi ile gündeme gelmiştir. Mathiesen’e göre (1997: 218) synoptisizm, Foucault’nun çalışmalarında gözden kaçırdığı bir boyuttur. Foucault’nun çalışmalarında azınlığın çoğunluğu gözetlediği çok açıktır; ancak Foucault bunun tam tersinin de söz konusu olabileceğini, yani çoğunluğun da azınlığı gözetleyebileceğini gözden kaçırmıştır.

Foucault’nun teorisi 20. yüzyılın başlıca teknolojik gelişmelerine gözünü kapatmışken, Mathiesen’in synoptisizm yorumları bu teknolojilere, bilhassa da televizyona referans gönderir. Bu yenilik günümüzde çoğunluğun azınlığı gözetlemesi noktasında son derece büyük ve önemli olanaklar sunmaktadır. Bu noktada aslında televizyon tek araç olarak görülmemelidir. Ekranı, sesi, resmi, yazısı vs. olan tüm kitle iletişim araçları bu konu içerisine dahil edilmelidir. Ancak en büyük etkiyi her zaman ekranı olan televizyon ve bilgisayarın yaptığı da göz ardı edilmemelidir.

Panoptikon ve synoptikon aslında birbirine paralel olarak gelişir: Her ikisi de 1800’lerden 2000’lere dek geçen sürede gelişme göstermiştir. Kendilerinin gelişebilmesi için olanaklı zemin bu sürede hazırlanmıştır. Her ikisi de çok eski

zamanlardan beri güç kullanımının hâlihazırdaki potansiyel anlamı olarak kullanılagelmiştir. Son olarak her ikisi de üst tabaka insanları elinde yoğunlaşarak bu tabakaya ait sayılmıştır (Facie, 2006: 2).

Synoptikonun panoptikonla olan paralelliğini Mathiesen eski hapisanelerdeki şapellerden örnek vererek açıklar: “Buralar panoptik yapıdadır: Vaiz tüm tutukluları görebilir; ancak aynı zamanda buralar synoptiktir: Tutuklular da vaizi görebilir”(Mathiesen, 1997: 223). Ona göre özellikle televizyon ekranları bu iki yönlü işlev için son derece uygundur: İzleyiciler izlerken izlenir, izlenirken izlerler. Bu olurken de sadece görünen şeylere yönelerek, görünenin ardında olup bitenler için kafa yormazlar.

Küreselleşen dünyada ekranlar, eskiden görüş alanı dışında kalan her şeyi, herkesi, her yeri tüm yönleriyle –daha çok da istenildiği biçimde- göstermektedirler. Dünya aşırı şekilde teşhir edilmekte, gözün göremeyeceği alanların sınırları genişletilmekte, gölgeli alanlar yok edilmeye çalışılmaktadır (Virilio, 2002: 19-20). Mc Luhan’ın deyişiyle insanlar artık global bir köyde yaşamaktadır. Yeni iletişim ve enformasyon teknolojileri ve bunların yarattığı eşzamanlı alan ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi, dünyayı global bir köye dönüştürmüştür; insanlar, aynı anda pek çok dünya ve kültürde çoğulcu olarak yaşamaktadırlar. Mc Luhan’ın (2001: 48) ifadesiyle, “şu anda biz kabile davullarıyla çınlayan tek bir büzüşmüş uzayda yaşıyoruz”. Bu durum synoptikonu, panoptikonun aksine mekansız ve evrensel yapar. Tam da bu özelliği küresel dünya için son derece uyumludur. İzleyenler, izlerken yerellikleri ile bağlarını koparırlar. Oysa panoptikonun gözetlenen ve gözetleyenleri her zaman yerel sınırlara –hem ulus-devlet sınırları hem de kurumsal anlamdaki sınırlar- bağımlı kalmıştır. (Bauman, 1999b: 62). İzlenen küreseller, izleyenlerin dünyasından fiili olarak dışarıda olsalar da yerellerin dünyasında dolaşır dururlar. Aynı anda hem erişilmez hem de peşlerinden gidilecek şekilde göz önündedirler (Bauman, 1999b: 63-64).

Ekranlar, küreselleri ve yerelleri karşı karşıya getiren bir arena gibi işlev görmektedir. Bu arenaya ekran karşısından izleyici olarak katılmanın anlamı tamamen değişmiştir: Televizyon izlemek “tele-gözetim”e dönüşmüştür (Virilio, 2002: 17). Ekranlar bilgi ya da haber almanın ötesinde, küresel ve yerel dünyayı

gözetlemek için kullanılmaktadır. İnsanlar ekranlar aracılığıyla sürekli olarak birbirini gözetleyip kendilerini diğerleriyle karşılaştırmaktadır. Bu durum da hem iktidarların hem de küresel tüketim pazarının çok işine yaramaktadır. Zira söz konusu karşılaştırmalarla hem birey ve toplumların istenilen yönde manipüle edilerek düzenlenmesi ve denetim altına alınması sağlanabilmektedir; hem de karşılaştırmalar hep sahip olunan ve olunmayan şeyler üzerinden gerçekleştiği için tüketimi teşvik etmekte ve ekonomi için olumlu bir anlam ifade etmektedir.

Synoptikonda amaç bilinçler üzerinde etkide bulunmaktır. Televizyonla birlikte tüm kitle iletişimi bireylerin bilinçleri üzerinde etkide bulunur. Bu araçlarla bireyler, synoptik gözetim ve denetime tabi tutularak normalleştirilirler. Bu araçlardan yansıyanlar da Baudrillard'ın deyimiyle birer "simülasyon"dur. Baudrillard'a göre (2010b: 14) simülasyon, "bir köken ya da bir gerçeklikten yoksun gerçeğin modeller aracılığıyla türetilmesidir". Başka bir ifadeyle simülasyon, "gerçekliğe kısa devre yaptırılarak, göstergeler aracılığıyla yeniden yaratılan şeydir"(Baudrillard, 2010b: 50). Simülasyon, gerçekliğin yokluğunu gizlerken bir gerçeklik etkisi yaratır. Gerçek ile gösterge arasındaki öncelik sırası değişikliğe uğramıştır: Önce gösterge var olur, sonra da gerçek. Televizyonun bilgilendirmesi, gösterilmesi gerekenden başka şeyler göstererek gerçekleşir. Televizyon, kaydetme aracı olmaktan çok, gerçeklik yaratma aracıdır. Toplumsal dünya, televizyon tarafından betimlenip dayatılır (Bourdieu, 2000: 22).

Virilio da oluşan gerçeğin bir "stereo-gerçeklik" olduğunu söyler: "Bu stereo-gerçeklik bir yandan doğrudan görünümünün güncel gerçekliğinden, öte yandan medyatik öte-görünümünün sanal gerçekliğinden ibarettir"(Virilio, 2002: 19). Aslında var olmayan bir gerçeğin yansımaları ve insanların da bu gerçeği görmesi söz konusudur.

Gerçek olan, ekranlardan yansıyanlardır; dünya ile doğrudan ilişkide bulunanlar değil. Simulakrlar ile yani suretlerle bir hipergerçeklik olarak yaratılan toplumda, taklit edilebilecek hiçbir orijinal yoktur (Baudrillard, 2010b: 53). Dolayısıyla bireylerin cayma yoluyla normalizasyonu da onların bu gerçek olmayan modellere bakması aracılığı ile gerçekleşmektedir. Var olmayan gerçeklik ve var olmayan normlar ışığında normalleşme sağlanmış olur.

Ekran, sunduğu bu enformasyon bolluğu yanında onu gizleme konusunda da son derece cömerttir. Ekranlar, görünenin gerçekliğini ekran dışında tutarak bilgiye engel de olmaktadır. Ekranlar hem gerçeklikten haberdar eden hem de onu göz ardı etmeyi sağlayan alanlardır: “Dünyanın gerçeklikleriyle ilgili bilgi ve haberleri veren ekran aynı zamanda bu gerçeklikleri görme ve bilme şokuna karşı da bir perde oluşturmaktadır”(Robins, 1999: 189).

Medyanın bilinçli yönlendirmesi ve yanlış bilgilendirmesi sonucu söylemsel bir “simgesel şiddet”in meydana geldiği iddia edilebilir. Simgesel şiddet “itaat olarak algılanmayan itaatleri, kolektif beklentilere, toplumsal olarak aşılınmış inançlara dayanarak çekip çıkaran şiddettir”(Bourdieu, 1995: 188). Bourdieu’ye göre meşru fiziksel şiddet (askeri güç ve polis gücü) ile beraber simgesel şiddet uygulama tekeli devlete aittir. Ona göre devlet, Weber’in tanımına yapılan bir eklemeye, “belirli bir toprak parçası ve buna tekabül eden nüfusun tamamı üzerinde fiziksel ve simgesel şiddetin meşru kullanımını, başarılı bir biçimde talep eden bir x’tir”(Bourdieu, 1995: 107). Fiziksel ve simgesel şiddet, devletin özneli bünyesine dahil etmesini, onları kendisine karşı uysal kılmasını ve onlara boyun eğdirmesini sağlar. Devletin simgesel şiddet uygulayabilmesinin nedeni, hem nesnel yapı ve mekanizmalar biçiminde hem de öznellikte; zihinsel yapılarda ve algı, düşünce kalıplarında belirgin ve belirleyici olabilmesindedir. Kurumsallığını toplumsal yapılarda ve bu yapılara göre uyarlanmış zihinlerde oluşturan devlet, yapaylığını, kendisini doğallığın görünümüleriyle sunarak gizler: “Devlet, düzenli bir toplumsal dünya yaratmak için ille de buyruk vermeye ve fiziksel bir baskı uygulamaya gereksinim duymaz; nesnel yapılarla uyum sağlayan içine katılmış bilgisel yapıları üretebilir ve kurulu düzene kanısız boyun eğmeyi sağlayabilir”(Bourdieu, 1995: 128).

Simgesel şiddet, Baudrillard’ın da üzerinde sıklıkla durduğu gibi, bireyleri/özneli programlayarak pasif, edilgen bir duruma getirmenin aracı olarak ortaya çıkar. Zira tüm bu araçlar, söylediklerine bir karşılık bulma ihtiyacında olan araçlar değildir; bu karşılığın verilmemesi iktidarlarca sağlanır (Baudrillard, 2008: 212). Televizyon ekranları aracılığıyla artık insanlara bakılmamaktadır; insanların televizyona bakması sağlanmaktadır. “Siz dünyayı görebiliyorsunuz ancak dünya sizi göremiyor, size bakmıyor. Ekran her türlü ikili ilişkiyle her türlü yanıtlama olasılığının arasına giriyor/engelliyor”(Baudrillard, 2005: 77). Ekranlar, tek yönlü

dayatmalarıyla, kendilerine bakanların diyaloguna imkan tanımazlar, insan ve toplumla ilgili her şey belirler ve bireyi imajları tüketebileceği, synoptikonun hakim olduğu, gösterilerle bezenmiş büyümlü bir dünyaya davet ederek onun tepki göstermesini, karşılaştığı sorulara yanıt aramasını engellerler.

Virilio (2002: 85), kitle iletişim araçlarının ilettikleri karşısında bireylerin gördüklerine, duyduklarına, okuduklarına hiç eleştirisiz ve hiçbir kanıtı gerek duymadan inanmalarına ve ikna olmalarına “hezeyanlı ikna olma halleri” demektedir. Sartori (2006: 121) ise bu durumdaki insanları “homo insapiens” (bilmeyen insan) olarak adlandırır: “İzleyicilere sunulan görüntüsel dünya, özellikle soyutlama yeteneğini ve onunla birlikte, sorunları anlama ve bunlarla rasyonel olarak yüzleşme kabiliyetini pasifleştirmektedir”(Sartori, 2006: 102).

Baskıcı, sindirici, zorlayıcı ve dayatıcı özellikleriyle bireyleri sembolik şiddete maruz bırakan ve adeta terör estiren televizyon, bunu, “enformasyonu bizden gizleyerek değil, bu enformasyonla bizi kısıktırak yakalayarak –ve enformasyonu biçimi ve içeriğiyle dayatarak- yapmaktadır”(Berger, 1991: 42). Bu enformasyon fazlalığı ile başa çıkabilmenin tek yolu, imgeleri yalnızca yüzeysel görünüşler olarak kabul etmek, bunların anlamlarını reddetmektir; onlara sadece “bakmak”tır.

Toffler (1992: 373) da aynı konuya, bilgi kontrolü noktasından yaklaşmaktadır. Devletin, medyanın, sanayicilerin vs. bilgi üzerindeki kontrolü, ona Ortaçağların yeniden yaşanacağı endişesini yaşatmaktadır. Örgütlü dinin soyut bilginin üretim ve kontrolü üzerindeki tekeline bu kez bambaşka yeni güçler elde etmeye çalışmaktadır.

Toffler (1992: 375), bu yeni güçlerin, gittikçe artan enformasyonun iletilecek mesajları artırması karşısında, kullandıkları birtakım enfo-taktiklerden bahseder: Mesajların “sır” adı altında gizli tutulmaları, bazı sırların kontrollü olarak sızdırılmaları, iletilen mesajların kaynaklarının maskelenmesi, verilerin içerisinden geçtiği kanalları ortadan kaldırmak ya da bazı bilgilerin yalnızca bu bilgiye gereksinim duyan kanallardan geçmesini sağlamak, mesajları makaslayarak ona itiraz gelebilecek yönleri gizlemek, mesajın, ona gerekli müdahale yapılabilmesini sağlayacak süreye imkan vermeyecek biçimde geç yollanması, zamana yayılarak azar azar verilen mesajlarla alıcıların dikkatinin mesaja yoğunlaşmasına engel olmak,

az sayıdaki gerçeğin çok sayıdaki dedikodularla birlikte aktarılmasıyla alıcıda akıl karışıklığı yaratılması, yabancı ülke basınına yalan haber sızdırıp daha sonra bu haberi o ülkeden veri olarak almak, çok büyük yalanlarla birlikte çok küçük yalanlar da söyleyerek alıcıların bu küçük yalanlara inanmasını sağlamak, iletilecek mesajları ters yüz etmek, tersine çevirmek...

Gerçekliği imajlara dönüştüren, gerçekliği yaratan kitle iletişim araçları, insanlara çeşitli hazlar sunarak onları izlemeye ve izlediklerine itaate ayartır. Böylece synoptisizmde insanlar düzene uymaya zorlanmamış, sunulan hazlarla uyum için ayartılmış olurlar.

Kitle iletişim araçları insanları, insan bilimleriyle ortak bir çalışma içerisine girerek ayartır ve ikna ederler. Bu ortak çalışmanın ürünü ise “propaganda”dır. Kitle iletişim araçlarının çok fazla sayıda insanla aynı anda iletişim kurabilme, daha doğrusu çok fazla sayıda insan aynı anda enformasyon ulaştırabilme kapasitesiyle insan bilimlerine duyulan sonsuz güven birleşince, ortaya ikna kabiliyeti ve baskı yaratma gücü yüksek bir mekanizma çıkmaktadır. Propaganda hem bir devlet faaliyetidir hem de kamuoyu ve tek tek bireyler üzerinde etki yapar (Ellul, 2003: 380). Yani, bir ikna aracı ve güvenilirliği asla tartışılmaz olan bir tekniğin birleşmesiyle oluşan propaganda, öngörülen imajların, neredeyse hiç yanılmadan, planlanan reflekslere yol açmasının en etkili aracı olmaktadır (Ellul, 2003: 381). Tam olarak “kural koyan değil, yol gösteren bir saltanat”tan söz edebiliriz (Bauman, 1999b: 64).

Panoptikonun seyredilen insanları, synoptikonla seyretmeye ayartılırlar. Burada da tıpkı süperpanoptikonda olduğu gibi bakış simetrikleştirilmiştir. Çoğunluk azınlığı gözetlemektedir; zira onlar gibi olmaya çalışmaktadırlar. Azınlık da böyle bir etki yaratmak için çoğunluğu gözetlemiş olmaktadır. Azınlık, kitle iletişim araçlarından sunulanların çoğunluğun dikkatini çekebilmesi için hem çoğunlukla ilgili veriler elde etmek ve onları tanımak zorundadır; ki onların reddedemeyeceği şeyleri onlara sunsun, hem de reddedişi olanaksız kılmak için çoğunluğun bakış, görme şekline sahip olarak onlar gibi görmeye ve bakmaya çalışır. Azınlık çoğunluğu gözetlerken çoğunluğun da azınlığı gözetlemesi bu şekilde olmaktadır. Çoğunluk, azınlığın kendisi gibi (yani çoğunluk gibi) olmadığını sezdiği anda

azınlığın ayartmalarına kulak asmamaktadır. Bu durumda çoğunluk azınlığı yolundan sapmaması için gözetlemiş olmaktadır.

İletişim ve enformasyon teknolojilerinin olanaklarının sunduğu veri toplama faaliyetleri ile azınlık çoğunluğun düşüncelerini, tükettiklerini, meraklarını, niyetlerini vs. bilebilmektedir. Böylece çoğunluğa, onların asla reddetmeyecekleri ideal ve imajları sunma olanağı yakalayarak, onları gözetime tabi tutup denetim altına alma ayrıcalığına sahip olabilmektedir. Çoğunluk ise görüp duyduklarının, izleyip okuduklarının kendi özgürlüklerince belirlenmiş şeyler olduğunu düşünüp bunlara inanmaktadır. Böylece denetim iktidarlarının normalleştirme çalışmaları kitleler ve bireylerce tam bir özgürlük gibi algılanmakta, bu da iktidarların işine yaramaktadır. Bilinçleri ve maddi yaşamları adına seçimler yapan bireyler aslında iktidarların dayattığı normalleştirme mekanizmalarından başka bir şey seçmemektedir. “Birey propaganda tarafından öylesine kuşatılmıştır ki fiilen gerçeği göremez. Aynı fikirler, aynı imajlar, aynı söylentiler karmaşasının uzun ve uyutucu tekrarı, insanı tabiatının propaganda tarafından asimilasyonu için hazırlar”(Ellul, 2003: 383).

Panoptikonda gözetlenen çoğunlukla ilgili geniş bilgi yığınları elde eden ve disiplin sağlamada bu bilgilere muhtaç olan iktidar, süperpanoptikonun sağladığı daha yaygın ve kolay bilgi toplama olanakları sayesinde, çoğunluklara bilgi dayatma ayrıcalığına sahip olmuş ve bu da synoptikonu kolaylaştırmıştır. Propaganda sayesinde eleştiri yeteneği bastırılmış, bir toplumsal, kolektif bilinç yaratılmış ve üzerinde tartışması imkansız yeni kutsal alanlar da böylece doğmuştur (Ellul, 2003: 385-386). Sonuçta ise normalizasyon sağlanmıştır.

Debord (2006: 179), synoptisizmin yaygınlaştığı günümüz gösteri toplumlarının özelliklerini şöyle özetlemektedir:

- (i) Toplumun devlete veya medyaya hizmet eden uzmanlar topluluğuna emanet edilebilmesine imkân veren kesintisiz teknolojik yenilenme.
- (ii) Devletin ve ekonominin iç içe geçmesi ile devletin, üretimin ve tüketimin yönlendirilmesinde hegemonik bir rol üstlenmesi.

(iii) Gizliliğin ve buna bağılı olarak belirsizliğin yaygınlaşması. Toplum için gerçek ve inanılmaya değer olan yalnızca, tahakküm uygulayıcılarınca gösterilen, ifşa edilen sırlardır.

(iv) Kamuoyunun yok olmasıyla sonuçlanan, insanların kendileriyle ilgili gerçekleri tartışmamalarına neden olan, tepki görmeyen yalanlar.

(v) Kesintisiz bilgi akışı sayesinde canlı tutulan ebedî şimdiki zaman.

2. SYNOPTİSİZM VE TÜKETİM

2. 1. TÜKETİM TOPLUMU

Tüketim, üretimin olduğu her yer ve zamanda geçerli olan bir olgu olmasına rağmen, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ekonomik sistemde başat duruma gelmiştir ve bu dönemden itibaren bir “tüketim toplumu”ndan ve buna mukabil meydana gelen bir “tüketim kültürü”nden bahsedilmeye başlanmıştır.

Featherstone’a göre (2005: 142) tüketim kültürü tüketim toplumunun kültürüne gönderme yapar ve “ürünler dünyasının ve ürünlerin yapılanma ilkelerinin günümüz toplumunun anlaşılması açısından merkezi bir yer işgal ettiğini vurgulamak” anlamına gelir. Featherstone (2005: 36-37), tüketim kültürü konusuna üç farklı perspektifle yaklaşıldığını belirtir: Klasik iktisatçıların perspektifi olarak görebileğimiz birinci perspektifte tüketim kültürü, maddi kültürün tüketim malları, alışveriş alanları ve tüketim alanları biçiminde büyük miktarda birikmesine yol açan kapitalist üretimin büyümesine dikkat çeker ve soruna oldukça pozitivist ve nicel olarak yaklaşır. İkinci perspektif daha sosyolojik bir yaklaşımla, tüketim mallarının bireyler ya da sınıflar arasında yarattığı farklılıklara ve bu farklılıkların korunmasına dikkat çekerek, insanların toplumsal bağlar ya da ayrımlar yaratabilmek adına ürünleri kullanırken izledikleri farklı yollar üzerine eğilir. Son perspektif ise

tüketicinin tüketimle sağlamaya çalıştığı hazlar ve gidermeye çalıştığı arzular noktasına dikkat çeker.

Önceleri tüketim, zorunlu ihtiyaçlar devre dışı bırakıldığında, toplumsal yapıda çalışmak zorunda olmayanlara ait bir eylem olagelmıştır. Daha çok ev ve beden süslemeye yönelik olmuş ve statü hiyerarşisini korumada geçerli bir yol olarak görülmüştür. Benjamin'e göre Paris pasajları, 19. yüzyılın ilk tüketicileri için birer "rüya âlemi" olarak görev yapmıştır (Buck-Mors, 2010: 55). Pasajlar, teşhir ettiği meta ve teknolojilere bahşettiği kısa ömürle, moda ve üsluptaki hızlı altüst oluşlarla 19. yüzyılda tüketicinin başlıca mekanı olmuştur (Benjamin, 1995: 78). Pasajlar Benjamin için merkezi önemdedir; zira buralar burjuva bilincini yansıtan mekanlardır ve modern mimariyi uluslararası olarak ilk kez yansıtan yerlerdir (Buck-Mors, 2010: 57).

19. yüzyıl, tüketimin artmasıyla birlikte, metanın kullanım ve mübadele değerinin anlamını yitirip, yalnızca simgesel değerinin önem kazandığı dönem olmuştur. 20. yüzyılla birlikte ise, özellikle 1950'lerden itibaren tüketim, ücretli çalışanları da kapsayan, onları da tüketici durumuna getiren ve kitleselleşen bir hâl almıştır. Emeği ile ürettiğini, ücreti ile alması gereken yeni bir tür tüketici doğmuştur.

Kapitalist üretimde bir işçinin yalnızca emek gücü olmadığı, onun insani yönlerinin de bulunduğu keşfi, meta üretiminin artan bolluğunu eritmek için işçinin de katkısının olması gerektiği anlaşılınca dek gerçekleşmemiştir. Bu durum, Arendt'in (2000: 35-41) "insanlık durumu" dediği şeyi ortaya çıkarmıştır. "Vita activa", yani insan yaşamının, yaşamsal mecburiyetler için yöneldiği üç temel insani etkinlik olan emek, iş ve eylem, insanların üretim yapmasını sağlarken, aynı zamanda ürettikleri tarafından koşullanmalarına da kapı aralamıştır. Bu ikilik insanlık durumunu ifade eder.

Tüketim de, insanlık durumunda üretimin insanları koşullandırdığı bir olgunun ifadesi olarak görülebilir. Emek gücünün üretim için harcanmasının sonucu, emek gücünün tüketim için harcandığı noktaya varılmıştır. Üretimin bolluğu, üretim dışı zamanın, emekçiyi tüketim için zorladığı tüketim mesaisine dönüşmesine neden olmuştur: "Mesainin zincirlerinden kurtulmuş bir insanlığın bütün dünyayı özgürce

tüketebileceği ve tüketmek istediklerini her gün yeniden üretebileceği bir noktaya” gelinmiştir (Arendt, 2000: 199). Boş zaman tüketim dışında bir şeyle harcanmamaktadır. Tüketim artık yalnızca bir zorunluluk değil, yaşamın zorunlu olmayan yanları için de bir etkinliktir. Bu da açgözlülüğün ve tüketime duyulan iştahın artmasının ifadesidir. Artık dünyadaki hiçbir nesne ve değer tüketilmekten kaçamaz.

Taylorizm ve Fordizmden aldığı destekle oluşan üretim artışına paralel olarak gerçekleşen bu tüketici artışı, tüketimin denetimi ve manipülasyonu sorununu gündeme getirmiştir. Bunun sonucunda, kitlesel üretim ve tüketim, kitle iletişiminin ve reklamcılığın büyük önem kazanmasının önünü açmıştır. Yeni pazarlar inşa etmek ve kitlelerin, gözü dönmüş tüketicilere dönüştürülebilmeleri için reklam ve medya yoluyla manipüle edilmeleri gerekmiştir. Bu gereklilikten itibaren dünyanın her yerinde aynı reklamlara maruz kalan insanlar, kendilerine sunulanlar yerine dayatılan şeyleri görmek zorunda kalmışlardır (Virilio, 2002: 46).

Bu dayatmanın en büyük amacı, kamuoyunu istenildiği biçimde dönüştürebilmektir. İhtiyaçlar yaratmak için var olan reklam, bu ihtiyaçlara itaat eden, yani reklamın sunduğu ürünü alan herkesi, reklamın sunmuş olduğu tek gerçek olan hayat idealine uydurmuş olur; yani reklam, “belirli bir yaşam biçiminin oluşturulmasını amaç edinmektedir” ve reklamların yansıttığı nesnelere sahip olmak bu yaşam biçiminin oluşmasında birincil şarttır (Ellul, 2003: 421).

Oluşan bu yeni durumu en başında analiz eden ve eleştirmekten sakınmayan Frankfurt Okulu teorisyenleri, üretim alanında uygulanan tüm bilimsel ve araçsal rasyonaliteye dayalı mantığın tüketim alanına da, özellikle medya ve iletişim yoluyla, tamamen aktarıldığını iddia etmiştir. Okul mensuplarınca kitle kültürü, bir baskı, dolayısıyla da köleleştirme aracıdır. Şeyler üzerindeki egemenlik, insanlar üzerindeki egemenliğe dönüşmüştür: Kitleler, “kültür endüstrisi” sayesinde yatıştırılmış ve sessizleştirilmiştir:

Ekonomik aygıt, topyekûn planlamadan önce, metalleri otomatik olarak insanların davranışlarını belirleyen değerlerle donatıyor. Serbest değiş tokuşun sona ermesinden bu yana metaller birer fetiş karakteri alana kadar ekonomik niteliklerini kaybettiler ve bu karakter her yönüyle toplumsal yaşamın üzerine bir hareketsizlik gibi yayılmaktadır. Seri üretimin ve kültürünün sayısız acenteleri aracılığıyla norm

durumuna getirilmiş davranış tarzları bireylere tek doğal, uygun, makul davranış tarzı diye dayatılıyor. Birey artık kendini yalnızca şey olarak, istatistik ögesi olarak, success or failure (başarı ya da başarısızlık) olarak belirtiyor. Ölçütü de kendini korumak, işlevinin nesnelliğiyle başarılı ya da başarısız şekilde uyum sağlamak ve bu uyuma ilişkin karşısına konmuş modelleri örnek almaktır. Bunun dışında kalanlar, fikirler ve yasa dışı davranışlar, okul sıralarından sendikalara kadar dikkatle gözleyen kollektifin gücünü üzerlerinde duyarlar (Horkheimer ve Adorno. 1995: 46).

Kültür pazarlamasıyla uğraşan uzmanlar, kitlenin gerçekten var olan gereksinimlerini karşılatmaktan uzak bir biçimde, kitleyi yönlendirerek ona yapay gereksinimler sunma görevini üstlenmişlerdir. Marcuse'ye göre (1997: 150) de ileri kapitalizmin düzgün biçimde yeniden üretimi için gerekli olan yapay gereksinimlerin oluşmasında medya önemli bir yere sahiptir. Medya, kapitalizmin öznel çıkarlarını genel çıkarlarmış gibi toplumun geneline yansıtır. Kitle iletişim araçlarının bireylere söyleyip gösterdikleri, bireylerin düşündükleri ve bildikleri durumuna gelir. Medya, tek boyutlu düşünce ve davranışları üreten yeni toplumsal denetim biçimidir.

1980'lere gelindiğinde tüketim bir "tüketim ideolojisi" halinde tüm topluma egemen olmuştur (Bacock, 1997: 56). Tüketim adeta bir hayat tarzı olmuştur. Yeni tüketici de kitlesellikten uzaklaşarak bireyselliğe yaklaşmıştır. Artık, "bir kimsenin bedeni, giysileri, konuşması, boş zamanı kullanması, yiyecek ve içecek tercihleri, ev, otomobil, tatil seçimleri vs. mülk sahibi/tüketicinin beğeni ve üslup duygusunun bireyselliğinin işaretleri olarak görülür"(Featherstone, 2005: 140). Titizlikle seçilen malların tüketimi, kimliği biçimlendirmede birincil araçtır (Bauman, 1998a: 227). "Üzerinde ölüm simgelerinin yazılı olduğu" tüm tüketim malları gibi kimlikler de geçicidir: Kimliklere sahip olunur, sonrasında da aynı kimlikler tüketilir ve yok edilir (Bauman, 1999a: 47).

Gelişen yeni tüketim durumunu Toffler (2006: 293) önceden görüp haber vermiştir. Üstün sanayi toplumu artık sınırlı ve standart mallar sunmayacak, çeşitlendirilmiş mal ve hizmetleri beğeniye sunacaktır. Gelecekte belirli işler için özel mallardan azar azar üretmek söz konusu olacaktır. Kullanacak olanın istediği biçimde, siparişe dayalı üretim önem kazanacaktır. Tek ve aynı zevkleri paylaşanların oluşturduğu tek bir pazar yerine, geçici pek çok küçük pazardan söz etmek olanaklı olacaktır. Bu durumun alıcılar için bir seçme sorunu yaratacağının ise altını çizmek gerekmektedir. Toffler'a göre seçim olanaklarımızın sürekli olarak

artması, kişileri özgür kılmak yerine tutsak edecektir. Geçicilik, yenilik ve çeşitlilikle ifade bulan tüketim toplumu, Toffler'a göre tam da bu özelliklerinden dolayı toplumsal alanda bir "şok"a neden olmaktadır. Toffler (2006: 340) şoku şöyle tanımlamaktadır: "İnsan organizmasının fiziksel uyum sağlama sistemiyle karar verme süresinin aşırı yüklenmesi sonucu oluşan fiziksel ve ruhsal bir sıkıntı".

2. 2. TÜKETİM EYLEMİNİN SYNOPTİSİZME KATKISI

20. yüzyıla dek var olan üretim toplumunda çalışma ve üretim merkezli olarak gerçekleştirilen gözetim, 20. yüzyıl sonrası oluşan tüketim toplumunda tüketim davranışları üzerinden gerçekleştirilir olmuştur. Artık toplum düzenini sağlamaya odaklanmış olan iktidarlar bu düzenlemeyi tüketimi yönlendirerek ve tüketim davranışlarına gözcülük ederek gerçekleştirecektir.

Synoptisizm, geniş kalabalıkların hedef kitle olarak seçildiği ve bu kitlenin, tıpkı bir örneklem gibi seçilmiş bir azınlığa göre şekillendirildiği gözetimi ifade eder. Panoptikonik unsurların uygulanışı bu azınlık için geçerlidir. Diğerleri ise bu azınlığı kendi rızalarıyla gözler, izler ve onlar gibi olmaya çalışır. Bu çalışmanın en etkili ve geçerli yolu ise tüketimden başka bir şey değildir. Tüketilen maddi ve manevi unsurlarla birlikte aynı zamanda hem ruh hem de beden örnek olarak sunulan azınlığa uygun biçimde biçimlendirilmesi, disipline edilmesi ve denetlenmesi mümkün hale gelmektedir. "Yaratıcı olmaktan ziyade seçici olmaya konumlanmış tüketicilerin bilinçleri üzerindeki etki oldukça fazla haldedir"(Lyon, 2006b: 40). Bu etkiyi yaratabilmek için synoptisizm, tüketim eyleminin nesnelere sembolik değerine yaptığı vurgudan faydalanır.

Baudrillard (2010a: 68) tüketimin toplumsal mantığını iki temel ayrımla çözümler: Birincisinde tüketim, tüketim pratiklerinin kaydoldukları ve anlamlarını kazandıkları bir koda dayanan anlamlandırma ve iletişim süreci olarak görülür. İkincisinde ise tüketim, nesnelere bir hiyerarşinin içinde statüsel değerler olarak düzenlediği toplumsal sınıflandırma ve farklılaşma süreci olarak görülür. Nesnelere kullanım değerleri için tüketilmezler; hem kendi grubumuzla bütünleşme hem

kendimizi grup içinde farklılaştırma hem de grubumuzu diğer gruplardan farklılaştırma adına tüketilirler.

Tüketim toplumunun geçerli mantığı olan gösterge mantığı bir farklılık mantığıdır: Gösterge-nesnelerin her biri bir diğerine göre farklılaştırıcı ve ayırıcı olduğu için tüketilir (Baudrillard, 2008: 59-60). Bu mantıktaki tüketimin harcanan para miktarı ile de bir ilişkisi yoktur, önemli olan müsaade ettiği maksimum farklılık düzeyidir.

Baudrillard (2010a: 104) tüketim toplumunda reklamlar aracılığı ile sunulan farklılıkların sanayisel olarak üretildiğini belirtir. Tüm ürün çeşitleri, kültür, beden biçimleri, boş zaman etkinlikleri vs. yapaydır ve model olarak üretilirler. Söz konusu farklılıklar kişileri çelişkili varlıklar yapan gerçek farklılıklar olmaktan ziyade, modellerde ifade bulan ve insanları karşı karşıya getirmeyen kişiselleştirici farklılıklardır. Kişiler, farkların ortadan kaldırıldığının farkına varmaksızın, bir farklılık kültürü içinde var olma yanılışmasına kapılıp, aslında türdeşleştirilmiş ürünlerin modellerine boyun eğler. Tüm bu modeller aynı farklılık üzerinde birleşmeye olanak verirler.

Modeller kullanım değeri açısından eşitlik sunsalar da, ürünlerin simgesel değeri açısından her zaman hiyerarşiyi muhafaza ederler. Statü, toplumsal ve ekonomik konum açısından farklılık, tamamen göstergelere dayanır. Toplumdaki her bir topluluk, kullandıkları, satın aldıkları modellere göre bir diğerinden farklılaşır. Her bir topluluk dışarıdan farklılaşırken, içeride türdeşleşmeyi sürdürür. Satın alınan her bir ürün kişiyi diğerlerinden farklı kılarken, aslında aynı ürün bu farklılaştırmanın sağlanabilmesi adına standart olarak üretilmiştir. Bu noktada reklamların rolü de ürünleri tüketicinin beğenisine sunmaktan çok daha fazlası olmaktadır. Reklamlarla tüketicie sunulanlar aslında onun için önceden beğenilmiş olan modellerdir. Tüketici beğenisini ikincil olarak sergiler ve beğenisinin kendisini ve ait olduğu topluluğu ifade ettiğinden son derece emindir.

Bourdieu'ye göre beğeniler her zaman bir sınıflandırma özelliğine sahip olmuştur. Özgül meslek ve sınıf fraksiyonlarına denk düşen tüketim ve hayat tarzına yönelik tercihler ayırım yapılmasını da sağlamıştır. "Toplumsal uzamın bölgelerini ayırarak üretebileceğimiz sınıflar, yalnızca varlık koşulları açısından değil, aynı

zamanda da kültürel pratikleri, tüketimleri, siyasal kanaatleri vs. açısından da olabildiğince türdeş eyleyicileri bir araya toplar”(Bourdieu, 1995: 32). Kitlesele bir biçime bürünmeden evvel bir statü hiyerarşisi yaratmada etkin bir yöntem olarak görülen tüketim mallarının simgesel çağrışımları, tüketim toplumunda da farklı yaşam biçimlerini ve farklı statü ve sınıf mensuplarını ayırt etmede önemli bir yer işgal etmektedir.

Her sınıfın, sınıf içindeki her bir fraksiyonun kendine ait bir “habitus”u vardır. Habitus, eyleyici ya da eyleyiciler grubunun kültür ürünlerini, pratiklerine (eğlence, tatil, hobi, eğitim, sanat, meslek vs.) yönelik beğenisini ve varlıklarını (mallarını) birleştiren, şekillendiren, bilinçdışı ve sorgulanmaksızın kabul edilen tercihlere gönderme yapan bir üslup birliğidir: “Habitus, bir konunun içkin ve bağıntısal özelliklerini birlikçi (üniter) bir yaşam stilinde, yani insanların, malların/varlıkların, pratiklerin tercihindeki birlikçi bir bütünde dile getiren can verici ve birleştirici kökendir”(Bourdieu, 1995: 23). Habituslar farklılaşmıştır, ayrılmıştır; aynı zamanda da farklılaştırıcı ve ayrıştırıcıdır. Her grup, sınıf ve bunlar içerisindeki fraksiyonlar farklı habituslara sahiptir. Tüketim biçimi, tüketim nesnelere, bu nesnelere tercihi ve kullanım biçimi, sınıfsal farklılıkları oluşturmada oldukça etkiliyken, aynı zamanda sınıfsal farklılıklar da tüketim biçimini, tüketilecek nesnelere, bu nesnelere tercihini ve kullanım biçimlerini etkilemektedir.

Tüketim toplumu, farklılaştırmaya ve statü belirlemeye yarayan göstergeleri her yerde, aç gözlü biçimde tüketmek üzerine kurulu bir gerçeklik yadsımasıdır (Baudrillard, 2010a: 28). Her şey, ihtiyaçlar dışında sahip olunan “fazladan şey”in uğruna yapılan savurganlıktan ibarettir (Baudrillard, 2010a: 43). Bu fazladan şeyin barındırdığı simgesel değer, tüketimin eşitlik sağlayan ve mutluluğa götüren zorlu yolunun başlangıcı ve amacıdır. Nesnelere bir işe yaramaktan ziyade bir şeyleri gösterdikleri, çeşitli anlamlar taşıdıkları için tüketilirler. (Baudrillard, 2010a: 147). Tüketim toplumu, şu ilkesel tutumun benimsemesine yol açmıştır: “Görünen şey iyidir, iyi olan şey görünür”(Debord, 2006: 39). Gösteri, iktisadi tahakkümün var olmaktan sahip olmaya evrilen çizgisinin son aşamasının “gibi görünme”ye vardığına işaret eder. Biyolojik varlığın korunma çabası, bu çabayı daha çok şeye sahip olarak sürdürmeye varmış, oradan da, var olduğundan daha farklı görünmeye yaradığı noktasında maddi ve manevi unsurların sonsuzca tüketimine ulaşmıştır. Önceleri var

olmakla yetinen insanoğlu, var oluşuna farklı biçimler verme isteğiyle sınırsızca tüketmektedir.

Moda adlı durmak bilmez anlam üretimi de insanları sürekli olarak yeni göstergeler bulmaya zorlar (Baudrillard, 2008: 79). Bu bağlamda üretim de tamamen “ihtiyaçlar” için üretmekten ziyade “ihtiyaçlar sistemi” için üretmeye kaymıştır. İhtiyaçlar sistemi adına üretim, üretilen nesnenin simgesel/göstergesel değerine olan ihtiyacı doğrultusunda gerçekleşir. “Tüketilen mallar ve deneyimler önceden paketlenmiş, düzenlenmiş, yaratılmış ve tüketicide istenen tepkiyi uyandırmak üzere kodlanmıştır”(Bacock, 1997: 58).

Panoptikon özel olanla savaş halindedir. Özeli, kapatılma mekanlarının kamusal alanı içinde çözmeye çalışır. Synoptikon ise, kamusalın özel olan tarafından işgalini, sömürgeleştirilmesini ifade eder. Özel bir yaşam biçimi (politika, bilim, sanat vs. dünyasının yıldızları), tüm yığınlar için bir ideal olarak sunulur. Dolayısıyla synoptik gözetimin hakim olduğu tüketim toplumu kültür tüketimine son derece önem veren bir topluma dönüşmüştür. Bir tüketim nesnesine dönüşen kültür, satın alınan nesnelerin sembolik değerleri sayesinde oluşturulabilmektedir.

Kabaca synoptisizmde söz konusu olanın, panoptikonun günümüze uyarlanarak synoptisizm görüntüsü altında yaşamaya devam etmesi olduğunu söyleyebiliriz. Panoptikonik kontrolün eskisi gibi etkili bir biçimde devam etmesi, bu sistemin kendisini bir reforma tabi tutması ile gerçekleşebileceğinden, panoptikonik ilkeler, halkın bilincinin panoptikonik kontrolle aynı anlayışa sahip olabilmesi adına revizyona uğratılmıştır. Her bir panoptikonik ilke, tüketime uygun paketler haline getirilerek günümüz tüketim dünyasının hizmetine sunulmuştur.

Çoğunluğun azınlığı gözetimi, kendi kendine kontrolün biçim değiştirmiş doruk noktasıdır. Gözetimin gözetlenen tarafı, gözetim ne şekilde olursa olsun, her zaman kendisini gözetleyeni gözetler ve onun kurallarına uymadığında başına gelebileceklerden, kendi kendini kontrol ederek, kendini korur. Synoptisizmle de yapılmak istenen zaten budur: Gözetleyenleri gözetle ki onların standartlarına uygun duruma gelerek normal ol! Yalnız önemli bir noktada farklılık görülmektedir: Synoptisizmde gözetleyen çoğunluk, kendisini gözetleyen azınlığın varlığından haberdar değildir; en azından gözetleyicilerin uyguladıkları yöntemlerin birer

gözetim yöntemi olduğunu anlayamaz ve bu yüzden de bu yöntemlere itaat ederler. Çoğunluk, sonsuz bir özgürlük yaşadığı yanılsamasıyla düzenin bir parçası haline getirilmektedir.

Son haliyle gözetim, yalnızca dışlananların ve toplumun huzurunu bozanların ya da topluma yararı olmayanların gözetilerek normalleştirildiği panoptikon modelinden de, potansiyel şüphelilerin potansiyellerini açığa çıkarmasının yeni teknolojilerden destek alınarak önlendiği süperpanoptikondan da farklılaşır. Panoptikon modelinde zorla, süperpanoptikonda ise sürekli bir paranoya hali yaratma ile gerçekleştirilen düzene uydurma, synoptisizmle yerini, satın almayla ve düşünsel ayartmayla ulaşılan haz halinin düzene uydurmasına bırakmıştır.

Tüketim toplumunda tüketim, doğal, karşılanması bir zorunluluk olan, gerçek ihtiyaçlardan ziyade oluşturulan, yapay, hatta sanal ihtiyaçların giderilmesi için yapılır. O kadar ki, yapay ihtiyaçlar doğal ihtiyaçlardan daha elzem bir hale gelmiştir. Tüketici tüketirken, ihtiyaçlarını istek ve beklentileri noktasında gidererek bir doyum sağlama isteğindedir. Ancak bu doyum hiçbir zaman sağlanamaz. Zira üreticiler sürekli olarak sahte ihtiyaçlar üretip, insanları sürekli olarak doyum arayışında tutarlar. Tüketme arzusu; tüketimle sahip olunan metanın sağlayacağı tatmin duygusu, tüketim kapasitesinin maksimum düzeyde olabilmesi için hiçbir zaman yok edilmek istenmez. Tüketim toplumunda ihtiyaçlar sınırsız biçimde ve arzular da sürekli olarak üretilebilir. Bu durumda, tüketimden alınacak ve tüketimi bir yerde durdurmayı sağlayacak tam bir tatmin de önlenmiş olur. “Tüketim toplumunun kısıkcındaki tüketici, mümkün olan en kısa zamanda tüketmeli, tüketicinin tatmini anlık olmalı ve bir an önce yeni tatminsizlikleri oluşmalıdır” (Karakaş, 2006: 314). Böyle bir sistemde tüketicinin tek görevi, tüketicilik eylemini, tüketim için düzenlenmiş alanlarda, istikrarlı olarak sürdürmektir.

Tüketim, gösterge ve semboller aracılığıyla arzu üretilmesi ile bir ideoloji özelliği kazanır ve toplumsal ve bireysel denetim ve uyutma için bir araca dönüşür. Tüketim toplumu insanlara, tüketici olma normundan başka bir şey öğretmez. “Pazarın onları zaten seçmiş, tüketici biçimde eğitmiş ve böylece onları pazarın çekiciliğini inkar etme özgürlüğünden yoksun bırakmış olması” da işleri oldukça kolaylaştırır (Bauman, 1999a: 43). Söz konusu denetim; bireysel ve toplumsal

biçimlendirme, ihtiyaç yaratma ve reklamlarla bu ihtiyaçları sunma doğrultusunda gerçekleşen bir “ayartma” şeklindedir (Bauman, 2001b: 273). Sistemin işleyişine hizmeti yalnızca mal ve hizmet tüketerek gerçekleştiren birey, statükoya uyumlu, muhalif eylemleri aklından bile geçirmeyen ve geleceğe yönelik düşüncesi yalnızca bir sonraki tüketim nesnesine yönelmiş olan bir denetim nesnesine dönüşmüştür.

Toplumsal bütünlüğün sağlanması için bireyleri özerk özneler olarak yıkması ve toplumsal içinde eritmesi gereken panoptikon ve süperpanoptikonun aksine synoptikon, bireysel olanı, kişisel enformasyonu, tüketerek oluşturulan bireysel kimlikleri toplumsal alanda dolaşıma sokmaktadır. Tüketiciye özel ürünlerin bireysel tüketiminin hep birlikte gerçekleştirilmesi ve tek bir yaşam biçimine ulaşma idealinde birleşme dışında toplumsal bütünleşmeden söz edilemez.

Artık herkesin, yaşı ve sınıfsal kökeni ne olursa olsun, yeknesaklıktan uzaklaşarak dilediği gibi biri olma lüksüne kavuştuğu, kendisini istediği biçimde ifade edebildiği bir farklılık ve moda bolluğu dönemi gelmiştir. Bu yeni dönemde sabit statü gruplarına ve bu grupların statü hiyerarşisini belirleyen simgesel mallara yer yoktur; bir araya getirilen çok çeşitli ürünlerle (giysiler, mobilyalar, bedensel özellikler vs.) bireysel bir hayat tarzı oluşturma projesi hayata geçmektedir. Artık kişiler kamusal alanda daha akışkan kimliklerle temsil edilmektedir: “Kişi ve kişinin temsili, sabit hiyerarşik statü ve sınıf sembollerinden çok, tarz ve moda bağlı hale gelmiştir. Kentsel alan ticarileşmiş modalar ve yaşam tarzlarına dayanan temsille ilişkili çatışmaların yaşandığı rekabetçi bir arenaya dönüşmüştür”(Turner, akt. Işık, 2004: 37).

Bireyler her türlü ürün ve hizmeti kişiye özel olarak tüketme imkanı bulmuştur. Eğlence, haber, kamusal faaliyetler, vs. gibi alanlardaki hizmet ağları “isteğe göre” hizmet (Törenli, 2004: 83-84) verecek şekilde organize edilmektedir. Bu hizmet sunumu, yapılan pek çok yenilikle sürekli geliştirilmektedir: Elektronik alışveriş, elektronik bankacılık, ofis dışı çalışma uygulamaları, istek üzerine hizmet verebilen televizyon hizmetleri, elektronik kütüphane-kitap ve basılı metinler, uzaktan eğitim hizmeti, telekonferans, elektronik posta vs.

İsteğe göre hizmet, bir süre sonra, kişilik bilgilerinin ele geçirilmesiyle bireylere, onların istedikleriyle değil, onlara sunulanlarla yetinmeleri gereğini

dayatır. Kişilerin özel bilgilerini ele geçiren şirketler ya da isteğe göre hizmetleri belirleyenler, kişiye özel olarak sundukları hizmetlerin sunulan bireylerce isteniyormuş yanılığını da hizmetlerle birlikte pazarlamaktadır.

Bireysel tüketim her zaman homojenleşmeyle el ele gitmiştir. Tüketici, büyük bir tüketici cemaatinin içerisinde yer alması, herkes gibi meta tüketmesi, tüketim amaçları noktasında cemaat üyeleri ile birleşmesi gibi noktalarda büyük bir homojenleşme yaşamıştır.

Oluşan yeni tüketici tipi, Jameson'ın "geç kapitalizmin kültürel mantığı" dediği postmodern dönem içerisinde şekillenen bir tüketicidir. Jameson'a göre (1994: 23) postmodernizm, pek çoklarının iddia ettiği gibi post-endüstriyel toplum denen düzenin kültürel başatlığı olmaktan çok, kapitalizmin geçirdiği dönüşümlerin yeni bir aşamasının yansıması ve bu dönüşümle ortaya çıkan bir süreçtir. Geç kapitalizmde net bir sosyal statü hiyerarşisi ve bu hiyerarşinin tüketime dayalı zevklerle biçimlenişi söz konusu değildir. Yüksek kültür ile ticari kültür ya da diğer adıyla kitle kültürü birbirine karışmış bir haldedir. Farklı, birbirini dışlayan tüketim kalıplarının yerini, bir araya getirilmiş, esnek tüketim kalıpları almıştır. Jameson'ın (1994: 60) ifade ettiği gibi, postmodernizmde "farklar ilişki kurar". Herkesin kendi tarzını bulmak adına çok çeşitli seçenekler arasından değişik kombinasyonlar yapması, tüketimi etkileyerek doruk noktasına ulaştırmıştır.

Tüketimin son derece bireyselleştiği bu dönemde, arzu da tüketimin önemli bir meselesi haline gelmiştir. İnsanlar istediklerini, arzuladıklarını tüketirken, bu istek ve arzular da önceden belirlenip biçimlendirilir. Tüketiciler, üreticiler tarafından sürekli olarak, üreticilerin sunduğu yaşam tarzlarına cevap verecek şekilde biçimlendirilirler. Seçimini kendisi yapmayan, ne istediğine kendisi karar vermeyen, ihtiyacını kendisi belirlemeyen, arzusunu kendisi yönlendirmeyen, bu gibi durumlarda hep edilgen olan tüketicinin özgür olduğundan söz etmek de artık imkânsızlaşmıştır. Zorunlu ve gerçek ihtiyaç için tüketmenin yerinin oluşturulmuş ve dayatılmış yapay ihtiyaçlar için tüketmenin aldığı bu yeni toplumda bireyler ancak özgür olduklarını zannedebilirler.

Tüketim toplumu, küresel tüketim piyasasının da etkisiyle, her türlü ürünü herkes için ulaşılabilir kılmıştır. Küresel piyasada satışta olan her ürün, dünyanın

görüş alanı içine girer. Yüksek fiyatından dolayı elde edilemeyen ürünlerin bile “çakma”ları elde dilerek tatmin sağlanmaktadır; hem üreticiler hem de tüketiciler açısından. Bu durumun bireyler ve sınıflar arasındaki eşitsizlikleri gideriyormuş gibi görünmesi bir yanıltmacadır. Zira tüketilen her bir ürünün gerek maddi gerek simgesel değerleriyle birlikte o ürünü tüketenlere ait bir tüketim cemaati oluşmaktadır. Tüm tüketicilerin birleştiği tüketim alanı içerisinde, belli bir markayı tüketenler, çakma ürünler kullananlar, tüketim hızı yavaş olanlar/fazla olanlar, yalnızca elektronik tüketimi önemseyenler, tekstil ürününden başka şey tüketmeyenler vs. gibi cemaatsel yapılar, farklı fraksiyonlar doğmaktadır. Toplumda var olan eşitsizlikleri daha da artıran tüketim toplumu bununla da yetinmemiş kendi eşitsizlik türlerini yaratmıştır.

Tüketim toplumu yoksulluğu kendine uygun hale getirmiştir. Bauman yoksulluğu genel olarak “toplumda belirlenmiş normlara uygun olarak yaşayamayan, bu normları ihlal eden insanlar” olarak belirlemiştir (Bauman, 1999a: 126). Tüketim toplumunun yoksularının ihlal ettiği norm da tüketim eylemidir. “Yeni yoksullar”, tüketme konusunda oldukça yetersiz olan insanlardan oluşur; ister maddi olanakları elvermesin, ister tüketim toplumunun ayartmalarına kulak tıkamış olsunlar. Panoptikonik toplumun norm ihlalcileri olan efendisiz aylaklar kapatılma kurumlarına kapatılarak denetim altına alınmaya çalışılmıştı. Tüketim toplumunun norm ihlalcileri ise reklam ve propaganda yoluyla ayartılarak denetim altına alınmaya çalışılmaktadır. Panoptikonik toplum norm dışı unsurların üretime katılmasını sağlamaktaydı, tüketim toplumunda ise norm dışı unsurların tüketime teşviki söz konusu olmuştur.

Bireyselliklerin tüketilen metalarla oluşturulması, bu metaları tüketenlerin birbirlerini gözetim altında tutmalarına yol açar. Bir bireyin yeterince tüketiyor ya da tüketemiyor olduğuna, diğer bireylerce karar verilir ve yetersiz tüketiciler tüketici cemaatinden dışlanırlar. Ancak bunlar, potansiyel tüketiciler olmaları itibarıyla tüketim üreticilerinin bakışından asla kurtulamazlar. Onları yeterli tüketim düzeyine ulaştırmak ya da bu yolda çabalamalarını sağlamak ise, tüketici cemaati –özellikle kitle iletişim araçlarını kullanarak- onların gözünün önünden ayırmamaktan geçer. Onları tüketime sürekli olarak teşvik edecek tüketici cemaat, bir örneklem niteliğine

bürünerek yetersiz tüketicilere sürekli olarak sunulur; onların da diğerleri gibi olması beklenir.

Gözetim burada çok boyutludur. Kişisel verileri için tüm tüketiciler gözetim altında tutulur; tüketiciler kendi bireysellikleri adına birbirlerini gözetim altında tutarlar; kusursuz tüketiciler kusurlular gibi olmamak ve yaşam alanlarında kusurluların tacizlerinden korunmak için, kusurlu tüketiciler de kusursuzlar gibi olabilmek için birbirlerini gözetim altında tutarlar.

3. MAHREMİYETİN İHLALİ VE TOTALİTERİZM TEHLİKESİ

Enformasyon teknolojilerinin kontrolsüz gelişiminde, bu teknolojilerin tehdit ve olumsuzlukları ne kadar fark edilirse edilsin, bu teknolojilere teslim olup onların vaatlerinden yararlanmak her zaman daha çekici gelmiştir. Enformasyon toplumuna ister olumlu ister olumsuz yaklaşılsın, şu gerçek inkar edilemez: Enformasyon teknolojileri toplumsal ve bireysel gözetimin gücünü artırmıştır. Dünya bir yandan hiç olmadığı kadar özgür bir ortam haline gelmiş, diğer yandan kişisel hayatlara ait bilgilere ulaşabilmenin kolaylığı ile insanlar daha görünür kılınarak mahrem alanları ve özgürlükleri ihlal edilmiştir. Özellikle bilgisayarlı denetim bunu oldukça kolaylaştırmış ve yaygınlaştırmıştır.

Gözetimi kolaylaştırıp ekonomik hale getiren enformasyon teknolojileri, gözetimin gizlenebilmesini de kolaylaştırmıştır. Gözetleyenin oldukça iyi biçimde gizlenebilmesine olanak veren enformasyon teknolojileri, gözetlenenleri de aynı oranda şeffaflaştırmıştır. Sürekli gelişim halinde olan enformasyon teknolojileri ile daha çok enformasyon daha geniş kitlelere daha hızlı bir biçimde ulaşabilmektedir. Küreselleşerek sürekli küçülen dünyada bilgisayar ve ağ sistemleri, özellikle de internet sürekli önem kazanmaktadır; zira küçülen dünyada insanlar arası etkileşim ve iletişimin, enformasyon paylaşımının en önemli araçlarıdır.

Enformasyon teknolojilerinin yaygınlaşması, bu teknolojilerin meşruiyetlerini kabul ettirme çabalarıyla şekillenir ve bu anlamda birer “ideolojik aygıt” (Althusser, 2002: 36) halini alırlar. Bu ideolojik aygıt bir yandan baskı altına alma sürecini gizlerken, diğer yandan da özel yaşamın en küçük ayrıntılarına sızabilecek denli yaygınlaşmıştır.

Söz konusu ideolojik aygıtlarla Marcuse’un “tek boyutlu insan”ının oluşumu oldukça kolaylaşmıştır. Bu, özellikle kitle iletişim araçları ile yayılan ürünlerin birer öğreti ve yaşam tarzı olarak sunulup kabul ettirilmesi ile sağlanmaktadır. Enformasyon teknolojileri insanları aynı ve istenildiği biçimde şekillendirmenin baş aracı olmuşlardır. Enformasyon teknolojileri, iktidar sağlama ve özne yaratma üzerinde oldukça etkilidir; hatta temel araçtır. Çağdaş toplum veya bir diğer ifadeyle ileri endüstri toplumu, bireyi denetleme alanını oldukça geniş bir alana yayabilmiştir:

Üretici aygıt ve ürettiği mallar ve hizmetler bir bütün olarak toplumsal dizgeyi satar ya da dayatırlar. Kitle ulaşım ve iletişim araçları, konut, besin ve giysi türündeki metalar, eğlenme ve bilişim işleyiminin direnilemez ürünleri kendileri ile birlikte buyurulan tutum ve alışkanlıklar, belli anlaksal ve duygusal tepkileri de iletir ve bunlar tüketicileri az çok hoş bir biçimde üreticilere ve bunlar aracılığıyla bütüne bağlarlar. Ürünler beyin yıkayıcı ve bilinç ayarlayıcıdır; kendi yanlışlığına karşı bağışık olan yanlış bir bilinci geliştirirler. Ve bu yararlı ürünler daha çok toplumsal sınıf için ve daha çok birey için erişilebilir olurken, beyin yıkama reklam olmaya son verir, bir yaşam yolu olur (Marcuse, 1997: 22).

Enformasyon teknolojilerinin kullandığı ve enformasyon teknolojilerini kullanan gözetim pratikleri, bir taraftan önceden bilerek tehlikelere hazırlıklı olmaya imkan verirken, diğer yandan da özel yaşama ve mahremiyete yönelik müdahalelerin odağı haline gelir.

Kamusallığından vazgeçerek kendilerine ait özel alanlarında kalmayı bile tercih etseler de insanlar için kamusal ve özel alan arasındaki ilişki bozulmuştur. Zira bireyler mahrem alanlarına çekilmiş olsalar da, toplumsallaştırma kurumlarının ve kitle iletişim araçlarının etkisiyle mahremiyet alanının içine toplumsal güçlerin akınları sirayet etmiştir. Özel yaşam kamunun istilasına uğramış; kamusal yaşam, özel alanların teşhir edilmesi ile gerçekleştirilebilir olmuştur.

Özel yaşama dahil olan tüm davranışların detayları, gelişen teknolojinin olanakları sayesinde, kamusal alanda dolaşıma sokulmaktadır. En gündelik ve en mahrem kişisel veriler, gerek devlete ait gerekse özel pek çok küresel veri tabanında dolaşım halindedir. Kamusala karşı her zaman bir sığınak işlevi görmüş olan özel alan, giderek artan biçimde kamuya açık gözetimin mekânı haline gelmiştir. Bu durum da, mahremiyetin korunması ile ilgili tartışmaları gündeme getirmiştir.

Bireyler, kamusal alanda da özel alanlarında da mahremiyetlerini koruyamama endişesi yaşamaktadırlar. Artık, “Tek Devlet” toplumunun “Sayıları” gibi, camdan küpler içerisinde yaşamaktayız (Zamyatin, 2010). Ancak onlar bizden daha şanslı gibi görünüyor: En azından kendilerine ayrılan kişisel saatlerinde küplerinin perdelerini örtme iznine sahipler. Bizse her an her yerde her zaman kuşatma altındayız. Cinselliklerini kapalı perdeler ardında yaşama “özgürlüğüne” sahip “Biz” romanı vatandaşlarının aksine, gözetimin kısılcısından kaçamayan bizler, cinselliğimizi bile başkalarının gözetimi altında yaşıyoruz.

Enformasyon teknolojilerinin gözetime sağladığı en büyük kolaylık, gözetimin temel ayaklarından birini oluşturan bilgi toplama işini oldukça ekonomik, hızlı, yaygın ve yoğun hale getirmesi olmuştur. Bürokratik dosyalama sistemiyle karşılaştırıldığında, görece oldukça az yer kaplayan veri tabanları, başlangıçtaki yatırım giderinden sonra ucuzca işletilebilmektedir. Kolayca ve hızlıca toplanan bilgiler yine kolayca ve hızlıca işlenmekte, dolaşıma sokulmakta; bilginin denetiminin kolaylaşması ve hızlanması da toplumsal denetim ve gözetimin kamusal ve özel yaşamın her anına girmesine olanak tanımaktadır. Bu durumsa mahrem alanların ihlali ile ilgili tartışmalara yol açmaktadır. Mahremiyet alanı bugün, “kitle iletişim araçlarının tüketim kültürüne dayalı kamusalılığı üzerinden çekirdek ailenin iç dünyasına sızan toplumsal güçlerin akınlarını başlattığı gediğe dönüşmüştür”(Habermas, 2003: 283).

Bilişim teknolojilerinin olanakları sayesinde hayatın en sıradan ve mahrem alanlarının bile gözetime tabi olabildiği günümüzde mahremiyete saldırı, bilgi toplama, depolama ve bilgiyi bilgisayara aktarma; bireyler hakkındaki bilginin yayılması; bireyleri dikizleme, takip etme, izleme ve onların fotoğraflarını çekme; hususi yerlere girme ya da zorla girme; başkalarının konuşmalarını gizlice dinleme;

telefon konuşmalarını gizlice dinleme, mektuplarını, e-postalarını okuma; bireylerin izin vermedikleri testlerden geçirilmesi ve bilginin zorla ifşa edilmesi gibi tipik saldırılardan oluşur (Güven, 2007: 144).

Kişilerin kendileri ile ilgili veriler üzerinde kendi kullanım tekellerinin olmaması; kişisel verilerin kimler tarafından, hangi amaçla, ne şekilde, ne zaman toplandığı; nerede ve ne uzunlukta saklandığı; kimler tarafından ne şekilde kullanıldığı gibi konularda tamamen edilgen olmak insanları endişeye sevk etmektedir. Kimliği ve çoğu zaman da araçları belirsiz gözeticiler, hiç fark ettirmeden topladıkları verileri değiştirme, çarpıtma, istedikleri gibi yansıtma; hatta bu verilerden yola çıkarak yeni veriler yaratma lüks ve tekeline her zaman sahiptirler.

Devlet, ticari kuruluşlar, bireyler vs. her türlü kişisel kayda (telefon konuşmaları, e-postalar, PC kayıtları, sağlık kayıtları, ekonomik kayıtlar, vs.) rahatlıkla ulaşabilmekte, bu kayıtlar, kişilerin izni olmaksızın depolanmakta, bilinmeyen kişi ve kurumlarca, bilinmeyen biçimlerde, bilinmeyen nedenler için kullanılabilir. Dolayısıyla bu kişi ve kurumlar, bilgisi toplanan kişinin kendisiyle ilgili, kişinin kendisinden daha fazla bilgiye sahip olmaktadır. Bu konuda devletin ve resmi kurumların iddiası, bireylerin güvenliğinin bireyler hakkında elde edilen verilerle doğru orantılı olduğu noktasında toplanmaktadır: Ne kadar çok bilgi, o kadar çok güvenli ortam. Bu durum, bireylerin, kendilerine ait bilgiler üzerindeki hakimiyetlerini kaybetme ve bilgiyi elinde bulunduranların etkisi altına girme riskiyle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Kişilerin özel alanları kamunun paylaşımına sunulmuştur. Bireysel özgürlüklerin artma eğilimi, devlet, kurum ve bireylerin, teknolojik gelişmelerle birlikte artan oranda, özel hayata müdahil olma eğilimiyle paralel gelişmektedir.

Enformasyon mahremiyeti, özellikle iletişimin küreselleşmesiyle birlikte daha da tehlikeli bir konuma ulaşmıştır. Kişisel bilgisayarları sayesinde özel mekanları ve kişisel sınırları içerisinde ulusal sınırları, etnik gruplarını, sınıflarını vs. aşabilen ve küresel yurttaşlığa dahil olan bireyler, aynı zamanda pek çok denetim, gözetim ve baskı mekanizmasının da içine hapsolmaktadırlar.

Gözetimin mahremiyeti ihlal ettiği aşikârdır. Ancak aksini iddia etmek de mümkün görünmektedir: Gözetim, mahremiyet için duyulan arzudan kaynaklanır.

Modern toplumlar “yabancı”ların bir arada olduğu toplumlardır. Bu yabancılar, girdikleri tüm toplumsal ilişkilerde –alışverişten sağlığa, eğitime- birbirlerinden güven talep ederler. Bu güveni sağlamak ise geleneksel toplumlardaki gibi bir ortak mevcudiyet alanında, yüz yüze ilişkilerle sağlanamayacağından, modern örgüt, kurum ve organizasyonlara devredilmiştir. Bu yapılar, güvenilirliğin sağlanmasını, yabancılar hakkında veriler toplayıp, bunları gerektiği zaman gerektiği şekilde kullanarak gerçekleştirirler. Burada, bir yabancının mahremiyetinin korunması, diğer yabancılarının mahremiyetlerinin ihlalini gerektirmektedir. Ancak her bir yabancı tüm koşullarda diğerlerini gözetime kurban ettiğinden ve kendisi de onlarla birlikte aslında gözetim kurbanı olduğundan, burada bir eşitlik olduğu iddia edilebilir. Yine de şu gerçek hiç değişmez: Her insan, kamusal alanda mahremiyete sahip olmak ister.

İktidarların hem kamusal hem de özel alanları kontrol etme çabası özel alanları kamuya açık hale getirmiştir. Bu durumsa ürkütücü olduğu kadar gereklidir. Çünkü “hem bireyin kendini güvende hissetmesi hem de var olan (ister demokratik ister totaliter) siyasal sistemin kendini güvende hissetmesi için karşılıklı birbirlerine açılmaları zorunluluğu”(Bağlı, 2000: 239) söz konusudur. Bu zorunluluk, modern ulus-devletlerin totaliterliğe doğru bir eğilim göstereceğine dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Giddens’a göre (2005: 382) totaliter yönetim, devletin halkın gündelik faaliyetlerinin içerisine yoğun olarak girebildiği toplumlarda mümkündür ve ulus-devlet bunu başarıyla gerçekleştirmiştir. Özellikle sapkınlık polisliği ile idari güç günlük yaşamın ayrıntılarına ve en gizli kişisel eylemlere girmiştir. Bunu, sürekli gelişen bilgi toplama olanakları sayesinde yaygınlaşan idari gücü ile yapmıştır. İzleme ve gözetime dayalı idari güç devletlerce farklı amaçlar için kullanılabilir: Refah politikalarını belirleme ve uygulama ayrıntılı gözetimler ve bilgi toplama sayesinde mümkündür. Ancak, toplanan bilgiler, faaliyetlerin düzenlenip yönlendirilmesinin aracı da olabilir. Yani hükümetler, cömert refah programlarını teşvik edebildikleri gibi, politik ve medeni hakları acımasızca azaltabilir de.

Ulus-devletin kaçınılmaz olarak totaliterizme götüreceği düşüncesi Hardt ve Negri’de (2003) de kendisini gösterir. Onlar için totaliterizmden kaçmak imkansızdır. Hatta totaliterizm, ulus-devletler için bir amaç haline gelmiştir. Bunun

en iyi göstergesi ise ulus-devletin, çeşitlilikleri barındıran bir birlik alanı olan ve kendi dışındakilerle bir ayrıma girmeyen çokluk içindeki farklılıkların eritilmesi ve nüfusun homojenleştirilmesi yoluyla kendi içinde özdeş ve homojen olmayı seçerek dışarıya karşı farkını ortaya koyan bir halk meydana getirme girişimidir. Bu girişimin en iyi yolu ise her zaman gözetim pratikleri olmuştur diyebiliriz. Çokluğun temsilciliğinin halk; halkın temsilciliğinin ulus; ulusun temsilciliğinin ise -nihai olarak- devlet tarafından gerçekleştirildiği böyle bir düzende her bir temsilci temsil ettiğini kontrol altına alma ayrıcalığını kazanır ve totaliterlik böylece kaçınılmazlaşır.

Lyon (2006a: 62) ise modern gözetim toplumlarının asla totaliter bir yapıya dönüşemeyeceğini savunur. Zira gözetim toplumunda devlet, veri elde edip bu verileri saklama ve kullanma konusunda bir tekele sahip değildir.

Kişisel veri tabanları devlet idaresinin doğrudan sınırları içindeki alanlardan ziyade, bu alanlarla iletişimi –özellikle bilgisayarlar aracılığı ile- kolayca sağlayabilen özel sektörde hızla artmaktadır. Devlet, gözetim verilerinin aktığı pek çok sektörden yalnızca biri haline gelmiştir. Dolayısıyla gözetim verilerinin merkeziliğinden söz etmek de mümkün değildir. Devletin gözetim gücünün diğer sektörlerle eşitlenmesi ve tekelin ortadan kalkması gözetim pratiklerinin kapsamını genişletmiş ve yoğunlaştırmıştır.

4. GÖZETİMDE MEŞRUIYET SORUNSALI

Enformatik gözetimi kolaylaştırmaya yönelik uygulamaların çoğu neredeyse hiç müzakere edilmeden yürürlüğe konmaktadır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri, gözetim kurumlarının veri koruma ve özel alana dair yasalarla ilgili konularda hassasiyeti koruduklarına dair taahhüt vermeleridir. Getireceği faydanın ödeyecekleri bedelden daha fazla olacağına inanan ya da inandırılan insanlar, kişisel verilerinin elde edilmesine göz yummaktadır. Aynı durum,

insanların yanlış bir şey yapmadıklarına inanıp, buna bağlı olarak, saklayacakları ve korkacakları bir şeyleri olmadığına inandıklarında da geçerlidir.

Gözetim teknolojilerinin toplumsal yaşamda güvenliği sağladığı düşünülerek ona karşı çıkılmamaktadır (Lyon, 2006a: 95). Zira bu teknolojiler, suç konusunda caydırıcı nitelikte görülmektedir. Gözetimle korkuya yol açan tehditlerin önlenildiği düşünülmektedir. Ayrıca, toplumu sürekli olarak yabancıların istila alanı olarak algılamak, yabancılarla birlikte yaşıyor olmak, kişilerin toplumda her an zarar görebilecekleri endişesini barındırmalarını, bu da gözetime dayalı güvenlik isteğini körüklemektedir. Örneğin terör korkusu, insanların gözetlenmeye karşı çıkmamalarında en önemli etkenlerdendir. Hatta bu bağlamda çeşitli korku atmosferleri yaratılarak, tehdit altında olduğuna inandırılan halkların gözetime razı edilebilmeleri sağlanmaktadır.

Toplum güvenliği artırabilmek adına teknolojiye başvurmaktadır. Güvenlik için teknoloji ise herkesi ve her şeyi güvenilmez yapmaktadır; zira böyle bir toplumda herkes potansiyel suçlu, her şey düzen ve huzur bozucu bir tehdit halini almaktadır. Güvenlik artırıcı her tür gözetim mekanizması, toplumun yararına olduğu için kabul edilir. Gözetim araçları, önceden bilmeye bağlı olarak, riski en aza indirmenin yolu olarak görülür. Dışarıdaki denetim ve gözetime maruz kalmanın, dışarıya kapatılmanın, içerisi olarak hapisane ya da diğer kapalı denetim kurumlarına kapatılmayı engelleyeceği düşünülmektedir.

Gözetim toplumunda bireyler kendilerini izleyenleri görmeseler de izlendiklerinin farkındadırlar ve bu da onların kendi güvenliklerinden emin olmalarına neden olur. Zira, kendilerine zarar verecek olanların gözetim altında olduğundan emindirler. Ayrıca gözetim bir disiplin tekniği işlevini görerek, kişinin kendi kendisini de gözetlemesine neden olur. Hem kendi üzerindeki gözetime destek vererek sapkınları ortaya çıkarmak, hem de uygun davranışlarda bulunarak sapkınlık arasına girmekten kurtulmak adına bireyler, gözleniyor olabilecekleri ihtimali ile kendilerini başkalarının gözünden bakıyormuş gibi değerlendirerek, hareketlerini kontrol ederler. Böylece gözetim içselleştirilmiş ve uygulayımı kolaylaştırılmış olur. Ayrıca gözetim, bakılanların varlıklarının nedenine dönüştürülmektedir. Gözetime maruz kalanlar, bu maruz kalışı mevcudiyetlerinin ve önemsendiklerinin göstergesi

olarak alırlar. Bu anlamda gözetimin, olumlu anlamda oldukça üretici olduğu söylenebilir.

Gözetimin meşru olarak kabul edilmesinde bir diğer etken de bireylerin izlemek ve izlenmekten duydukları haz olarak belirlenebilir (Güven, 2007: 162). Kültür endüstrisinin ürünleri olarak kitleye dönüşen, bir özne olarak yok olan bireyler için gözetim araçları birer eğlence aracıdır ve bu araçlardan alınan hazla mikro-gözetime gönüllü katılım, gözetim altında kaybedilen mahremiyetten daha önemli bir hale gelmiştir. Diğer yandan, sürekli gözetimde olan birey, gizli gizli gözetlemenin sonunda onu bir iktidara dönüştürmesiyle haz duyar. Kişiler kendi mahremiyetlerinin kaybı için endişe duyarken, başkalarının mahremiyetleri konusunda kayıtsız kalmaktadırlar. Bu anlamda gözetim, kişilerin, başkalarının mahrem alanlarına karşı duydukları merakı giderme aracına dönüşmüştür. Gözetimden bu anlamda haz alınmasında önemli bir nokta, yeni enformasyon teknolojilerinin gözetleyen kimliğini saklayabilmesidir.

Gözetime direniş göstermemenin bir başka nedeni için dini inançlara yönelik itaatlerden kazanılan alışkanlıklar gösterilebilir (Güven, 2007: 163). Ne şekilde olursa olsun, tüm dini/aşkın öğretiler, kullarını, onları sürekli gözetleyen, izleyen ve de gözetilen bir Tanrı'dan haberdar eder. Her şeyi gören, bilen, duyan, dinleyen, insana kendisinden daha yakın olan ve her şeye gücü yeten Tanrı inancı, bir yandan ilahi kurtuluşun diğer yandan toplumsal düzenin kaynağıdır. İnsanlar, kendilerine zarar verici dürtülerini kontrol altına alırlar ve kendilerini gözetim altında tutarlar. Devamlı olarak kendilerinden üstün, yüce ve görünmeyen bir varlık tarafından izlendiklerini düşünen kullar, hiçbir zaman yalnız olmadıklarını bilirler. Kişinin toplumsal yaptırıma maruz kalmayacağı durumlarda, örneğin kendi başına, kimse onu görmezken ihlal ettiği toplumsal ve ahlaki normlar, her şeyi gören Tanrı tarafından izlenmektedir ve bu noktada Tanrısal gözetim bireyin iç denetimini oluşturup toplumsal yasalara yardımcı bir rol üstlenir. Bununla birlikte, modern ulus-devlet iktidarının Tanrının her şeyi gören gözünün gücünü bünyesinde kurumsal gözetim pratikleri ile dünyevileştirerek oluşturmasının toplumsal ve bireysel denetim adına büyük imkanlar ve tehditler oluşturduğu da asla akıldan çıkarılmamalıdır. Bu durum, gözetimin olumlu ve olumsuz özelliklerinin en net biçimde görülebileceği alandır. Aşkın bir kutsalın gözetimine maruz kalmak insanları mutluluğa ulaşma

noktasında tedirgin etmemiştir; ancak kutsallığın içkinleşmesi ile birlikte gözetim pratikleri bireyler ve toplumlar adına her zaman riskler ve sorunlar doğurmuştur.

Gözetim meşruiyeti enformasyon teknolojilerine karşı gerçekleşen kör bakıştan da kaynaklanmaktadır. Hiç sorgulanmadan, tarihsel arka planı, bağlamı, toplumsal kaynakları, getirdikleri, götürebilecekleri vs. körü körüne kabul gören enformasyon teknolojileri, kendine kurban bulmakta zorlanmamaktadır. Şaşırtıcı olansa, soruna yol açan ve meşruiyeti zedelenen tüm bu teknolojilerin zararlarının sürekli olarak yeni teknolojilerle giderilmeye çalışılmasıdır. Bu, sorunları çözmek yerine sürekli yeni sorunlar ve buna bağlı yeni teknolojileri doğurmaktadır.

Enformasyon teknolojilerinin neden olduğu sorunların çoğu pür teknolojiden değil, onu dolaşıma sokan iktidar ve güç kaynaklarından kaynaklanır. Yani temel sorun teknolojiden ziyade teknoloji ve enformasyonu biçimlendirme ve yönlendirme yetkisine ve gücüne sahip olan yönetimlerin ve iktidarların yol açtığı bir sorundur. İktidarlar, bilim, teknoloji, sanayi, medya ve piyasanın gücünden; bu alanlardaki gelişmelerin sağladığı gözetim ve denetim güçlerinden faydalanmaktadırlar.

Hızlı teknolojik değişim sayesinde veri toplamaya dayalı gözetim sosyal yaşamın oldukça geniş bir alanına, hiçbir yasal düzenlemeye olanak vermeden, hızla yayılmaktadır. Yasal düzenlemelerin hızı, teknolojinin hızına yetişememektedir. Çağdaş bilgisayar gözetiminin bu hızı, onun uzun dönemli sosyal ve siyasal etkilerini belirsiz kılmakta, bu durum yasal düzenlemeleri de belirsizleştirmektedir. Gözetime karşı çıkmaya yönelmiş karşı gözetim hareketlerinin de aynı şekilde, uzun ömürlü, örgütsel bakımdan güçlü ve doyurucu hareketler olmayıp, gözetim sorunlarına karşı tam güvence sağlayamayacakları söylenebilir.

Gözetimin toplumsal meşruiyet nedenlerinin gücü, kişisel hakların ihlali ve mahremiyet ile ilgili endişeleri bastırmaktadır. Gözetime yönelik her türlü düşünce, gözetim araçlarının üreticileri tarafından şekillendirilmektedir. Gözetim toplumunun gözetime maruz kalan üyeleri, gözetimin farkındalığı, gerekliliği, dozu gibi konularda üreticiler tarafından manipüle edilmektedirler. Bu manipülasyonun farkına varan üyeler, mikro düzeyde iktidar karşıtı, gözetim karşıtı faaliyetlerde bulunabilmekte, en azından var olan gözetimi kırmaya çalışmaktadırlar. Ancak bunun ne denli yeterli olduğu ya da olabileceği her zaman tartışmaya açıktır.

Geleneksel toplumların yönetici-tebaa ilişkisi ile belirlenen gözetimi, modern toplumlarda çok büyük değişikliğe uğramıştır. Güç ve iktidar sahibi olmanın yolları farklılaştıkça gözetim pratikleri de farklılaşmıştır. Özellikle iletişim ve enformasyon teknolojilerine ulaşabilmenin oldukça kolaylaştığı günümüzde, gözetimde güç sahibi olabilmek hiç de zor değildir. Bu olanaklardan en basitine, bir fotoğraf makinesine bile sahip olan biri anında gözetime maruz bırakabilecek bir konuma yükselebilmektedir. Bu durumda da toplumsal ilişkilerin tümü bir iktidar ve güç ilişkisine dönüşmektedir. Beraberinde ise, bireysel hak ve özgürlükler ile mahremiyetin ihlali, totaliter rejim tehlikesi, meşruiyet problemleri gibi sorunsallar üretir. Özellikle kişilerle ilgili verilerin kimler tarafından toplandığı, ne zaman toplandığı, nerede saklandığı, ne amaçlarla kullanılacağı bilinmemesi büyük endişeler doğurmaktadır.

Gözetim ne şekilde yapılıyor olursa olsun, tarih boyunca tek bir amaca hizmet etmiştir: Toplumsal denetim ve disiplini sağlamak. Gözetim, toplumsal denetim mekanizmaları içerisinde muhakkak ki tek değil, ancak en önemlisidir; zira hem kendisi başlı başına bir mekanizmadır hem de diğer denetim mekanizmaları için çok önemli bir araçtır. Gözetimle, toplumsal denetim konusu güç ve iktidar ilişkileri bağlamına taşınır. Bu anlamda gözetim, kendisine maruz kalanların eylemlerini, düşüncelerini ve dahi niyetlerini denetimi kendisine bir borç bilir.

Toplumsal denetim ve disiplin, toplumlar için her zaman iki yönlü olmuştur: Toplumsal varlığın güvenli bir şekilde devamı için toplumun üyelerinin davranışlarının izlenmesi, düzenlenmesi ve yönlendirilmesi ile dış güçlere karşı her zaman tetikte olunması. Toplumsal denetime yönelik çalışmalar pek çok biçimde gerçekleşmiştir: Toplumca zararlı olmadığı belirlenmiş davranışların, normların dışına çıkılmasının yasaklarla, cezalarla, hukuki ve toplumsal yaptırımlarla engellenmeye çalışılması ile olumsuz, normlara uygun davranılmasının ödüllendirilmesiyle de olumlu teşvikler. Günümüzde toplumsal denetimin geldiği nokta ise, toplumsal normlara muhalefeti aklının ucundan bile geçirmeyecek denli manüple edilmiş, kitle iletişim araçları, medya, sivil toplum örgütleri gibi araçlarla yaşamlarının her anı yönlendirilmiş bireylerin yaratılmış olmasıdır.

SONUÇ

Geleneksel toplumlardan günümüze gözetim, toplumsal denetim mekanizmalarından ve bu mekanizmaların kullandığı en önemli araçlardan biri olarak önemini korumuştur. Gözetimin taşıdığı bu önem, onun kendisini, toplumlarda meydana gelen her türlü değişim ve dönüşümle, toplumda meydana gelen yeni şartlara uydurarak var etmesini gerektirmiştir.

Geleneksel toplumlarda gözetim daha çok, cemaatsel yapılar içerisinde her bir bireyin bir diğerini gözetim altında tutması şeklinde ve Tanrı'nın gözetimi altında yaşama biçiminde gerçekleşmiştir. Bu anlamda tamamen ahlaki bir boyut taşıyan gözetim, iktidar ve güç ilişkileri bağlamında modern toplumlarda olduğu denli kendini göstermemiştir.

Modern toplumlar gözetimi, geleneksel toplumların aksine, iktidar ve güç ilişkileri bağlamına taşımıştır. Modern ulus-devlet iktidarının meşruiyet kaynaklarının dünyevileşmesi ile gözetim, iktidarlar için büyük bir güç kaynağı haline gelmiştir. Cemaatlerin sınırlarının ulus-devlete genişlemesi ve iktidar kaynağının değişmesi ile sistemli bir gözetime ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada imdada panoptikon modeli yetişmiştir. Bu mimari model, modern gözetim toplumunu tüm yönleriyle yansıtan ve bu toplumun oluşmasına imkan veren bir ideal tip haline gelmiştir.

Modern düşüncenin, toplumsal yaşamın akıl ilkeleri ile istenildiği gibi düzenlenebileceği fikrinden destek alınarak, disiplinli ve düzenli bir toplum için yeni alternatifler düşünölmeye başlanmıştır. Böylece düzen bozucuların, norm ihlalcilerinin kapatılması ile disiplin altına alınması sağlanmıştır. Devlet burada sistemli bir denetim aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Panoptikonik gözetimin mantığını kapalı mekanlardan çıkararak tüm topluma genişletmesi ile de süperpanoptikondan söz etme imkanı doğmuştur. Süperpanoptikon ile artık tüm toplum, tüm devlet bir hapisaneyeye dönüşmüştür.

Toplumlar ilerlemeye hızla devam ederken, teknolojik gelişmeler de hız kesmeden bu ilerlemeye eşlik etmektedir. Toplumsal ve teknolojik ilerleme arasındaki karşılıklı belirleyicilik, kaçınılmaz olarak gözetim pratiklerine de sirayet etmektedir. Teknolojide gerçekleşen her bir gelişmeyi kendi yararı için kullanmaktan çekinmeyen gözetim, aynı şekilde teknolojik gelişmeleri teşvik eden bir işleve de sahiptir. Özellikle günümüzde enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerden fazlasıyla faydalanan gözetim, kapasitesini ve yoğunluğunu artırarak denetimini sıkılaştırmıştır.

Panoptikon modelinin süperpanoptikona dönüştüğü enformasyon toplumlari, panoptikonik gözetimi kurumsal kısıtlamalardan kurtararak, gözetime sınırsız bir alan tanımıştır. Kurumsal panoptikonik gözetimden daha ekonomik ve kolay olan süperpanoptikon ile bireylerin yalnızca kurumlara dahil oldukları süreçte değil, yaşamlarının her anında gözetimleri sağlanmış olmaktadır. Aslında panoptikonik gözetim de kurumsal normleştirme sonrası bireyler üzerindeki etkisini sürdürmektedir. Bireylerde otokontrol oluşturmak panoptikonun önemli amaçlarından biridir. Ancak süperpanoptikonla bu otokontrol, gözetimin hiç boşluk bırakmayacak biçimde bireylerin tüm yaşam alanlarına yayılmasıyla sağlanmakta ve panoptikondan daha etkili olmaktadır.

Panoptikon modelinin ayırıcı özelliklerinden biri olan asimetrik bakış, süperpanoptikonla yok edilmiştir. Artık gözetimde gözetleneni her yönüyle şeffaf bir halde gören gözetleyen ile gözetleyeni görmesi imkansızlaştırılmış bir gözetlenen ikiliği yoktur. Herkes, aynı anda, diğerleri için hem gözetleyen hem de gözetlenen pozisyonundadır. Gözetimde meydana gelen bu simetri gözetimin etkisini azaltmaz. Tam tersine, herkes aynı anda hem gözetleyen hem de gözetlenen olduğu için sürekli gözetim etkisi daha fazla hissedilmektedir. Herkesin bir diğerine göre gözetlenen olması asimetrik bakışın devam ettiğini gösterir gibidir. Ancak herkesin diğerlerini gözetliyor olması ya da bu potansiyeli barındırması; üstelik bu durumun gözetlenme durumuyla eşzamanlı gerçekleşmesi, bakışın simetrik olduğunu gösterir.

Küreselleşme yayılıp ulus-devletlerin özerkliği sorgulanmaya başlayınca; ulus-devletlerin sınırları şeffaflaşmaya başlayınca, daha farklı gözetim tekniklerine gereksinim duyulmuştur. Zira artık tek bir toplumun kendine bakışı söz konusu

değildir. Tüm toplumlar birbirini görebilmektedir. Gözetim ve denetime dayalı iktidar kaynakları da artık sadece ulus-devletle sınırlı değildir. Ulus-devlet bu kaynaklardan yalnızca birisi haline gelmiştir. Gözetim altında tutulacak kitle genişleyince, gözden kaçanların da genişleme ihtimali çok büyüktür. Bu noktada imdada synoptisizm yetişir.

Çoğunluğa bakmak disiplin ve normalleştirme için zor olabilir ama çoğunluğu disiplin sağlayıcı oluşumlara bakıtmak kolayca halledilebilir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve tüketimin sunduğu imkanlar çoğunluğu azınlığa bakıtmayı kolaylaştırabilmiştir. Panoptik gözetimin devlete verdiği yönlendirici rol, yeni gözetim iktidarlarının referansı olmuştur. Çoklu iktidar kaynakları, düzenin devamı için gerekli gözetim ve denetim adına çoğunluğa düşünceler, fikirler, yaşam tarzları, kimlikler sunmuş ve bunları özgürce seçmeleri için onları ayartmıştır. Böylece bireyler toplum hapisanesinden çıkmışlar; ancak her bir bireyin içine birer hapisane kurulmuştur.

Synoptisizm, gözetimin en ekonomik şeklini oluşturur. Özel kurumsal kapatmalara ya da her bir gözetlenen için gözetleyiciler tayin etmeye gerek duymadan, gözetlenecek çoğunluğun gözetleyen azınlığı örnek alması sağlanır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gittikçe ucuzlayan maliyetleri ve kullanım kolaylıkları ile synoptisizmin, azınlığı örnek alacak olan çoğunluğa yönelik ayartmaları oldukça kolaylaşmıştır.

Synoptisizm, süperpanoptikonla yerleşen sürekli denetim ve simetrik bakış ilkelerini sürdürür. Süperpanoptikondan farkı, gözetim gerçekliğini rafa kaldırmış olmasıdır. Süperpanoptikonda herkes diğerlerince gözetlendiği ya da gözetlenebileceği endişesini taşıırken, synoptisizmde gözetime yönelik hiçbir kuşkuya yer yoktur. Bireyler izlediklerinin, satın aldıklarının, okuduklarının, yediklerinin, giydiklerinin vs. tamamen kendi tercihleri olduğuna inandırılmışlardır. Bu tür etkinlikler sayesinde denetim altında tutulup ıslah edildiklerini, normalleştirildiklerini akıllarının ucundan bile geçirmezler. İzlenenler, tüketilenler, yalnızca göründükleri biçimiyle bilinirler. Onların ardında iktidar ve güç ilişkilerine yönelik ya da ideolojik yönlendirmelerin var olması göz ardı edilir; hatta böyle bir durum akıllara gelmez bile.

Panoptikon, bireylerin özgürlüklerini kurumlar içindeki normlara hapsederek ve özel olanı kamusal içinde yok ederek işlevselleşir. Süperpanoptikon, sınırları olmayan, özgür mekanlarda sürekli bir tutsaklık ve paranoya hali yaratır. Synoptisizm ise tüm dünyaya genişleyen sınırsız mekanda özgür olduklarını düşünen bireyler yaratır. Synoptisizmin çoğunluğu, sonsuz özgürlüklerle dolu bir dünyada yaşadığı yanılsamasına sahiptir. Özgürlük onun için, farkında olmadığı bir yanılsamadır; çünkü azınlığın özgürlük modellerine bakarak, bu modeller örnek alınarak bir özgürlük anlayışı edinmesi sağlanmıştır. Bu anlamda Synoptisizm, özel olan şeyleri kamusal alanın tüketimine sunarak, kamusalılığı bu özel üzerinden sağlamaktadır.

Modern düşünce sistemleri ve bunlara bağlı olarak meydana gelen toplumsal dönüşümler izin vermese ve gerektirmeseydi bir hapisane için oluşturulmuş bir mimari planın toplum tarihinde bir döneme adını vermesinin mümkün olmayacağı söylenebilir. Aynı biçimde, teknolojideki ve iletişim ve bilişim sistemlerindeki değişme ve gelişmelerin de gözetim toplumunda önemli bir kırılmaya yol açtığı bir gerçektir. Süperpanoptikonu meydana getiren ve süperpanoptikonca meydana getirilen tüm şartlar düşünülmeden de synoptisizmden söz etmenin imkansız olduğu söylenebilir. Tüm bu değişim ve dönüşümler gerçekte bundan çok daha fazla nedensel etkileşim zinciri içerisinde meydana gelmiş ve her tarihsel dönemde biri diğerini yok etmeksizin birbiri üzerine katlanıp çoğalarak ve yoğunlaşarak oluşmaya devam etmiştir. Gerçeklerin yerini alan imajların oluşturulabilmesi, enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerin bireyler hakkında veri toplanmasına imkan sağladığı ölçüde mümkün olmakta, bu imajların bireylere sunumu ve tüketilmelerine bağlı olarak özne yaratma ve denetim altına alma süreci ise synoptisizmin sağladığı imkanlarla gerçekleştirilmektedir. Bireylerin isteyecekleri biçimde sunulan imajlar, synoptisizmin kucağına düşenler tarafından büyük bir çılgınlıkla tüketilmektedir ve normalleştirme böylece hem ekonomik hem de kolay bir şekilde sağlanmakta; daha da önemlisi kendini kamufle ederek etkinliğini artırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akay, A. (2005). “Şirket Toplumu-Denetim Toplumu Üzerine”. *Gilles Deleuze’de Toplum ve Denetim* içinde (85-107). (B. Başaran çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (5. Baskı), (Y. Alp ve M. Özışık çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2000). *İnsanlık Durumu*, (B. S. Şener çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bacock, R. (1997). *Tüketim*, (İ. Kutluk çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Bağlı, M. (2000). *Modern Bilinç ve Mahremiyet*, İstanbul: Perşembe Kitapları.
- Baudrillard, J. (2005). *Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği*, (O. Adanır çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2009). *Gösterge Ekonomi Politikası Hakkında Bir Eleştiri*, (O. Adanır ve A. Bilgin çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2010a). *Tüketim Toplumu*, (H. Deliceçaylı ve F. Keskin çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2010b). *Simülakrlar ve Simülasyon*, (O. Adanır çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bauman, Z. (1996). *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, (K. Atakay çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bauman, Z. (1997). *Modernlik ve Holocaust*, (S. Sertabiboğlu çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Bauman, Z. (1998a). *Sosyolojik Düşünmek*, (A. Yılmaz çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Bauman, Z. (1998b). *Postmodern Etik*, (A. Türker çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (1999a). *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, (Ü. Öktem çev.).
İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Bauman, Z. (1999b). *Küreselleşme – Toplumsal Sonuçları*, (A. Yılmaz çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2000). *Siyaset Arayışı*, (T. Birkan çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bauman, Z. (2001a). *Parçalanmış Hayat-Postmodern Ahlâk Denemeleri*, (İ. Türkmen çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2001b). *Bireyselleşmiş Toplum*, (Y. Alogan çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve Müphemlik*, (İ. Türkmen çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayram, A. K. (1997). *Michel Foucault'nun İktidar Olgusunu Çözümlemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Bell, D. (2001). "İletişim Teknolojisi: Gidişat Daha İyiye mi Yoksa Daha Kötüye mi?". Uğur Dolgun, (Ed.), *Sosyo-Ekonomik Perspektif* içinde (309-328). (A. Sevimli çev.). Bursa: Asa Kitabevi.
- Benjamin, W. (1995). *Pasajlar*, (A. Cemal çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bentham, J. (2008). "Panoptikon ya da Gözetim Evi". Z. Özarslan ve B. Çoban, (Ed.), *Panoptikon - Gözün İktidarı* içinde (9-77). (Z. Özarslan ve B. Çoban çev.). İstanbul: Su Yayınevi.
- Berger, A. A. (1991). "Bir Terör aygıtı Olarak Televizyon –Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi". *Enformasyon Devrimi Efsanesi -Modernleşme Kuramı ve Uygulamalarının Eleştirisi* içinde (33-57). (Y. Kaplan çev.). İstanbul: Rey Yayınları.

- Berman, M. (1994). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor –Modernite Deneyimi*, (Ü. Altuğ ve B. Peker çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berman, M. (2001). “Modernlik Dün, Bugün ve Yarın”. Uğur Dolgun, (Ed.), *Sosyo-Ekonomik Perspektif içinde* (163-193). (Ü. Altuğ ve B. Peker çev.). Bursa: Asa Kitabevi.
- Bernauer, J. W. (2005), *Foucault’nun Özgürlük Serüveni –Bir Düşünce Etiğine Doğru*, (İ. Türkmen çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bourdieu, P. (1995). *Pratik Nedenler–Eylem Kuramı Üzerine*, (H. Tufan çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2000). *Televizyon Üzerine*, (T. Ilgaz çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bröckling, U. (2001). *Disiplin–Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, (V. Atayman çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Buck-Morss, S. (2010). *Görmenin Diyalektiği, Walter Benjamin ve Pasajlar Projesi*, (F. B. Aydar çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Callinicos, A. (2001). *Postmodernizme Hayır: Marxist Bir Eleştiri*, (Ş. Pala çev.). Ankara: Ayrac Yayınları.
- Can, E. (30 Kasım 2010). “Beyaz Saray Çıplaklar Kampı”. Radikal.
- Castells, M. (2008a). *Ağ Toplumunun Yükselişi*, (E. Kılıç çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Castells, M. (2008b). *Kimliğin Gücü*, (E. Kılıç çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çiğdem, A. (2006). *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Debord, G. (2006). *Gösteri Toplumu ve Yorumlar*, (2. Baskı). (A. Ekmekçi ve O. Taşkent çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Deleuze, G. (2001). "Denetim Toplumlari Konusunda Bir Ek". (U. Baker çev.).
Birikim Dergisi, Şubat-Mart Sayısı içinde (142-143).
- Dolgun, U. (2005). *İşte Büyük Birader*, İstanbul: Hayykitap Yayınları.
- Dolgun, U. (2008). *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Drucker, P. F. (1993). *Kapitalist Ötesi Toplum*, (B. Çorakçı çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Drucker, P. F. (2000). *Yeni Gerçekler*, (B. Karanakçı çev.). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eco, U. (1991). "Göstergebilimsel Bir Gerilla Savaşına Doğru". *Enformasyon Devrimi Efsanesi –Modernleşme Kuramı ve Uygulamalarının Eleştirisi* içinde (93-105). (Y. Kaplan çev.). İstanbul: Rey Yayınları.
- Eisenstadt, S. N. (2007), *Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, (U. Coşkun çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ellul, J. (2003). *Teknoloji Toplumu*, (M. Ceylan çev.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Ergüden, I. (2007). *Hapishane Çağı Kapatılmış İnsan*, İstanbul: Versus Yayınları.
- Facie, P. (2006). *A Critique of Mathiesen's Panopticism-Synopticism Distinction*.
http://www.scribd.com/doc/7337651/A_critique_of_Mathiesen's_panopticism_synopticism_distinction_2006
- Featherstone, M. (2005). *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, (M. Küçük çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (1992). *Ders Özetleri 1970-1982*, (S. Hilav çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (2000). *Entelektüelin Siyasi İşlevi –Seçme Yazılar I*, (I. Ergüden, O. Akınhay ve F. Keskin çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Foucault, M. (2005a). *Özne ve İktidar -Seçme Yazılar 2*, (I. Ergüden ve O. Akınhay çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2005b). *Büyük Kapatılma -Seçme Yazılar 3*, (I. Ergüden ve F. Keskin çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2006a). *Deliliğin Tarihi*, (M. A. Kılıçbay çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2006b). *Hapishanenin Doğuşu*, (M. A. Kılıçbay çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2007a). *İktidarın Gözü -Seçme Yazılar 4*, (I. Ergüden çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2007b). *Cinselliğin Tarihi 1*, (H. U. Tanrıöver çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (1998). *Modernliğin Sonuçları*, (E. Kuşdil çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2000). *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, (O. Akınhay çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Giddens, A. (2001). "Kapitalist Devlet ve Gözetim". Uğur Dolgun, (Ed.), *Sosyo-Ekonomik Perspektif* içinde (293-308). Bursa: Asa Kitabevi.
- Giddens, A. (2005). *Ulus Devlet ve Şiddet*, (C. Atay çev.). İstanbul: Devrin yayıncılık.
- Giddens, A. ve Pierson, C. (2001). *Anthony Giddens'la Söyleşiler: Modernliği Anlamlandırmak*, (S. Uyrkulak ve M. Sağlam). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Goodchild, P. (2005). *Deleuze ve Guattari, Arzu Politikasına Giriş*, (R. G. Ögdül çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Güven, S. K. (2007). *Gözetim Toplumu ve Toplumsal Meşruiyet*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

- Habermas, J. (2003). *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, (5. Baskı). (T. Bora ve M. Sancar çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hamelink, C. J. (1991). “Enformasyon Devriminden Sonra Yaşam Sürececek mi?”. *Enformasyon Devrimi Efsanesi –Modernleşme Kuramı ve Uygulamalarının Eleştirisi* içinde (11-32). (Y. Kaplan çev.). İstanbul: Rey Yayınları.
- Hardt, M. (2005). “Sivil Toplumun Çözülüşü”, *Gilles Deleuze’de Toplum ve Denetim* içinde (85-107). (B. Başaran çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2003). *İmparatorluk*, (A. Yılmaz çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Holland, E.W. (2005). “Şizofreniden Toplumsal Denetime”, *Gilles Deleuze’de Toplum ve Denetim* içinde (73-84). (B. Başaran çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Horkheimer, M. ve Adorno, T.W. (1995). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, (O. Özügül çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Huxley, A. (2010). *Cesur Yeni Dünya*, (Ü. Tosun çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Işık, E. (2004). *Gen-Politik*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Jameson, F. (1994). *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*, (N. Plümer çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jeanniere, A. (1994), “Modernite Nedir?”. M. Küçük, (Ed.), *Modernite Versus Postmodernite*, içinde (15 – 25). (N. T. Küçük çev.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Karakaş, M. (2006). “Tüketim Toplumu”. T. Erdem, (Ed.), *Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler* içinde (291–320). Ankara: Lotus Yayınları.
- Kızılcılık, S. (1996). *Postmodernizm Dedikleri*, İzmir: Saray Kitabevleri.
- Kumar, K. (2004). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (M. Küçük çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

- Lyon, D. (1997). *Elektronik Göz*, (D. Hattatoğlu çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Lyon, D.(2006a). *Gözetlenen Toplum*, (G. Soykan çev.). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Lyon, D. (2006b). 9/11, “Synopticon, and Scopophilia: Watching and Being Watched”. In *The New Politics of Surveillance and Visibility* (35-53). London: University of Toronto Pres Incorporated.
- Marcuse, H. (1997). *Tek Boyutlu İnsan*, (3. Baskı). (A. Yardımlı çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Mardin, Ş. (23 Mayıs 2008). Ne Demek İstedim?. *NTV Program Metni*.
<http://arsiv.ntvmsnbc.com>
- Marx, G.T. (2002). What’s New About the “New Surveillance?” Classifying for Change and Continuity. *Surveillance & Society, Journal, Vol.1, Issue 1*, 9-29, from <http://www.surveillance-and-society.org/journalv1i1.htm>
- Marx, K. ve Engels F. (2005). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, (M. Erdost çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society: Michel Foucault’s Panoptikon Revisited. In *TheoreticalCriminology 1*, 215-234
<http://tcr.sagepub.com/content/1/2/215>
- Mc Luhan, M. (2001). *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*, (G. Ç. Güven çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mc Luhan, M. ve Powers B. R. (2001). *Global Köy*, (B. Ö. Düzgören çev.). İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Negri, A. (2005). *İmparatorlukta Hareketler, Geçişler ve Görünümler*, (K. Atakay çev.). Otonom Yayıncılık: İstanbul.

- Orwell, G. (2004). *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*, (N. Akgören çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Oxford University Pres (1997). *Oxford Wordpower Dictionary*. Oxford.
- Poloma, M. (1993). “Hayat Oyununda Oynama: Kuram Olarak Dramaturji”. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları* içinde (201-221). (H. Erbaş çev.). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Robins, K. (1999). *İmaj: Görmenin Kültür ve Politikası*, (N. Türkoğlu çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sartori, G.(2006). *Görmenin İktidarı Homo Videns: Gören İnsan*, (2. Baskı). (G. Batuş ve B. Ulukan çev.). İstanbul: Kara Kutu Yayınları.
- Skirbekk, G. ve Gilje, N. (1971). “Aydınlanma: Akıl ve İlerleme”. *Felsefe Tarihi* içinde (314-337). (E. Akbaş ve Ş. Mutlu çev). İstanbul: Üniversite Kitabevi.
- Şaylan, G. (2006). *Postmodernizm*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Şentürk, Ü. (2008). Modern Kontrol: Tüketim. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 32, 221-239.
- Taraf, 25 Temmuz 2010.
- Taraf, 1 Ağustos 2010.
- Taraf, 2 Ocak 2011, “İç Çamaşırları Görüntüsü Google’ın Başını Yakacak”.
- Tekelioğlu, O. (2003). *Foucault Sosyolojisi*, Bursa: Alfa Aktüel Kitabevi.
- Toffler, A. (2006) *Şok, Gelecek Korkusu*, (S. Sargut çev.). İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Toffler, A. (1981). *Üçüncü Dalga*, (A. Seden çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Toffler, A. (1992). *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, (B. Çorakçı çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

- Touraine, A. (2007). *Modernliğin Eleştirisi*, (H. Tufan çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Törenli, N. (2004). *Enformasyon Toplumu ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara.
- Virilio, P. (2002). *Enformasyon Bombası*, (K. Şahin çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wagner, P. (2005). *Modernliğin Sosyolojisi –Özgürlük ve Cezalandırma*, (M. Küçük çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Watkin, C. (2008). “Bentham’ın Panoptikon’u ve Dumont’un Panoptique’i”. Z.Özarslan ve B. Çoban, (Ed.), *Panoptikon - Gözün İktidarı* içinde (77-87). (Z. Özarslan ve B. Çoban çev.). İstanbul: Su Yayınevi.
- Weber, M. (2004). *Sosyoloji Yazıları*, (6. Baskı). (T. Parla çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Werret, S. (2008). “Potemkin ve Panoptikon: Samuel Bentham ve On Sekizinci Yüzyıl Rusyasında Mutlakiyetçi Mimari”. Z. Özarslan ve B. Çoban, (Ed.), *Panoptikon - Gözün İktidarı* içinde (87-111), (Z. Özarslan ve B. Çoban çev.). İstanbul: Su Yayınevi.
- Yıldırım, E. (2007). “İktidarın bilgisi ve Bilginin İktidarı: Foucault”. *Bilginin Sosyolojisi –Kavramlar, Teoriler, Pratikler* içinde (70-78). Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Yılmaz H. (2007). *Michel Foucault’nun Biyo-İktidar Kavramı Çerçevesinde Nazi Dönemi Propaganda Belgesellerinin Analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Zaman, 13 Mart 2011, “Tüketicinin Tercihi gözünden Anlaşıyor.”
- Zamyatin, Y. (2010). *Biz*, (A. Sezgintüredi çev.). İstanbul: Versus Kitap.